

ARANY JÁNOS

ÉLETRAJZA

1860—1882

ÍRTA
VOINOVICH GÉZA

*

BUDAPEST
KIADJA
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1938

53505. — Bévai-nyomda, Budapest.

ARANY JÁNOS.

Schrecker Ignác fényképész felvétele, 1865.,
a M. T. Akadémia tagjainak arcképalbuma számára.

ARANY JÁNOS ÉLETRAJZA
1860-1882

IX.

Arany életmódja Pesten. — A hatvanas évek elejének hangulata. — A Szépirodalmi Figyelő és a Koszorú. — Arany kritikai és esztétikai nézetei. — írói arcképek. — A Kisfaludy-Társaság igazgatása. — A Shakespeare-fordítások. — A magyar Molière megindítása.

Mikor Aranynak Pestre költözési szándékáról hallott, Gyulai Pál az írta barátjának: „Te igen magányba vonultál, te igen magadba sülyedtél, s magamról tudom, hogy semmi sincs veszélyesb, mint az embernek sokat társalogni magával“ (1860 aug. 20.). Valóban, bármennyi gonddal és elfoglaltsággal járt is új munkaköre, e változás kiemelte Aranyt fásultságából; az irodalmi foglalkozás, a baráti kör felüdítette, az éledő nemzeti élet fölpezsdítette munkakedvét, új erőt nyert költői nagy alkotásra.

Októberre igyekezett Pestre, hogy az Akadémia nagy-gyűlésére már helyben lehessen.¹ „Szállást nehéz volt kapnom, mert hamar kellett és rendkívüli időben . . . Mindazáltal kaptam, ... nem is drágán, csak-hogy nem épen a város közepén. A Széna-tér közelében van az. ... az Üllői-út és egy mellék-utcza sarkán,

¹ 2-án már Pesten vált, aznap írta alá a lap szerződését Heckenasttal.

mely utóbbira a kapu is nyílik, s melynek *három pipa utca* az ő classicus neve, szám no. 11.“² Ez van a lap címlapján, mint „szerkesztőségi szállás“. Mikor át akarták keresztelni Kisfaludy nevére, Arany verset rögtönzött e „tragikomikus pipák reménybeli távozásáról“ a *Figyelő*-be³ (I. 271. 1.). Alkalomadtán más-kor is gúnyolta e nevet (a *Figyelő*-ben, I. 655. 1.). Ma Erkel-utca a neve; a házon emléktábla jelöli, hogy itt lakott a költő 1864 tavaszáig. A kis utcára a telek nem volt kiépítve, a kapun túl csak kerítés húzódott. E kapun jártak be látogatóba Eötvös József és Kemény Zsigmond, Jókai, Csengery, Gyulai, Salamon Ferenc, Gönczy Pál, s ha vidékről feljöttek: Lévay, Szász Károly (Tompá ez években nem fordult meg Pesten); ide hozták kézírataikat a fiatalok: Győry Vilmos, Szilády Áron, Thaly Kálmán. E küszöböt az egész akkori irodalom tapodta. Keresztül kellett menni az udvaron, a sarokban volt a grádics.³ A lakók külvárosi nép volt; eleinte panaszkodott rájuk, nem hitte, hogy sokáig ott marad, de csak 64-ben hurcolkodott át az Üllői-útra (7. sz.), két házzal feljebb a Kálvin-tér felé. A „Hausbogen“-be Schriftstellernek írta be magát; az adóhivatal ezt betűszedőnek vette, e szerint róttá ki adóját.⁴ „Lakásom ... 4 jó szobás szállás, — írja Tompának — baj az, hogy a központtól kissé távol, hogy második emelet ... de már igen lakályossá tettük“ (61 aug. 25.). „A kilátás excellens, de félek, hogy a

² Tompának, 1860, Mihály nap. Kiadva a *Budapesti Szemlé*-ben, 71. köt. 135. 1.

³ Csiki Kálmánna, Gönczy Etelka úrnő közlése.

⁴ Arany László megjegyzése a Tompához írt, 1861 aug. 25-iki levélben.

télen át szellősnek fog bebizonyulni“.¹ Est-szürkületben ez ablakokból nézett el az alacsony háztetők fölött kelet felé, maga elé képzelve szülőhelyét, a kertet, hol kedves fái bodorodva nőnek, a síkot, hol Toldi bujdoskolt, a Tisza partját, hol képzeletében hűn sereg rajzott, kürtök rivalltak, Atilla sátra állt. Innen figyelte a nagy város életét.

Laci egyelőre Nagykőrösön maradt, hogy a gimnázium utolsó osztályát a megszokott iskolában végezze el, 59-ben, 60-ban. „... igyekeztünk neki olyan helyet keresni, hogy legalább anyagilag ne érezze, hogy tőlünk távol van“,⁶ — írja édesanyja. Vizsga után egykét barátjával diákosan, gyalogszerrel országot látni indult Erdélybe, egy osztálytársukhoz. Tizsáné is hívja őket László fia birtokára, Csányba. Barangolásuk augusztus elejétől szeptember közepéig tart.^{6/a} Megfordultak Kolozsvárit, Marosvásárhelyen s bejárták a szász földet és Háromszéket. Juliska sűrűn küldözi leveleit az előre kijelölt városokba. „Apám mindig előveszi földabroszát s vörös plajbással utána jegyzi, hogy merre utazol“ — írja (szept. 15., kiadatlan); többször inti atyjok nevében, hogy ha a politikai helyzet miatt zavarok törnének ki, rögtön forduljanak vissza. László iro-

⁵ Tompához, 60., Mihálynap. Juliska is azt írja Lacinak N.-Kőrösre okt. 14-én (kiadatlan), hogy a téli hidegtől félnek, „mert a ház szögleten lévén s körötte apróbb házak állván, nagyon ki van a szél rohamának téve. Hanem a kilátás gyönyörű. Egyfelől a fél várost s nem tudom micsoda nevű hegységet, másfelől — ha a gangra kiállunk — az egész szent Gelieret beláthatni“.

⁶ Ercsey Sándorhoz, 1860 dec. 21. A nkőrösi Arany-Társaság Évkönyve, 1936—37.

^{6/a} Az 1859-iki útról atyja ír Ercseynek, aug. 15., szept. 13. — A 00-iki útról megvannak Juliska levelei öccséhez.

dalmi munkát is hoz magával Kőrösről, 35 népmese följegyzését, melyeket Heckenast 1862-ben ki is nyomtat. A kötetet László azzal küldi meg Tompának: „Kőrösön gyűjtöttem!”⁷ A gyűjtésben és leírásban László bizonyára azon tanácsokat követte, melyeket atyja később oly világosan foglalt össze Merényi népmeséinek bírálatában.

Atyja büszkélkedve írja Tompának: „Laci nem felcsapott authornak! Húsz iv népmeséje van már ki nyomva Heckenastnál, melyet a nényével gyűjtöttek még gyerek-korukban, s kap érte 200 forintot”⁸ E mesék közt vannak a legnépszerűbb gyermekmesék: *A kóró és a kis madár*, *a Farkas-barkas*, *A kis gömböcz*, *A kis malacz és a farkasok*. Annyira magyar zamatnak, hogy Katona Lajos tizenkilenc népmese-típusra terjedő vizsgálatai során mindössze négyet tud rokon népmesékhez sorozni.⁹ Gyulai Pál kimondta, hogy ezek „a legjobbban elbeszélte magyar népmesék, csak Kriza néhány népmeséje versenyezhet velők”. Az addigi gyűjtéseken — úgymond — igenis megérezte az irodalmi íz, vagy nagyon is népieskedők voltak; ezeket gyermek-ésszel hallgatták föl jegyzőik, híven megtartották emlékülükben, „s már koruknál fogva is képesek voltak egész naiv szellemben följegyezni”¹⁰

⁷ 62 júl. 18., kiadatlan.

⁸ 62 jún. 20., kiadatlan részlet.

⁹ Katona Lajos *Irodalmi tanulmányai*, kiadta a Kisfaludy-Társaság, sajtó alá rendezte Császár Elemér. I. k. A négy mese: Fehér-ló fia, Dongó meg Mohácsi, Panci-Manci, A kóró és a kis madár.

¹⁰ Gyulai Pál előszava Arany László *Összes művei IV.* kötetéhez, mely a népmese-gyűjteményt foglalja magában, több újjal bővítve, melyeket Arany L. a Gyulai Pállal együtt szerkesztett *Magyar népköltési gyűjtemény*-ben tett közzé.

Juliska már nagy leány, huszadik évében jár. Csengery Antal 1859 őszén Kolozsvárról azt írja feleségének, hogy Szabó Samu marosvásárhelyi tanár „nagyon szerelmes Julcsába. Nagyon kér, ne bocsássuk el Julcsát karácsonyig, mikor feljő. Azt mondta nekem, hogy ő ideált alkotott egy leányról, a minőt nem hitt feltalálhatni az életben. S feltalálta Julcsában, a ki megtestesült egyszerűség, tiszta kedély...”¹¹ Ez évben még Kőrösről sejtet atyja Ercseyvel „komoly szülei gondok“-at. (59 aug. 15); ébredő érzés, szerelmi bánkódás lehetett; ekkor írta atyja versét *J.-hoz*; saját könyvében odaírta mellé: „Nem olvasta soha”. Juliska sokat járt Csengerynéhez; „többnyire ott laktam” — írja Ercseynek (60 nov. 16); nálok is fordult meg fiatalság; társas-játékaikat a költő kedvtelve nézte a szoba sarkából.¹² Juliska levelezget körösi barátnőjével, Lengyel Dániel tanár fiatal feleségével, — ki Dalma néven verset is küldött a *Koszorú*-ba, — s 62 elején csöndes dicsekvéssel írja: „Bizony, kedvesem, egy kissé sajnállak benneteket azon a Kőrösön. Nem tudom, mikép szoknám ismét oda, ha valamiképpen oda kellene mennem. Most mi igen kellemesen élünk¹⁴.”¹³ Nem kell valami nagy mulatozást képzelni. „... Napjaim, daczára, hogy zajos fővárosban lakom, egész egyszerűségben, munka és olvasás, néha egy

¹¹ Levél feleségéhez, 59 nov. 25. Csengery Antal *Hátrahagyott iratai és feljegyzéseit* 409. 1. Csengery mint az Akadémia küldöttségének tagja volt akkor Kolozsvárit, b. Eötvös Józseffel és Danielik kanonokkal, az Erdélyi Múzeum Egylet alakuló ülésén,

¹² Csiky Kálmánna úrnő szíves közlése.

¹³ Leveleiből részleteket közöl Széchy Károly: *Arany Juliskáról. Bp. Szemle, 61. köt. 252. 1.*

pár jó baráttal összejövés közt telnek el.¹⁴ Margitszigeti sétákról ír, s a Kisfaludy-Társaság felolvasó-üléseiről, az estélyekről, melyeket b. Eötvös szándékozott rendezni az írói Segélyegylet javára; Juliska maga nem készült azokra.

Arany sem bánta meg a cserét, ámbar nem kevés gondja volt. „Annyi kétségtelen előttem, hogy a tanári állást minden esetre el *kellett* hagynom“ — írja Tompának, 61 aug. 25-én. „Az a nagy csüggedés, — mondja máskor — melynek Kőrösön martalékba voltam, most nem gyötör annyira. Meggyőződtem, hogy Laczi végett is Pesten kell laknom ... S ha a jövőre kétes a kilátás, azért a jelen nincs minden enyhület nélkül. Naponként, míg melegebb napok voltak, olcsó kirándulás a zöldre családommal s egyik-másik jó ismerősinkkel, fűszerezte a pesti létet; annyira, hogy elmondhatom — kilenc évig nem szórakoztunk Kőrösön annyit, mint Pesten ez egy év alatt. Pedig szegényesen élünk, nem szükség traktákat adni, pazarolni, hogy az ember egy délutánt kellemesen töltsön. Talán ennek köszönöm kedélyem némi derülését, s önbizalmam erősültét!“. (Tompának, 61 aug. 25.) Aranyé is azt írja testvéreinek, Ercsey Sándornak: „Janimnak nagy kedve van az új pályán, igen sok dolga van mindég és a legnagyobb örömmel teszi; olyan sok derék jó ember közt van itt, úgy szeretik ezek, csak néha az élélhetési félelem miatt aggódik.“ (1860 nov. 3., kiadatlan.)¹⁵

Mozgalmas időben érkezett Pestre. A nemzeti, a politikai élet erős hullámokat vetett. Ausztriának

¹⁴ U. o. 255. 1.

¹⁵ Ercsey Emóné úrnő birtokában.

olaszországi veszteségei után mindenki érezte, hogy az elnyomó hatalom meggyöngült, mindenki várta, hogy változásnak kell következnie nálunk is. Arany alig volt pesti lakos, mikor megjelent az októberi diploma. A diploma országgyűlést ígér ugyan, de hatáskörét szűkre szabja, közös birodalmi tanács alá rendeli a fontosabb ügyköröket; visszaállítja ugyan a magyar és erdélyi kancelláriát, de ezzel el is szakasztja Erdély únióját, ép úgy Horvát- és Tótországot; e félalkotmány biztosítékaul ígér koronázást.¹⁶ Volt ennek — mint Berzeviczy Albert írja — bizonyos „negatív jelentősége, mint elfordulásnak a tizenegy éven át makacsul követett rendszertől”, de sok jogfeladás lett volna ára.

A vérmesebbek mámorba estek. Pest városa „házánk viszonyainak ily szerencsés megoldásáért” kivilágításra hívta fel a lakosságot, Deák a jogfolytonosság elvét sértő diplomát nem tartotta helyes útnak a kibékülésre, mégis óvott a tüntetésektől; a kivilágítás csakugyan ablakbeverésekkel végződött. Általában az elégtelenség került felül. Vidéken is izgatott volt a hangulat. Arany levélben intette Kőrösön hagyott fiát: „Megvárom okosságodtól, hogy semmi ilyesbe nem elegyedd, még ha a többi tanuló elég hígvelejű volna is ebben hazafias dolgot látni. Mindenki Pesten, Deák stb. meg vannak győződve, hogy ez éretlenségek nagyon veszélyeztetik a haza ügyét. Édes fiam, légy ildomos...” (60 dec. 5., kiadatlan.)

Arany átélte e hetek izgalmait. A *Pesti Napló*-t

¹⁶ A diploma szövegét lásd Kónyi Manó: *Deák Ferenc beszédei*, II., a diploma fejtegetését és hatását Berzeviczy Albert nagy művében, *Az abszolútizmus kora Magyarországon*, III. köt., XIII. rész.

1855 óta Kemény Zsigmond szerkesztette s Arany azt írja Tompának: „Én mindennapos vagyok a *Napló*-nál, Keménynél; ez egyetlen recreatióm, esti sétáim célpontja“. (60 dec. 16)¹⁷ Sokat hallott Csengery Antaltól, aki Deák köréhez tartozott. Gyulai is benne élt a politikában; 67-ben képviselőnek is fellépett Kolozs-várit.¹⁸ Deákkal is sűrűn találkozott, Bezerédj István özvegyének ebédén, „kinél én rendes heti vendég vagyok!“. (Tompának, 61 febr. 23.) Bezerédj István nevezetes szerepet vitt a harmincas és negyvenes évek országgyűlésein; sürgette az „örök igazság“ nevében a közteher-viselést, önként fizetni kezdte adóját, meg egyezett jobbágyaival az örök váltság dolgában; meghonosította a selyemtenyészést, pusztáin kisdud-óvót, népiskolát állított, melyekben első feleségének tulajdon leányuk számára írt meséit olvasták, a népszerű *Flóri könyvé*-1. Bezerédj 56-ban elhalt, de özvegye, első feleségének testvére, pesti lakásán, a „Párizsi ház“ban hetenként összegyűjtötte férje barátait. „Ritka nemes lélek — írja róla Arany Juliska. — Minden héten kétszer nyitja meg szalonját vendégei számára; vasárnap a férfiak ebédén, s szerdán már vegyesen férfiak nőkkel theán vannak nála. Ekkor rendesen mi is, Csengervék is ott vagyunk. A férfiak közül pedig a pesti

¹⁷ Évek óta küldött a *Naplónak* egy-egy verset. 1882 okt. 24-én a *Napló* tárcája *Arany János és a Pesti Napló* elmen azt írja: „Ez időtől kezdve nevét a *Napló* minden előfizetési felhívásán feltalálhatjuk. Gyakran írt egyet-mást lapunkba, de nagyon gyakran névtelenül; többször pedig álnév alatt. Politikával sohasem foglalkozott, de a társadalmi kérdésekhez mindig hozzászólt.“

¹⁸ *Papp Ferenc: Gyulai Pál politikai és társadalmi köre a kiegyezés korában. — Budapesti Szemle, 1937 szept., 718. sz.*

írói kör legelőbbskelői.¹⁹ A vasárnapi ebédekre eljárt Deák, Kemény, Csengery, Horváth Mihály, Gyulai Pál²⁰, Perczel Béla, Lukács Móricz, Bárt a I György, Bezerédj László,²¹ későbbi években Arany László és Bezerédj Pál. Gondolhatni, miről folyt a beszéd. Erről írja Arany évek múltán *A jóságos özvegynek*, ki tőle emlék-sorokat kért:

Ott, mikor fordulón volt a *Haza* sorsa,
(Bölcsé ajakéről nekem is hullt morzsa),
 Hogy kössük a múlttal a jövőndöt öszve:
 Fehér asztalodnál pendült meg az eszme.

Rendes sétahelye a Városliget volt; ott látta Péterfy „vastag bottal kezében, üregébe húzódó érzelmes szemét a földre irányozva“. A köröndnél, Deák karszéke körül találkozott barátaival. Aggodalmas hazafisága egyetértett az ő nézeteikkel. Lantján folyvást ott rezgett a nemzet búja, de megrezdült rajta reménye is. A Reményinek írt vers már bízott, hogy „újra érez, újra él e hon¹“; a Széchenyi-ódában a tavasz lehellete, a gyümölcs biztatása nem pusztán a természet megújulására vonatkozott. Érzései jobbára ily célzásokba burkolóztak; politikai költeményt nem írt a szabadságharc óta. Most azonban mélyen hatották rá az események, bele látott Deák leikébe, egy pár költeménye Deákéval rokon hangulatot fejez ki. Egyenesen az októberi diplomára vonatkozik a *Kies ősz*, napja is alá van írva. A csalódás reménnyel, a csüggedés új bizalommal olvad össze; látja, hogy e

¹⁹ Széchy K. cikkében, *Bp. Szemle*, 61. köt. 253. 1.

²⁰ Leopold Samu: *Bezerédj István*, *Bp. Szemle*, 90. köt

²¹ Végh Jánosné Bezerédj Angyalka úrnő közlése.

csalta őszi napfény „szebb időnek rémes váza“, virága bimbó korán lehervad, de velejében Deák bizalmát vallja: hogy ha a megegyezés e kísérlete dugába dől is, vágya és szüksége, szóval *termő elve* ép marad. Egy ez Deák felfogásával, ki nem tartotta elégnek, amit a diploma ígért, Lónyai naplója szerint mégis oly alapnak veszi, amelyből jó fejlődhetik.²² Gyulai szerint Deák nem nyilatkozott a diploma felől, nem akart beleavatkozni a dolgok fejlődésébe; Arany sem adta ki költeményét, csak 1861 áprilisában, mikor a kiegyezés kísérletei új útra tértek. Előbb közölte saját folyóiratában (60 dec. 26.) *Rendületlenül* e. költeményét, mely mintegy Vörösmarty *Szózat-át* újítja meg, szívreszketetõn, a kor viszonyaihoz alkalmazva: óva a hazafiaskodás szeszélyeitõl, hiúság csábjától, az érdek-sugallta élelmesség ingerétõl, a népszerűség, megalkuvás és kishitûség kísértéseitõl. „Lenn a sikamló tér, nyomás felül“, — mintha csak Deákot hallanék, amint sógorának beszél az ország „kétes helyzetérõl“: „fenn absolutistikus célok... alant forradalmi túlfeszített remények“. (Ugyanekkor, 61 jan. 9.)²³ Az esztergomi értekezlet, Deák és Eötvös fel hivatása, az uralkodó elé (dec. 27), mind új tápot adott a bizalomnak, a bécsi sok személyi változás is; Arany a „remények évét“ köszönti 1861-ben. Az új év azonban a februári pátenssel köszöntött be, mely mellõzi az októberi diplomában még elõsmert történeti jogokat, szigorú államegységet akar felállítani, oly birodalmi országgyûléssel, melyben a magyarság örök kisebbségre lett volna kárhozthatva. E terv megölt minden bizalmat.

²² Kónyi Manó: *Deák Ferenc beszédeit* II. 287. 1.

²³ Kónyinál, II. 305. 1.

Eötvös azt beszélte Lónyaynak: „Az öreg úr (Deák)... meg van győződve arról, hogy csak forradalmi tér marad fön­n a nemzetnek“.²⁴ Arany azt írja Tompának: „Senki sem tudja megmondani, hova lyukadunk ki. Én magam részéről azt hiszem, se alkotmány nem lesz, sem sükeres fölkelés.“ (61 febr. 23.) E végzetes időben Deák azt írja sógorának: „Kábul fejem, elszorul mellem: ha szembe nézek az események azon chaosával, mi előttünk áll s miből egy elhibázott lépés végveszélybe döntheti a hazát“. Egy pillanatra tanács­talanul áll. Sógora azt írta neki, hogy az ország reá néz, tőle vár; erre azt válaszolja: „Szerencsétlenség az országra is, reám is, ha ez így van, mert a baj súlyosabb, semhogy én vagy más abból megmenthetné a hazát, és én magam is szívesen mennék azon ember után, ki erre némi valószínűséggel kecsegtető utat tudna mutatni“. (Jan. 9.)²⁵ A helyzet azonban ismét javult; az országgyűlés április 2-ára összehivatott, hogy képviselőit a birodalmi tanácsba megválassza. Deák dolgozni kezdett feliratán. Új remény szállott a szivekbe, habár kétség és aggodalom között. „Lelkem telve aggodalmakkal közügyeink miatt, — írja keresztleányának Deák, — ... nincs elegendő nyugalom keblemben s a mély aggodalom folyvást azon tárgyhoz köti minden gondolatomat, mi ez aggodalmat okozza“. (61 ápr. 20.)²⁶ így festi e kétséges hónapok remegését Arany *Magány-ban* c. költeménye; feltűnik benne Deák alakja: „Vár tétován a nép, remegve bölcsé“, — sőt az előbbi levél pillanatnyi tehetetlenségének érzése is: „Nem mindig ember, a ki sorsot intéz;

²⁴ U. o. 359. 1.

²³ U. o. II. 307. 1.

²⁶ Kónyi, ni. 10. 1.

— Gyakran a bölcs is eszköz, puszta báb; S midőn le-
fáradt az erőtelen kéz, A végzet tengelye harsog to-
vább“. A vers végsoraiból mégis bizalom hangzik ki,
a nemzet életerejébe és sorsába vetett hit. E három
költemény nem csak Arany aggodalmait fejezi ki, ha-
nem Deákét is, s az egész nemzet érzését: fájalmát,
elszánt kitűrését, törhetlen reményét.²⁷ Arany Deák-
nak halálakor (1876) is állított emléket; az Akadémia
tőle kért ódát gyászünnepeére, de „a már akkor nagy
beteg költő nem vállalván el a megbízást, 100 arany
pályadíj tűzetett ki“ — mondja pályanyertes ódájá-
nak jegyzetében Szász Károly.²⁸ Arany mégis áldozni
kívánt Deák szellemének; költeménybe fogott *A jó
öreg úrról*, mely egy remek hasonlattal Deák egész
nagyságát csodálatos mélységgel fejezi ki.

A 61-iki országgyűlésre Szalont.a Aranyt kívánja
követének megválasztani. Tisza Kálmán maga keresi
fel; földijeinek megemlékezése meghatja, mégis azt
írja Rozványanak: 48 óta „öregbedett tapasztalásom
és megtanultam, kiki a maga szerepében“ (61 márc.
3.). Az országgyűlés nem is hosszú életű; minthogy
ragaszkodott a jogfolytonossághoz, feloszlatták (aug.
22.), s megint a nyílt erőszak következett.

²⁷ E költeményekben találkozok néhány szó, melyek
— a mi nála nem ritka eset — leveleiben vagy egy-egy régebbi
versben jegecültek ki. A *Rendületlenül-ben* „be-vérző honfiseb“:
Széchenyi halálakor írja Csengerynek (60 ápr. 23.) „Gondo-
lód, nem sírtam-e titkon, belül vérző szívvel vérkönyüket...“
A *Magányban* gondolata, hogy a mártír-tetem „magát kiforrja“,
megvan a *Névnapi gondolatok* 5-ik versszakában. Ugyanígy
A lejtőn végsorának hasonlata egy évvel előbb egy levélben
tűnik fel, Szászhoz, (56 máj. 7.): „úgy vagyok, mint ki ösme-
retlen mély vízbe lábol, minden lépést félve teszek“,

²⁸ Kisebb költeményei, II. köt.

Azt lehetett várni, hogy a politikai élet ébredése erősebb érdeklődést kelt az irodalom iránt, mely egy évtizeden át buzgón élesztgette a nemzeti érzést s pótolta szinte az egész közéletet. A Kisfaludy-Társaság föléledése biztató jel volt. Arany jó reménnyel indíthatta meg folyóiratát. A kiadó lelkes körlevéllel fordult a hazafiakhoz: „Arany János, a költő, a magyar nemzet ünnepelt dalnoka, Pestre teendi lakását! Általános örömkialtás fogadja a fővárosba való jövetelét! Vajha az összes nemzet kezét nyújtana, hogy most élő legünnepeltebb költőjét a haza szívében állandóan megtarthassa“. Lévy tartott ugyan „lapjaink jelen áradatától“, mégis bízott, mert „a te neved, ízlésed, szellemi értéked olyan-e, hogy aggódnunk kelljen új vállalatod fölött épen mozgalmas napjaink jobbra fordulni indult viszonyai között?“ (60 szept. 2., kiadatlan). B. remény azonban csalóka volt. A nemzet fásultsága elhatott e térre is. Kazinczy Gábor ez években panaszkolt: „Gyermekkoromban még, emlékezem, nem olvasó házaknál is *esemény* volt egy-egy *poétái* mű; leírta, tanulta mindenki. .. kértem, ki érdeklődik most?“²⁹ Éppen a politikai közélet vont magára minden érdeklődést, utóbb pedig az új csalódás ernyedtsége s a gazdasági nyomorúság hangolta le a kedélyeket. B. Eötvös József a Kisfaludy-Társaság első újabb közülésén (1862 febr.) kénytelen volt megállapítani, hogy „nagy kötelességeink háttérbe szorítják a tisztán művészi és irodalmi érdekeket“; Greguss titkári jelentése is hangsúlyozta, hogy „a közfigyelem folytonosan és szinte kizárólag az ország ügyeire irányozva ... iga-

²⁹ Lévynek, 1864 febr., márc. *Irodalomtört. Közlemények*, 1931. 465. 1,

zán alig lehet vala csodálni, ha nemzetünk végkép meg is feledkezett volna e szerény társaságról“ — s az egész irodalomról.³⁰

Mindez Arany kedélyén is éreztette hatását.

A lapot, október elsején akarta megindítani,³¹ évnegyed küszöbén, hanem az engedélyt csak szept. 10-én írta alá a rendőri főhatóság, Worafka.³² E késedelem maga is kárral járt az előfizetésben.

A lap 1860 nov. 7-én indult meg. Címe: „*Szépirodalmi Figyelő*. Megjelenik minden szerdán. Előfizetés helyben házhoz hordva, vidéken postai szétküldéssel, félévre 5 ft., egész évre 10 ft.“ Arany neve csak az utolsó oldalon, a legalsó sorban van kitéve, mint „felelős szerkesztő és laptulajdonos“. Szerződés szerint Heckenast „a lap szellemi részének kiállítására 3000 forintot ad évenként (52 ív), ezer példányon felül pedig mindeniktől öt forintot“. Biztatták, hogy ebből 1200 ft-ja megmaradhat. „Ezek kilátásaim. Jó része földiekkel játszó égi tünemény’ biz ennek, de már benne vagyok és eviekélnem kell, ahogy tudok“.³³ Lévay is hamarosan rájön: „Lehetetlen, hogy a szépirodalmi vállalatok némi kárát ne vallják e rendkívüli és várandós izgalomnak“ (60 nov. 28., kiadatlan). Szegény szerkesztő is mindjárt írja Szásznak: „Az isten akárhová tette volna *most* ezt a constitutiót“. (60 nov. 15.). Aranyé is panaszolja öccsének: „Rosszabb időben alig jöhettünk volna fel, minden ember a politikával van elfoglalva, a szépirodalmi dolgokra kevés a

³⁰ *Évlapol*, új folyam, I. k.

³¹ Szásznak, 60 alig. 10.

³² Az engedély-okirat megvan.

³³ Tompának, 1860, Mihálynap. *Bpesti Szemle*, 71. köt.

kilátás“ (60 dec. 21.).³⁴ Hozzá még a szerződésben benne volt: „Ha az első év végével nem haladna 750-et az előfizetők száma, Heckenast lemondhat a kiadásról“. (Tompának, 1861 aug. 25.) Ercseyt most nagyon elfoglalt atyja helyett Juliska tájékoztatja új helyzetükről. „... apámnak nagyon kevés reménye van, hogy sokra fölmehessen, mert ez ideig (60 nov. 16.) csak négyszáz s egynéhány az előfizető. Ezek a pesti urak váltig biztatják, hogy majd új év után jön több is . . . Apámnak ez mind nem használ semmit, olyan sokat aggódik; nekünk kell vigasztalni, hogy ne csüggedjen; hiszen még alig két hónapja, hogy itt vagyunk, nem mehet minden a legjobban“.³⁵ Új év után csakugyan fölment az előfizetők száma 7—800-ra, de Arany tartott tőle, hogy „az első fél év múlva leapad felényire“.³⁶

Megélhetésének másik forrása sem sok jóval biztatta. „A Kisfaludy-Társaság 800 firt. évi fizetést biztosított ugyan, de tőkéje oly csekély gyarapodást nyert még eddig, hogy az én 800 forintom csak úgy lenne meg, ha a tőkéből fizetné, s így is 5—6 év alatt az egész tőkét fölemészténé. Kívánhatom-e ezt?“³⁷ A Társaság részint alapítókat gyűjtött, részint évdíjas pártoló tagokat; az igazgató szerkesztette a pártolók könyvtárát, s jövedelme ezzel állt volna arányban. „Tudniillik: minden ezertől négyszáz forint. Eddig van 113; kevés kilátást nyújt, hogy valami sok ezer legyen“ — írja

³⁴ Ercsey Ernőné birtokában (kiadatlan).

³⁵ Ercsey könyvében, 146—47. 1.

³⁶ Tompának, 01 febr. 23. — Érdekes, hogy Sárosy *Albumá*-nak 57-ben 2000 előfizetője volt, — ha igaz. Abafi: *Sárosy Gyula*. Figyelő, XI. 168. 1.

³⁷ Tompának, 61 aug. 25.

Juliska.³⁸ Arany maga is azt írja Tompának: „A lap s a Kisfaludy-Társaság pártolói egyaránt 7—800 közt állapodtak meg... Az *alapítás* is oly gyéren ütött ki, hogy fixum fizetésemet is arczátlansággal vehetem fel“. (Tompának, 61 febr. 23.) Csengery a theologiai intézettől biztatta némi mellékjövedelemmel, hihetően lecke-adásért (60 jan. 12.), de ez később szóba sem jött, időt sem tudott volna rá szakítani.

Volt hát része Pesten is munkában, kötelességben és gondban.

Feltűnő lehet, ha egy költő életrajzában ennyi szó esik a megélhetés gondjáról. Külföldön ebben a korban ez már nem gátja vagy zsarnoka az írói munkának. Nálunk az irodalom még nem adta meg művelőinek a mindennapi kenyeret, s az író kénytelen idejét és erejét hivatal igájába hajtani. Aranyt folyvást gvötri ez a gond; szeretné biztosítani családját, s magának is módot szerezni aggodalmaktól menten költői munkáinak kiérlelésére.

Barátait még Nagy-Kőrösről felkérte a lap körül való munkálkodásra. Tompán ez időben már bú-kór vett erőt, szeme is meggyöngült,³⁹ leveleit másnak mondja tollba, csak nevét írja alá; ily állapotban is neki lát és „gyötör“ egy verset. (60 szept. 6. *A repliény.*) Gyulai „szívből szer“; „bár lehetne erőm oly nagy, mint vágyam neked szolgálni;“ de kétségei vannak: bírálatainak modora nem okoz-e kellemetlenséget a szerkesztőnek, mert ő felindulás nélkül képtelen írni (60 aug. 20.). Lévav készséggel ajánlja munkásságát, „a mennyire erőt bír venni erőtlenségén“; (60. szept. 2., kiadatlan); de csak november végén küld-

³⁸ Idézett levelében, Eresednek.

³⁹ Levele, 75 május; és Váczy: *Tompa életrajza*, 218. 1.

mint mondja — „egy ridiculusus’-t; a megyei élet s a politikai izgalom egészen elfoglalja. Szász az egyetlen, aki tüstént kész a kézirattal, még augusztusban. (*A férfi*, költ., 2. szám.) Ő a legkészségesebb munkatárs; írja is róla Arany Gyulainak, hogy „Szász tartja benne a lelket’ (60 dec. 21.); Ő „akár miről ír néhány óra alatt cikket“ (61 aug. 28.). „Salamon csak a színházra vállalkozott.“ (Gyulainak, 60 dec. 21.) Erdélyi bizonytalanul ígérget: „nem vagyok egészen magamé s nem lehetek az irodalomé“ (60 nov. 9., kiadat!). Arany panaszolja is Gyulainak: „Leveleim néhánytokhoz, a régi jók közül, kevés visszhangot költöttek... a többség válaszra is alig méltatott, vagy pusztá, határozatlan ígéretnél maradt“ (61 aug. 28.). Az első számot csak úgy sikerült kiállítani, hogy kapóra jött Gyulai akadémiai beköszöntője Katonáról.⁴⁰ A mellett a szerkesztő kezdett értekezést *Naiv eposzunk*-ról.

Nagyon magas célt tűzött maga elé. Szásznak jóelőre azt írta: „A *képeskedést* hagyom másnak; én a tartalmat akarnám legjobban állítani ki ... — inkább rövid cikket, sokat, sokfélé, mint egyhangú terjedelmest ... Szeretném, ha minden nálunk megjelenő szépirodalmi mű azonnal röviden be is mutattatnék. . . Ugyanez történnék a külföld jelesb termékeivel. . . Ifjabb tehetségeknek is nyílik tér“ (60 aug. 27.). Ezeket ismétli az *Előrajz*, mely az első szám élén s külön is megjelent. A kritika szükségét hangoztatja, előbb rövid jellemzés útján, később, ha érdemes, tüzetes bírálattal; „...elméleti tájékozásoknak is helyt ad az esztetika körében¹⁴. — Ez által főleg a készülő s kezdő írókra szándéka hatni, hogy „elvégre kihataljunk az

⁴⁰ Gyulainak, 61 aug. 28.

öntudat nélküli naturalismusból. — Nem a régít az új ellenében, hanem az örök szépet az idő gyarlóságai ellenében, akarjuk képviselni“.

Ily célt kitűzni könnyebb, mint — a mások erejével — megvalósítani. Az első számba Tompa adott költeményt, beszélyt Jókai (*A kurucz világ után*), az Értesítőben két kisebb ismertetés a szerkesztőtől, tudósítás a Kisfaludy-Társaság és az Akadémia munkásságáról, a *Budapesti Szemle* füzeteiről, irodalmi és művészeti hírek, végül új könyvek fölsorolása; mindez állandó rovat maradt. Költeményeket baráti körén kívül Mentovich, Dalmady, Tolnai Lajos, Balogh Zoltán, Bajza Jenő, Győry Vilmos, Thaly Kálmán küldenek időnként. A prózai részbe Jókai mellett Abonvi Lajos, P. Szathmáry Károly, Vadnay, Zilahy Károly, Balázs Sándor, Lauka, Vértesi Arnold dolgozott; a II. félévben s második évfolyamba Fejes István, Torkos László, Szemere Miklós, Tóth Endre, Szász Béla, a második évben Kemény is. Valóban, az egész irodalom egyesült a szerkesztő körül. Bajt jóformán csak a bírálatok okoztak. Maga tisztán látja ezt. „Ha egyéb ellensége nem volna is e lapnak, már az, hogy fele kritika, fele szépirodalom, — veszekedett nehézségeket szül. Hogy⁵ bíráljam én azt kíméletlen keménységgel, kitől a jövő számra cikket, verset, novellát várok? Én elvileg nem vagyok ellene a keményhangú kritikának, de lapomban kivihetetlen. Azért elvül kelle tűznöm: az *igazságtól, meggyőződéstől nem távozva, oly szelíden szólni, a hogy csak lehet*“.⁴¹ Ez azonban kivihetetlen volt. Meggátolta egyrészt az írók érzékenysége, mely a legenyhébb megjegyzést is nehezen tűri, másrészt a kri-

⁴¹ Gyulainak, 01 aug. 28,

tikosok hite saját halhatatlanságukban. Mindjárt eleinte (5. és 6. szám) Szász Károly két számon keresztül ismertette Thaly *Kárpáti Kürt*-jét, méltánylattal, de nem meglepődésére a fiatal költőnek; ez — a szerkesztő kérte ellenére — a megrótt hibák mentettségével felel, s hogy szántszándékkal választott sokszor oly tárgyat, mely költői alakításra nem, de nemzeti izgatásra alkalmas. A szerkesztő ez álláspontot nem hagyhatta észrevétel nélkül. „A tant, mely e sorokban ki van mondva, nem szeretnők, ha elterjedne. A katoná úgy szolgálja legjobban hazáját, ha megfelel a katonai célnak. Bizony a költő is — mint költő — úgy, ha a költői célt semminek alá nem rendeli“. Ez Arany kritikái álláspontja.⁴² Máskor Vida *Nemzeti Koszorúját* ismertette Szász; túlzott dicséretét a szerkesztő négy hasábon át mérsékli, amiért aztán levélben engeszteli Szász Károlyt.⁴³ Ennyire kiterjedt a szerkesztő gondolja és tapintata minden egyes cikke.⁴⁴

A kritika körül csakhamar elvi vitatkozás fejlődött. B. Jósika Miklós *Regény és regényítészet* c. röpiratában oly kritikai lapot sürgetett, mely modor és

⁴² Aranynak munkatársai cikkeihez fűzött jegyzeteit elvek szerint összeállította Várdai Béla: *Arany János kritikái álláspontja*. — Beöthy- emlékkönyv.

⁴³ 61 febr. 13.

⁴⁴ Még költeményhez is csatolt megvilágító jegyzetet. Így midőn Gyulaitól *A tyúlc és a farkasverem* meséjét adta ki, hozzáfűzte, hogy gyermek-költészetünk parlag mezején örömmel látja e mesét, minőt írni Puskin sem tartotta méltóságán alulinak. Sz. F. 1860 40. sz. Említi e mesét Merényi népmeséinek bírálatában, s egy másik állatmesét a szarka és gilicéről, melyet Gyulai utóbb szintén versbe foglalt. Egyúttal rámutat az igazságszolgáltatás hiányára az *Igazság és Hamiság* meséjének szintén Gyulai-féle feldolgozásában.

pártosság dolgában kifogás alá ne essék. Gyulai állott ki a kritika védelmére, a szabad vélemény jogát vitatva, művekkel és személyekkel szemben, a közjó érdekében, egészen a kíméletlenségig. Korlátja nem lehet a társadalmi becsület és illem, legföljebb a magánviszonyok szentsége, s itt a határt a tapintat jelöli ki. Ez szabja meg a gúny és nevetségessé tétel mértékét is, melynek fegyveréről a kritika nem mondhat le, ha az a sértett erkölcsi érzés vagy józan ész boszúja. fi részben a túlságos közérzékenység már cenzúrával ér föl. Védelmébe veszi a párthoz tartozást, ha meggyőződést és irányt jelent. E két cikk Gyulai kritikai elveinek alapos kifejtése, nemcsak védelme a kritikának, hanem természetrajza, törvénykönyve.

E fejtegetésre Szász szintén két cikket írt. Képtelenségnek tartja, hogy egy közlönyben bármely elv árnyalati különbségek nélkül érvényesüljön. A művet martalékul engedi a bírálónak, de érzékeny modor dolgában, s az író személyéhez csak annyiban enged hozzáférközni, amennyiben a műhöz tartozik; tilt „többet venni bírálat alá, mint amennyi a kritikuskak bírálat végett elébe adatott.”⁴⁵

Szász már előbb, Zalár-bírálatában megcsipkedte Gyulait azon cikksorozatáért, mely még 55-ben jelent meg a *Budapesti Hírlap-ban*, hol *Toldi estéjé-t* is jellemezte, a Petőfieskedőket pedig keményen bírálta. — Gyulai nem bánta; „így legalább nem mondhatják, hogy a *Figyelő* néhány kritikus szövetsége egy csoport író ellen”.⁴⁶ Rögtön meg is írta válaszáat; „de miután

⁴³ Arany Szász cikkének egy pontjára is tett megjegyzést, *Szépirod. Figyelő*, 1861. 21. sz. 323. 1.

⁴⁶ Aranynak, 61 jan. 15., kiadattak.

te nem igen biztattál, — írja Aranynek, 61 márc. 16., — nehogy kellemetlenséget okozzak neked, nem küldöttein el.“ Szász újabb cikkeit Arany szerette volna előre leküldeni Gyulainak, de nem volt rá idő, így csak értesítette róluk barátját, „Én polémiát nem akarok; de szeretném, hogy ez által ne elnémulásod, hanem élénkebb föllépted eszközölhetném¹⁴“ (márc. 14. és ápr. 10.). Ezt Szásznak is megírta; szelídített is cikkeinek hangján, mibe Szász beleegyezett.⁴⁷ Most Gyulai fog tollat, hiszen egész kritikusi felfogásáért kell helytállania; ha Arany mellőzné a választ, kész saját költségén is kiadni (ápr. 6.). Szásznak Zalár-bírálatából indul ki, megtámadt régebbi cikkeit védelmezi, két cikkben pedig álláspontját erősíti meg, végül a *Figyelő*-1 sem hagyja megrovás nélkül, mert „mértékben és ítéletben nem ártana egy kissé több egység“, bár a szerkesztő több cikket „ellenvéleményét kifejező jegyzetekkel kísért, mert érezte, hogy lapjának iránya felett kötelesség örködni“. E vitában a szerkesztő eddig nem nyilatkozott ugyan, de vagy ki kell jelentenie, hogy ezt nyílt kérdésnek hagyja, vagy végül megszólalnia, más-kép Gyulai nem haboznék irodalmi jellemtelenséggel vádolni. Ezzel viszont Gyulai akarja Aranyt belevonni a vélemény-tusába. Szegény szerkesztő hiába békítette magánlevelekben a birkózókat, Gyulainál Szász védelmére, ennél Gyulai kíméletére téve szót s igazságot osztva közöttük; midőn Szász Gyulainak már első cikkére felszisszent, Arany melléje állott abban, hogy a kritikának nem szükség éles hangon szólnia.⁴⁸ Előbb

⁴⁷ Arany levele Szászhoz, 61 márc. 14., Szász válasza márc. 15.

⁴⁸ 30. szám, 478. 1.

magánlevélben menti Gyulai előtt szerkesztői nehéz helyzetét (aug. 28.), aztán megírja *Visszatekintés* cikkét. Túlzásnak tartja Gyulai véleményét, hogy a szerkesztő „minden vitánál örökös beavatkozó legyen a más beszédébe“, vagy „miután végighallgatta munkatársát, ... nekifordul egy páncélos, paizsos cikkel“, tulajdon véleményét emelve ítéletté. Azáltal, hogy a cikket kiadta s vitatni hagyta, „eléggé mutatja, hogy a kérdés *nyűt*; azáltal, hogy hallgat, pedig azt, hogy ő nem bírja, vagy nem látja még idejét, bezárni“.

Arany ezzel röviden és világosan jelölte meg szerkesztői álláspontját,⁴⁹ de a vitatkozás gordiusi csomóját az ő tolla sem bírta kettévágni. Mintha az írók a politikai szabadság hiányát irodalmi téren akarnák kipótolni, olyan hevesek. Gyulai nem hagyhatta szó nélkül Arany megjegyzéseit s két számon át ír *Egy pár jegyzetet a Visszatekint és-re*. Elismeri, hogy „a szerkesztő nem lehet örökös beavatkozó, ki lítleggel fizeti dolgozótársait“, s hogy a szerkesztés nehéz, mert írók s kritikusok közt nincsenek határozott csoportok, ide is, oda is dolgoznak, a lapok pedig oly közönyösek a könyvek iránt, mint maga a közönség. Tudja, hogy a *Figyelő* jeles lap, s heterogén elemek közt tapintatosan megtartja színezetét. Most is átlátja a szerkesztő igazságát, hogy hallgatása nyílt kérdésnek hagyja az ügyet; csakhogy szerinte itt a vita a kritika jogáról foly, ezt bajos kérdésnek hagyni, kivált midőn irodalmi

⁴⁹ Thaly Kálmánnal szemben is, ki egy régi vers szerzőjében Balassit sejtette s abból, hogy Arany erre nem lett megjegyzést, egyetértését olvasta ki, megjegyezte: „A szerkesztői felelősség nem terjed annyira, hogy a lapba írók minden hipotézisét is magáévá tegye az által, ha nem kíséri jegyzetekkel.“ (*Koszorú*, 1864, II. 8. sz.)

lapjaink öt-tíz évig élni tudnak határozott irány nélkül. Átlátja, hogy oly lap ellenében polemizál, melynek inkább mellette akarna küzdeni, mint ellene, mert „egyedül vannak vezérelvei, eszményei, hite“.

A polémia tovább is szétágazott. Közben egy bírálat jelent meg a *Figyelő*-ben, Wohl Janka verseiről, szembefordulva Szászszal, ki az író és műve közt válopert indított, s talán itt sem venné tekintetbe a szerző nővoltát és fiatal korát. Még be sem volt fejezve a bírálat, Szász már is mérsékelte elméletének túlzásait (40. sz.). A bíráló, Salamon Ferenc, vizsgálni kezdte a kérdést, külön tanulmányban, *Az ember és író* címen (42., 43. sz.), Gyulaihoz szegődve, mert szerinte az író oly hasonló művéhez, mint két tárgy csak lehet; Szász pedig elvonná az elemzés alól a lélektani részt: az érzelmek mélységét, az eszméket, a vérmérsékletet; vizsgálható így mindössze az összhang, a megtévesztés és kifejezés szempontja. Arany ehhez is jegyzetet fűz; maga is e nézetet vallja, hogy „a művészetit nem kell csupán az executióra szorítani. A fogantás⁵⁰ körüli vizsgálat mélyen belenyúl a lélekbe, de azért nem esik kívül a művészeti szempont határain.“ Szemere Miklós is hozzászólt a kérdéshez, nyílt levélben (51., 52. sz.), Szász mellé állva, mert írójára következtetve a műből, úgy járhatunk, mint Kotzebue embere, ki a koponya-tan szerint fogadta cselédeit s folyvást pórul járt. A vitába beleakaszkodott Brassai is, kinek egy szavától Mentovich érezte sértve magát; mind újra szót kértek, s vitájok a második év felén is végighúzódt. Szemere végül 84 lapra terjedő cikket küldött,

⁵⁰ E szó mellé saját lappéldányában odaírja, hogy az ő szava.

melyet Arany nem közölhetett; kiadta hát maga.⁵¹ Arany aztán fogta magát, a röpiratból lenyomatta mindazon helyeket, melyeket ő ki akart volna hagyatni a szerzővel;⁵² e miatt Szemere egy időre elhidegült Aranytól.⁵³

Egy másik cikksorozat is keresztül húzódott jóformán az egész évfolyamon; ez a közbeszédben elharapózott hibákat ostorozta. A nyelv védelme, tisztogatója olyan fontos a szerkesztőnek, mint a műízlés. A *Visszatekintés* csupán kis részben szól a kritikáról folyó vitának, hat nagy fejezete nyelvi és grammatikai kérdéseket szellőztet. Márciusban ugyanis Brassai a fordításokról kezdett cikksorozatot; nálunk ez kiválóképp fontos, kevés műfajban lévén hazai példánk, már pedig ez fejlesztené az ízlést, ítéletet, íróét s bírálóét, sőt a közönségét is. Brassai jobb fordításokat sürget, melyek a gondolat és stíl hűsége mellett a nemzeti nyelv szellemében szólnának. Kipécéz hibás szavakat (egyeseknek a szerkesztő jegyzetben védelmökre kél), a szenvedő igealakot, kikéi a miszerint és miként divata, a személyes névmások (ő) fölösleges használata ellen, kárhóztatja az igekötők ismétlése helyett válaszul adott igen-t. Arany védelmébe vesz néhány szót és szóhasználatot, a szókötés változatos fordulatait; tovább viszi Brassai megrovásait, „a szavak teste”, a „betűchangeirozás” helyett a mondatot, syntaxist nézi s a nyelv szellemét; védi a költői nyelv szabadságait a nyelvtan vastörvényeivel szemben, elnézne bizonyos „költői helyesírást” is a jó hangzat fejében (így a

⁵¹ Arany Tompának (32 júl. 28., szept. 24. Levélváltása Szemerével jún. 25. és 29.

⁵² 1862 okt. 16-i szám.

⁵³ Arany Tompának, 63 (léc. 13.

mégy-az néz-sz féle alakok, a *vala* imperfectum mellőzését), védelmezi a szóösszetételt, mely tömörséget ad; magyarázza az *ő* és *az*, a *de* és *hanem* különbségét. Mindezt nemcsak az élő beszéd, hanem a logica és a nyelv széptani oldala szempont jából is tekinti; „a 20—30 évi zagyva táp által megrontott“ nyelvtől az ép nyelvérzékre apellál. Brassai utóbb folytatta fejtegetéseit, magasb szempontból; Humboldt-tal szemben, hogy két nyelv szavai közt a teljes egyértelműség lehetetlen, Kazinczy tépelődését idézi: az energiát áldozni-e fel, vagy az idiotismust: az előbbinek kedvéért élt annyiszor idegen szóval. Brassai az idegen szónak magyar visszaadását követeli, mi helyenként más-más árnyalatú szóval sikerülhet, ha a fordító a szó helyett a mondatot nézi.

E vitatkozások kétségkívül tanulságosak és hasznosak voltak, de Aranyak nem volt inyére az örökös polémia. „Így csináljuk mi *ritka* közönségünk mulattatására azt a tréfát, hogy míg annyi minden egyébről lehetne írni s beszélni, egymás szavain rágódunk. Kritika kellene s írunk a kritikáról.“ (Szászak, 61 aug. 22.)

Tapintata s örökös békítgetése mellett is nem csupán Szemere neheztelt meg, hanem egy ízben Tompa is. A *Figyelő*-ben két névtelen közlemény (*Irányok* és *Némi járhuзам*) irodalmunk egyhangú dal-özönét gáncsolta. Mindkettőt Arany írta. Tompa magát is e tömegbe érezte degradálva, fitymálónak találta a hangot, ócsárlónak a tartalmat (62 júl. 25.). Arany védelmezte a cikket, de úgy, hogy ki lehetett érteni szerzőségét (júl. 28., szept. 13.). Később Tompa újra felolvastatta magának, s kezdett rájönni, hogy „sok igazat mond“. (Aug. 10.) Arany azonban nem folytatta

cikkei közlését, bár egy harmadik már szinte készen volt-.

Olyan író is akadt, aki őt — nem is általa írt — bírálatért párbajra akarta hívni.⁵⁴ Minthogy senkit sem akart megbántani, sok ideje telt békéltetéssel. Erre értette Kazinczy Gábor, mikor azt írta Lévaynak: „Szegény Aranyt a *jóság* fogja felemészteni.“ (63 dec.)⁵⁵

Általában sok panasza volt a lapra és a szerkesztésre. „A szépirodalmi írók tompa hallgatással, vagy némelyik tán kárörömmel, várták: no lássuk, mi fog történni, milyen lesz az a minta-lap?“ (Gyulainak, 61 aug. 28.). „Senki sem akar nekem írni... Beszélyírók nem kapok, még fiatal sem.“ (Gyulainak, 60 dec. 21.) „Nagy baj nekem az írók nem léte. Nagy baj, hogy a létező erőket sem lehet koncentrálni egy laphoz“. (Tompának, 62 jún. 20.) „... A legnagyobb lelki aggodalmak közt (zúgó fejjel) írnom kell mindent... Majd főcikket, majd kritikát, majd — segédforrások nélkül, mert nyomorú cassáin nem engedi — külirodalmat. A vers is rám nézne ... — novellát magam fordítok!!! szóval le a napi hírekig és correcturáig mindent kell csinálnom.“ (Gyulaihoz, 61 aug. 28. és Tompához aug. 25.) Pedig többnyire kedve ellen írt cikkeket; nem szerette ‚fahangú’ prózáját.⁵⁶ A correct uráról Szemerének is írja: „... *én* magam vagyok, ki azzal hetenként két félnapot vesztek. Majd meg-

⁵⁴ Ercsey, 148. 1. Sz... J. írók említi. Székely József lehet, ő írt a *Magyar balladák könyvének* bírálatára (1861 21. sz.) pár éles sort, amelyeket Arany a *Figyelő*-ben — mintegy büntetésül — közreadott. (23 .sz.)

⁵⁵ *Irodalomtörténeti Közlemények, 1931, 458 1.*

⁵⁶ Salamon Ferencnek, 57 nov. 20.

vakulok belé... (rendesen éjjel kell csinálni)“ (62 jún. 29.) Midőn a *Koszorú* megszűnését jelenti be, búcsú-cikkében felemlíti: „A *Koszorú-ban* ritkán jelent meg kézirat háromszori szerkesztői olvasás nélkül (olvasás, javítás, nyomdai revisio) “ ... Jókainál tréfás versekkel sürgeti az ígért beszélveket, Szászt azzal nógatja: „Mingyárt, mingyárt kikopom a kéziratból — igazi hü-hó ez. Majd vers nincs, majd a novella fogy meg; de különösen a bírálatok, könyvismertetések rovata kínoz. Erre nincs ember. Az aggodás miatt nem tudok gondolkozni — mert magam nem bírok vele“ (60 dec.). Az első évfolyamba öt nagy értekezést s tizennégy bírálatot írt „ ... van vagy száz ív kéziratom, a mit mind a *Figyelő* vett meg, kit névvel, kit anélkül“ (Tompának, 62 jún. 20.). Ezek nagy része a *Vegyes* rovat irodalmi hírei s új könyvek címjegyzéke; ezeket is maga volt kénytelen írni. A hatóságától is tartani kellett. Halmágyi Sándor előzetes bírálatra küldi meg egy félig kész elbeszélését s Arany a „subiectiv gyávaság” föltevése ellen védekezve, kénytelen azt válaszolni, hogy „a kibékülés eme csókos napjaiban, vagy a novella némelyik helye világra nem, — vagy a szerkesztő sötétre kerül”; nem is jelent meg.⁵⁷ Tompának *Sírboltban* c. költeményére is azt írja: „Csak le ne foglalják a *haza* szóért. Mert most olyan világ van itt“ (62 jún. 20.) Máskor az adókiivető hivatal a hirdetések bemutatását követeli; Arany ráírja a parancs hátlapjára: „Válaszoltam, hogy se nem vol-

⁵⁷ Mint a kiadatlan levelekből látni, a beszély enne *Elv és előítélet* volt. „Az egész beszély célja: agitatio. Csak-hogy becsületes agitatio, arra, hogy a nemzeti vagyont ne fecséröljük és ne játszszunk idegen kézre“ — írta a szerző Aranynak, 1802 dec. 7.

tak, se nem vannak, se nem lesznek hirdetések.“ Nem csoda, ha arra gondol: „Talán — sőt annyi mint bizonyos — októberben megszűnik lapom. .. mi lesz utána, nem tudom.“ (Gyulainak, 61 aug. 28.)

Erre nem került sor, sőt a második évben javult a helyzet. Mintha könnyebben jutna kézirathoz, maga kevesebb ismertető és bíráló cikket kénytelen írni: az első félévben mindössze kettőt; a másodikban egy nagyobb cikk van tőle. Az is könnyít rajta, hogy Gyulai Pestre költözik és segítségére van.

Gyulai 58-ban megházasodott, Petőfiné hűgát, Szendrey Marit vette el; Aranynak megvallotta,⁵⁸ hogy „a belküzdelmek egész éveit élte át“. „Szegénységem, csekély kilátásom a jövőre és Petőfiné példája talán elég ok lett volna arra, hogy visszariadjak, Én, a ki megtanultam a lemondást, talán e szenvedélyt is le tudtam volna győzni, s tán le is győzöm, ha legdémonibb kételyek után is meg nem győződöm, hogy e lány épen hozzám való.“ őt rajzolja nemcsak költeményeiben, hanem a *Nők a tükör előtt* c. beszélyfüzér végén is, mely szintén lyrai vallomás. „A menyivel rosszabb költő vagyok Petőfinél, az atya annyival engedékenyebb volt irántam.“ Tanárságot vállalt Kolozsvárit és szeptemberben megesküdtek. Az iskola és a családi élet, neje, fia betegsége elvonták az irodalomtól; gróf Mikó Imre sokat elvett idejéből irodalmi terveikhez; segített Krizának a *Vadrózsák* sajtó alá rendezésében, az iskola könyvtárát is rendbehozta. Eleinte nem sokat írhatott Aranynak, inkább a Kolozsvárt lakó néhány íróat buzdította. Azonban vonzotta a pesti irodalmi élet. Arany szerette volna fel-

⁵⁸ Pest, 58 ápr. 19., kiadatlan.

hozni. Ő rá gondol az írói segély-egylet szervezkedésekor, melynek alapszabályain ő is dolgozott.⁵⁹ „Ugye elvállalnád a titkárságot, illő fizetés mellett:“ (61 márc. 14.) „Én öt-hatszáz forintnyi fizetésre is örömmest fölmennék“ — válaszolja Gyulai (61 márc. 28.). Biztatja barátját: „ne ijedj meg előre, hogy Pesten is így fogom viselni magamat. Tudok én írni, ha akarok, ha mindjárt rosszat is, a többi a te gondod.“ (62 márc 7.) Novemberben megalakult az egylet, 62 nyarán Gyulai felköltözött.⁶⁰ Nemcsak Arany várta; Juliska is örömmel újságolta körösi barátnőjének: „Ösmered mind Gyulait, mind Marikát, hogy fölfoghasd az én méltó örömetet. Lakásuk Gyulainé apjának házában lesz, s a tavasszal Csengeryék is odamennek.“ S mikor feljönnek: „... a kedves, szép kis Gyulainé köztünk van végre-valahára. Épen olyan, mint volt, az a mindenki szeretetét megnyerő, s mindenkit lebüvölő teremtés. Fölösleges mondani, hogy gyakran, nagyon gyakran vagyunk együtt.“⁶¹ Szó van róla, hogy Aranyék is a Szendrey-házba költöznek.⁶² Egy időre Arany rá is bízta Gyulaira a szerkesztést, csak azt várta meg, míg „belé okik“ s Izsó elkészül az ő mellszobrával, melyet három hétig mintázott; augusztus elején aztán elment Szliácsra, Balassa orvosi tanácsára, ki „Eötvös kértére, magától“ kereste föl (Tompának, 62 júl. 28.) Útját azért is halasztotta, mert „a lap úgy áll, hogy nem tudom, melyik órán

⁵⁹ Megvan a nyomtatott tervezet, Arany sok mellé írt javaslatával.

⁶⁰ Arany Tompának, 62 júl. 28.: „Gyulai ezen hó elején költözött Pestre“.

⁶¹ Széchy cikkében, *Bp. Szemle*, 61. köt. 254., 257. 1.

⁶³ U. o.

mond fel a kiadó: s *akkor* egy az, hogy költeni való pénzem sincs a fürdőre, más pedig, hogy időm sincs, mert azon kell iparkodnom, hogy valami forrást nyissak további existenciámra.“ (U. o.) Ez a gond kísérte pihenőjére. Családja ezt az időt Szalon tán töltötte.⁶³

Szliácson jól tölti idejét. „Fekvése igen gyönyörű, ez igazán a *zöld!* Domb oldalán fekszik, keleti oldalán erdős park, utak, sétányok, délre is, nyugatra völgy, azon túl hegyek, északra is kéklő hegyek a Garan kies völgyén túl.“ Berecz Károly tanácsára a Belvedere épületben lakott, emeleten. „Szeglet szobám van, melyből északra és nyugatra az egész Garan-völgyet, sok apró falut a völgyben s túl a Zólyomi kék hegyeket láthatom.“ „Dolgozni csendes helyem volna e szerint“ — írja feleségének. Eleinte hűvös idő járt; „a vékony *fa-falú* (ámbár *tapaczeros*) szobában is csak 13 fok, a mi bizony kevés“. Leírja a fürdő bugvot vető vizét, hol a medence fölül „zászlóforma legyezővel hártgatják a szénsavany gázt“. „Reggel 6-kor már fenn vagyok; 7-ig elvégzem a vízivást, sétával; nyakamba kerítem a zöld köpönyeget s szaladok hegyen-völgyön fel és le. Héttől 8-ig kiadja az idő a reggclizést meg a fürdőt, azután még egyszer befutom a hegyeket.“ Ebéd után olvasgat. „Laczi Terentiusát szerencsére elhoztam, abból olvasok egy pár jelenést, úgy hogy ez a hat vígjáték, meg egy kevés hírlap, tökéletesen elég olvasmány lesz“. ⁶⁴ A *Testvérek*-ből le is fordít pár sort.

⁶³ Arany szliácsi levelei feleségéhez oda vannak címezve. Ő maga családi leveleiből kitetszően aug. 7-től szept. 10-ig volt távol.

⁶⁴ Levelei feleségéhez, 1862 aug. 13., aug. 18., kiadatlanok.

Augusztus 7-től szeptember 11-ig időzött Szliácson. Akkor a *Figyelő* gondja haza hívja, „hogy meg-lássam, mi lesz, hogy lesz, ha majd sehogyse lesz?“ (Feleségének, aug. 28.)

A fürdőzésnek egyelőre nem sok sikerét látta. „Hasznát még csak ezután fogom érezni. Most gyengébb vagyok, mint azelőtt. Üres, kimerült, fáradt vagyok“ (Tompának, 62 szept. 13.), Később csakugyan javult egészsége.⁶⁵ De csakhamar új aggodalom gyötörte Laci miatt, ki typhusba esett s lassan lábadozott,⁶⁶

Gond nehezült rá a *Figyelő* felől is. Gyulai segítségétől azt várta, hogy némi szabad időhöz jut, költői munkához láthat. De még a lap fennmaradása is kétségessé vált. „... *kegyelem* tartja, Heckenast kegyelme“ — írja már tavasszal (Tompának, jún. 20.) „AITÓI kellene gondoskodnom, hogy a lap bármi *név* alatt s tartalommal, tovább is *megéljen*, mert nála nélkül én sem tudom, hogyan élek meg itt.“ El van szánva „kifordítani a *Figyelő* subáját“. (U. o.) Ez jár eszében Szliácson is. „... vagy át kell alakítanom, — vagy megszűnik. 400 előfizetővel nem megy“. (U. a., szept. 24.)

Kritikai folyóiratnak sohasem volt nálunk kelete. Kevés volt a kritikát-álló író, a nagyközönséget pedig a könyvek sem érdekelték valami nagyon, nemhogy a

⁶⁵ Juliska írta Kőrösre, Széchy cikkében, *Bp. Szemle*, 61. köt. 258. l.

⁶⁶ „Laci nehezen épül a typlius után... ma kilenced napja, hogy nincs láza.“ (Tompához, 62 nov. 16. irt leveléből kiadatlan részlet; u. ahhoz, okt. 21., kiadatlan.)

bírálatok. Bajza kritikuskak született, mégis el-elment kedve a szerkesztéstől, midőn a *Kritikai lapok* szókimondásáért saját munkatársai is hibáztatták. A Kisfaludy-Társaság *Szépirodalmi Szemlé-je* mindössze egy esztendeig élt. A *Figyelő*-ben pedig túlnyomó volt a kritika, még hozzá a hosszú, részletező bírálat. Szász Károly őszintén megírta, mikor *Az ember tragédiáját* nyolc számon keresztül ismertette: „... magam is megálltam már, képezem más! Idő kell, míg nyolcz heti ily vexát kihever a publicum“. (62 ápr. 2., kiadatlan.) Hiába voltak a szerkesztő finom aesthetikai fejtegetései, Salamon drámabírálatai; a terebélyes polémiák, a nyelvészeti fejtegetések, a hosszú időre megszakított cikkek nem érdekelték a közönséget. Arany maga is „szaklapénak nevezte, mikor megszűntét 62 okt. 30-án az utolsó számban bejelentette.

Tisztában volt vele, hogy „*publikum csődítőbb* alakban“ kellene újra éleszteni (Tompához, jún. 20.). „A mulattató részt szaporítanom, a kritikát korlátoznom kellene. Centrálnom minden szépirodalmi erőt, vagy a javát legalább. Díszesebb, bővebb tartalmú lapot adnom. Nevét is változtatnom“. (Tompának, 62 szept. 24.)

Most egyszerre a jóbarátok is előállnak gáncsaikkal és tanácsaikkal. Tompa azt javallja: „Semmi vagy igen kevés kritika. — Legyen kijelentve, hogy a lap szépirodalmi lap lesz, különösen hogy *nőolvasmány* is. — A mostani címet el kell vetni és a leendő egy szóból álljon. Bizony jó lenne egv-két képecskét is adni“ (62 okt. 1.). Lévy is elmondja kifogásait. „A *Figyelő* igen *suta* és a *kietlenségig* egyszerű volt. — Tapogatózunk kell az után is, ami a nőknek tetszik“ (63 jan. 9., kiadatlan).

Arany minden tanácsot megfogad. Az utolsó számokban azt hirdeti, hogy a második évfolyam október végével letelvén, a lap újévvvel ‚változott címmel, megbővítve, érdekesebb s értékesebb tartalommal’ jelenik meg, oly ‚szépirodalmi s általános műveltség terjesztő lappá alakítva, mely ‚a nagyobb közönségnek, kivált a női olvasóknak is több, változatosb, érdekesebb olvasmányt nyújtson’. Előbb *Szépirodalmi Koszorú* címen folyamodik engedélyért, aztán elhagyja a régre emlékeztető jelzöt s az egyszavas *Koszorú-nél* marad.⁶⁷ A terjedelmet megnöveli, számonként félívvvel. Előfizetési felhívása képeket is ígér. ‚... hogy e részben se maradjak hátra, ‚mihelyt az előfizetők száma eléggé biztosít, hogy bukás veszélye nélkül tehetem, azonnal megindítok egy ‚Magyar költők arcképcsarnokát‘ önálló mellékletekben. Eleinte legalább kéthavonként, nagyobb pártolás esetében sűrűbben is.“ Az írókat azzal szándékozik magához vonni, hogy ezer előfizetön felül ‚tantiéme gyanánt szintén az írók közt osztanám fel a jövedelmet, még utólagosan is“. (Tompának, 62 szept. 24.) Előfizetési felhívása is hangoztatja, hogy minden munkát díjazni fog, kivéve oly kezdőket, ‚kiket csupán művök kiadása által is elégnek tart buzdítani“. Az írókhoz ‚Tisztelt írótlárs!’ megszólítással külön nyomtatott levél megy,⁶⁸ némi panasszal, hogy a *Figyelő*-t nem karolták fel, s némi mentegetődzéssel, amiért ‚nagyobb tért kelle engedni a tudományos és bírálati résznek, mint eleinte szándéka volt.“ ‚Méltányos és igazságos kulcsot állapítottam meg az írók díjazására nézve, mely a szerint növekedik, a mint a közönség

⁶⁷ Worafka engedélyei, 62 okt. 9. és nov. 8.

⁶⁸ E felhívást közölte Kristóf György, — a *Pásztortűzben*, 1930 ápr. 6. szám.

pártolása lapom felé fordul.“ Ez új gondolat volt. „Az alap-díj eredeti prózai munkáért ívenként 40 ft., könnyebb munkánál, minő a fordítás, átdolgozás 20 ft; vers-költeményért, a darab jóságát (némileg terjedelmét is) tekintve: 20, 15, 10 ft; fordításoknál: 15, 10, 5 ft.“ (Most saját zsebéből nagyobb díjat ad, mint a *Figyelő* tehette, hol egy ív után 30 ft. járt.) Régi munkatársai mellett sok új író is felszólít, valamennyi jobb toliforgató,⁷⁰ a külföldön élő Jósika Miklóst is; az öreg Fáy Andrást maga keresi föl,⁷¹ „Az írói válaszok minden jóval biztatnak“. (Tompának, 62 nov. 16.).

Előbb természetesen kiadó után lát, de nem akad vállalkozó. Heckenast nyáron még ígérte, hogy két hó múltán módosítva felújítja a lapot; szeptemberben

⁶⁹ Lévainak, 61 okt. 27., kiadatlan.

⁷⁰ A felszólításra (Aranynak a M. T. Akadémiában örzött levelezése szerint) a következők ígérték közremunkálásukat: Jósika Miklós, P. Szathmáry Károly, Mentovich, Losonczy László, Szilády Áron, Degré Alajos, Jámbor Pál, Bajza Jenő, Nagy Péter, Dux Adolf, Gáspár János, Thaly K., Szilágyi Sándor, Medgyes Lajos, Kecskeméthy Aurél, Szokoly Viktor, Vida József, Csapiár Benedek, b. Podmaniczky Frigyes, Nagy József, Pesti Frigyes, Tóth Endre, Tóth Kálmán, Györy Vilmos, Lázár Kálmán, Egressy Gábor, Vadnay Károly, Ormós Zsigmond, Remellay Gusztáv, Illésy György, Fábíán István, Balogh Tihamér, Wohl Janka, Télyf János, Kerkapoly Károly, Kovács Pál, Szabó Sámuel (Károly fia), Halmágyi Sándor, Révész Imre, Bolnai (Bethlen) Miklós, Imre Sándor, Balogh Zoltán, Dózsa Dániel. Kívülök a fiatalok közül írtak a lapba: Vértesy Arnold, Toldy István, Torkos László, János Gusztáv, Zsutai, Hiador, Komócsy, Dalmady, Csukássy, Balázs Sándor, Kazár Emil. A szerkesztő tehát elérte azt a vágyát: „Oda szeretném emelni (a lapot), hogy az ifjú nemzedékben becsvágy gerjedne, hogy nevét lapomban nyomtatva lássa.“ (Szásznak, 60 aug. 27.)

⁷¹ Fáy levele 63 máj. 20., kiadatlan.

azonban kijelenti, hogy több áldozatot nem vállal.⁷² Kénytelen rászanni magát, hogy saját kockázatára indítsa meg lapját. 1862 okt. 21. így ír Tompának: „Most, édes barátom, körökre kell állani, mind a tízre. *Kiadója* vagyok lapomnak. Ha megbukom — *én bukom*, pedig tudod, nem igen van miből.“ Névsort kér tőle „azon t. honfiak és honleányokról, kikről felteszed, hogy gyűjtenének (vagy legalább előfizetnének) lapomra.“ Tompa küldi is a névsort, társaságban is biztatja az embereket (62 okt. 1.); Léway is küld 50, Szemere Miklós 23 nevet.⁷³ A hü Szilágyi István is buzgólkodik.⁷⁴ „A sajtó emberül megtette a magáét“.⁷⁵ Az előfizető-szerzésnek azonban még kézi munkája is mind a szerkesztőre hárul. „Az egész múlt hetet program-hajtogatással, csirizeléssel, címzéssel töltém. Már vagy ezerkétszáz röppent szét a hazában: s már szállingóznak is az előfizetések hírmondó fecskéi“.⁷⁶

⁷² Pilis-Maróthról, nyaralójából írja, szept. 21. Tanács-talanul áll „vor der apatischen Theilnamslosigkeit des Publicums, als vor dér krankhaft aufflackernden Concurrenz.“ Szerinte nagyobb érdeklődést csak az biztosíthatna, ha Arany maga lépne fel a lap kiadója gyanánt. Ha erre nem szánná el magát, szeretné közreműködését -egy időszaki vállalat számára biztosítani, évi 1500 ft. újzettel. (A *Koszorú* iratai közt; kiadatlan.)

⁷³ Léway, 63 jan. 9. kiadat!.; Arany Tompának, 62 nov. 16.

⁷⁴ Ezt a szerkesztői üzenetekből látni.

⁷⁵ Tompához, 62 nov. 16.

⁷⁶ U. o. — Lelkiismeretessége roppant munkát rótt rá. Értesítette a *Figyelő* előfizetőit, hogy akik octoberen túl is előfizettek, vissza vehetik a beküldött díjnak e két hónapra eső részét; ha nem szólnak, az új lap előfizetésébe tudatik be; a kik pedig a *Koszorúra* így is teljes előfizetést küldtek be, azokat a *Koszorú* 5. száma névszerint elősorolja, kimutatva, kinek mennyi pénz jár vissza.

Az első félévre — várakozáson felül — 1545 előfizetőt jegyezhet fel számadása, miről Juliska is örömmel ad hírt Szalon tár a.⁷⁷

1863 január 4-én jelenik meg az első szám. Élén gróf Mikó Imre ajánló sorai forгатják a *Koszorú* elnevezést írói koszorúra, ismeretek és műveltség koszorújára, s az olvasókéra, kiknek „a nemzet koszorúsa nyújtja e *koszorút*“.⁷⁸ A szerkesztő pár szóban mérsékli a dicséretet, s menti az egyszerű külsőt, „mely erős ok, hogy minden figyelem a bensőre irányul jón“.⁷⁹ E mellett *Irodalmi hitvallásunk* címmel vizsgálni kezdte irodalmunk fogyatkozásait, elsősorban erkölcsi szempontból, az irodalmi méltóság és morál hanyatlását, midőn az *írói ambitio emberi* hiúsággá változik, vagy éppen anyagiakra néz. A művészeti oldal vizsgálatával, bár belefogott, adós maradt. Verset Tompától kért „egy hatalmas“-at; *Ikarus-t* küldte; nem bánná, ha Garibaldira értik, kitől sok győzelem után 62 nyarán elfordult a szerencse; „tudod, a publicum nagy garibaldista“. (62 dec. 3., kiadatlan.) Eötvös József

⁷⁷ Széchynél, i. h. *Bp. Szemle*, 62. köt. 258. 1.

⁷⁸ Mikótól Arany általában „oly nemű társadalmi vagy közműveltségi cikkeket“ kért „(csak hogy rövidebb kidolgozásban), minők a *Budapesti Szemle* füzetekéinek oly díszére válnak“. (1862 nov. 9.) Mikó nyomott kedélyét emlegette (fiát veszítette el); „valamit, — ha hamar nem is — de az első félévben bizonyára küldeni fogok“ — írta válaszában. Cikk helyett ezt küldte. Arany levelét s hátán Mikó fogalmazványát közölte Kristóf György, a *Páosztortúz*-ben, 1930 7. szám, ápr. 6.

⁷⁹ Érdekes, hogy a *Koszorú* „programú jából itteni lapok tekintélyes vezetői kihagyni tanácsoltak oly általános frázisokat, melyek az irodalmi pangást s a közönség fásultságát csak amúgy *célzólag* indokolni akarták a politikai lehangoltsággal“. Levele Halmágyi Sándorhoz.

Gondolatok-at közöl, beszélyt Gyulai adott (*Nők a tüdő kör előtt*). Irodalmunk jobban ki nem tehetett volna magáért. A szerkesztő maga nincs megelegedve. Ki is mondja az első számban, hogy a tartalom „csak részben ha elégíti ki a várankozást, a külső puritán egyszerűsége pedig... némelyek visszatetszését vonhatja magára”. Az előfizetés netáni fölöslegét nem tekinti szerkesztői nyereség gyanánt, úgy nézi azt, mint a nemzet közvagyonát az irodalom emelésére. A 2-ik számot már jobb papírra nyomatja, az írói arcképek közlését is megkezdi. Tompa most is hibáztat egyet-mást: „nem közlötted Íróid névsorát, ez hiba (62 dec. 3., kiadatl.), a lap még most is *igen okos*... továbbá igen puritán kinézésű”. (63 márc. 4., kiadatl.)

Hiába próbál a szerkesztő-kiadó mindent elkövetni, a közönség felbuzdulása nem tart sokáig. Az első számokból még 1800 példányt kell nyomatni, a második félévben leszáll 1200-ra; ezer ívét 50 frt-jával számolja Emich, de a nyomdai javítás, a szétküldés költsége tetemes, minden kép 80—100 forintba kerül s az előzetes költségek, körlevél, előfizetési felhívások is a jövedelmet terhelik. Az első félév efféle kiadása 3820 frt-ra rúg. A szellemi kiállítás kevesebbe kerül, de a szerkesztő most könnyíteni próbál magán valamicskét, Gyulainak havonta 50 frt-ot fizet segítségéért, Szász Bélának az újdonságok összeállításáért 10-et, Aignernek 5-öt az új könyvek rovataért. Írói tiszteletdíj 1276 frt-ot ad ki, a szerkesztő 901 frt-ot vehet fel az első félévben. A másodikban leszáll az előfizetők száma 821-re, már „nem sokat kell szállnia azon mértékig, midőn bukás nélkül nem folytathatom”. (Tompanak, 63 dec. 13.) Takarékoskodni kell a honoráriumok körül; maga számára havonként 100 frt-ot szá-

mit. Tóth Endrének már csak 20 frt-ot küldhet a 63 végén megjelent két versért. „Nagyon szükén jut, csak alig tengek e félévben,... összes honorar. budgetem alig megy többre 500 frt-nál e hat óra, a többit a ‚szerkesztő úr‘ havi díjából kell pótolnom“ — írja (64 febr. 19., kiadatl. részlet). Abonyi Lajosnak pedig *A mi nótáink*-ból közölt részletért csak tiszteletpéldányt küldhet; „még így is bukom, ha a munkák egy részét t. díj nélkül kapom meg“. (64 aug. 3.)⁸⁰ 1864 második felében már csak 1102 frt maradna tiszteletdíjakra, beleértve a szerkesztőt is, 65-re pedig 720-ra száll alá az előfizetők száma. Arany mind erről pontos számadást vezet, félévenként költségvetést állít össze előre, számon tartja a befizetéseket, jegyzéket vezet a honoráriumokról, roppant idő- és ideg-ölő munkát veszteget rá. Nem csoda, ha néha elhagyja a békétürés, helyzete panaszra készíti. 63 februárjában már így nyitja meg szívét Tompának: „A mi engem illet: *most* vesződöm igazán. Másfél ív munkát, csak türhetőt is, hetenként előteremteni nem könnyű dolog. Ehhez a kiadói vesződség, az előre nem látott, nem számított költségek — időm, kedvem annyira elrabolták, hogy magam képtelen vagyok dolgozni.“ (Febr. 24., kiadatl.) Az év végén pedig odáig jut: „A ‚szerkeszt őség‘, meglehet, hamarabb letelik rólam, mint gondolnám, — de van mégis némi reményem, hogy 8—900 körül csak elkotyog a prenumeráció valameddig. — De már benne vagyok e cigány életben — majd elcsüröm-csa varom még valameddig, soká, azt hiszem, úgy sem kell. Negyvenhat éves ember vagyok, — ily egészséggű *ívó* ember

⁸⁰ Közölve: *Irodalomtörténeti Közleményeit, XIV.*,

nem igen ér mathusalemi öregséget..“ (Tompának, 63 dec. 13.) Néha egészen előnti a keserűség: „Tudd meg, hogy a *respectus* addig tart, míg az ember részt nem kíván abból a konczból, melyen itt marakodnak. Míg én körösi tanár voltam, ki volt nagyobb és jobb ember mint én! A mint idejöttem (és azóta mindig): vaskalapos, pedáns tudós lettem, ellensége, elnyomója a fiatalágnak, irigy a Czinke Márton babérjaira, rossz szerkesztő, ki a jók *Geschäftjét* rontom...“ (63 dec, 13.) Tompa már előbb írta volt: „... nem olyan embernek való a szerkesztés, mint te vagy. — A temérdek kalmár között annak, ki apostolságra adta magát, múlhatlanul el kell vesznie“. (1863 márc. 4.) 64 nyarán a prenumeráció oly leverőleg ütött ki: „több mint 2000 forint deficitben vagyok“ — írja sógorának. (64 jún. 8.) 64 vége felé pedig híre jár, hogy hazaköltözik Szalontára; erre az írók nem küldenek kéziratot, a közönség nem előfizetést. Ezek száma már amúgy is 700-ra apadt, de „az iskolai ifjúság nagyon kap rajta, — annak is volna értelme, hogy az *irodalom érdekében* feltartsam.“ (Tompának, 64 nov. 21.)

Így éldegél a lap, sok bajjal és kevés szerencsével. 1865-ben, az első félév végével megszűnik. A szerkesztő a hátlapon több számon át előre hirdeti, hogy „a júniuson túlterjedő előfizetések ... készpénzben ... június 1-ső napján mind postára tétettek.“ A pénzt pénzcslévélben adja fel s mellé minden előfizetőnek külön levelet ír.⁸¹ Az utolsó számban, mely június

⁸¹ A Debreceni Városi Múzeum egyik üvegszekrényében őriz egy ilyen levelet. A borítékon: „Kain Borsos Róza úrnőnek, Debreczen. (oldalt:) Tartalma: 1 db. 5 ft, 1 db. 1 ft = 6 ft.“

25-én jelent meg, búcsút vesz „a kegyes olvasótól”, rámutatva a szerkesztés nehézségeire, önérzettel tekintve végig a lap törekvésein. Az esztétikai dolgozatokra elismeri: „óhajtánunk kell, hogy az előadás *művészete*, tudományos érdekű tárgyakban, haladást tegyen“. Megelégedéssel mutat rá, hogy a beszély terén, a francia ijesztgetős modort száműzve, „oly elbeszélésekhez szoktatta a közönséget, hol nem az *utolsó lap* feszítő érdeke, hanem a jellemzés s előadás *művészete* tekintetett főnek“. Biztatja magát is, hogy ha „a közönségnek nem lesz annyira fájó minden áldozat“, „úgy lehet, megkísértünk valamit“. De erre többé nem került sor.

Pedig jobb irodalmi és kritikai közlöny sohasem jelent meg nálunk, sem azelőtt, sem azóta. Dolgozott c folyóiratokba minden számottevő író, s legjobb munkáikat adták ide. A *Figyelő* tanulmányaiból úgyszólván minden nemzet irodalmát meg lehetett ismerni. Itt közlőtte tanulmányát Csokonai *Dorottya*-járói Salamon Ferenc s kis cikkét a *Kegyenc*-ről; a *Koszorú*-ban a költő Zrínyiről szóló értekezést, Kemény a classicizmus és romanticizmusról szólót. Toldy Ferenc a nemzeti eposz történetét fejtegette, Greguss a balladák viszonyát a népköltészethez, Imre Sándor Kazin-

A levél: „Tisztelt Urhölgy! Miután szerkesztésére elegendő időt és gondot nem szentelhetek: a *Koszorút* e félév lejártával meg kell szüntetnem.

E szerint a júl.—dec. hónapokra eső előfizetési fölösleg, *hat* forintot, szerencsém van idezárva köszönettel visszaküldeni.

Tisztelettel

Pest, jún. 1. 1865. Arany János

szerkesztő.

Szóról-szóra ilyen levele maradt fenn „Dr. B. Pillitz úrnak, Veszprém“ — címezve.

czyról írt. Eredeti tanulmányok szóltak a régi skót balladákról (Lévay), Shakespeareról (Jancsó Lajos), a görögök, finnek, szerbek költői emlékeiről, a keleti költészetről (Szilády Áron), fordított cikkek az újabb francia irodalomról s a német lyráról. A *Köszöni* ugyan rövidebb és változatosabb cikkekre törekedett, de nem kevésbé magasokra. Székely Bertalan a *Festészet és fényképelés-ről* írt, Bartalus a troubadourokról; itt adta közre Madách történeti fejtegetéseit a nőkről. A költői rész is közöl mutatóványokat a világ-irodalom remekeiből, a *Figyelő* a *Kalevalá*-ból, Fábíán Istvántól, spanyol románcokból Thalytól, a *Lusiáda*-ból Greguss Gyula, Hugó *Századok Legendáját*-ból Szász fordításában; a *Koszorú* a *Nibelung ének*-ből közölt részleteket, meg Bérczy Anyegin-fordításából. Legsorgalmasabb munkatársa önmagának Arany. Időszzerű politikai költeményei mellett a *Figyelő*-ben adta ki többek közt *Az örök zsidó-t*, *Vojtina Ars poeticáját* *Eszmény és való* címen, a *Daliás Idők* II. énekét, a III-at már a *Koszorú*-ban, *A walesi bárdok-at*, a *Csodaszarvas* regéjét, *Csaba* előhangját szintén. A prózai részbe első esztendőben szükségből két elbeszélést fordított, *A köpönyeg* címűt Gogol után és Sollohub *Előkelő világ-út*, mely kilenc számra terjedt; mindkettőt németből.⁸² (Gogol szegény Írnokának, Akakievics Akakinak nevét később írói álnévül is fölvette.) Érdekes, hogy figyelmét már ez években magára vonja az orosz irodalom s megtetszik realismusa. A tanulmá-

⁸² *Russisches Leben und Dichten*, Leipzig, 1351. c. kötetből. Mindkét fordítás kézírata megvan. Később mindkettőt kiadta Gyulai az *Olcsó Könyvtár*-ban, az elsőt *Beszélye az orosz életből* c. füzetben, Gogolynak egy más beszélyével, a másikat külön.

nyok, bírálatok nagy részét is maga írja, kivált a *Figyelő*-be, a *Koszorú*-ba már kevésbbé, noha a névtélén cikkek egy részében itt is az ő kezét lehet sejtteni. Méltán sajnáljuk, hogy ily munka vontta el a költői alkotásoktól, de értekezései is nagybecsűek s bírálatai nemcsak a maguk korában voltak valódi fémjelző jegyek, hanem sok állandó útmutatás van bennük. Igaz, a *Figyelő*-ben túlnyomó volt a bírálat, de azok nagy részét Arany írta, s nemcsak magvasak, hanem formában is élvezetesekek. Mindkét lap közérdekű hírekkel szolgált az irodalom és művészet köréből; hírt adott készülő könyvekről; némely tervet néhány szóval találóan jellemez; beleszólt a ballada-vitába, midőn Grozescu az oláhok javára akarta elpörölni Kriza gyűjteményének népballadáit: *Ajgó Márton-t*, *Kőműves Kele?nenné-t*, védelmükre Arany László állt ki a *Napló*-ban (L. *Koszorú*, 1864 máj. 29., és jún. 5.). Nekrológban koszorút tesz elhalt írók, Szemere Pál, Sárosy Gyula koporsójára (*Figyelő*, I. 20. és II. 3. sz.), meggyászolja a politikai közélet kidőlt harcosait; Teleki Lászlót gyászkeretbe foglalt két sor siratja el: „Teleki László meghalt. — Teleki László nem hal meg soha.“ (*Figyelő*, I. 28.) Ekkor adja ki *Régi keserv, új gyász* c. kis versét, melyet még 56-ban írt, Garav és Vörösmarty halálának hatása alatt, kikhez barátság csatolta, de kiket versben elsiratni nem tudott. „... nagyobb a fájdalom, mintsem cifra szavakba önthetnők“, — írja sógorának (56 jan. 12.). Most Teleki halála rázta meg, így vette elő régi versét; e visszafojtott gyászért adta később e sóhajnak új címét: *Néma bú*. Tolla néha önkénytelenül versre megy, mint a Palóczy-epigramm s a *Béranger halálakor* írt vers.

Egyik hírében egy vers csirája zsendül: „A Petőfi-

mythos még most kezd ábrándos fordulatokat venni... ha az őskorban élnénk, azóta füstölögnének oltáraink... (I. évf. v. ö. *Harminc év múltán*). Állandó figyelemmel kíséri az írói segélyegylet megalakulását. Megrója Petőfi *Apostol-nak* kontár lenyomatását (2. sz.). Védelmébe veszi a kecskeméti Katona- s a pesti Petőfi-szobor, a budai népszínház felállítása ügyét, említi a Barabás tervezte művészegyletet (I. évf. 16. sz.), hírt ad képekről. Örömmel számol be olvasó-egyletek alakításáról: „Ha csak 1000 olvasóegylet állana fenn, mindjárt biztosítva volna akármely közhasznú vagy érdekes műnek ezer vevő (u. o.).¹⁴“

Külföldi írók ünnepeit és halálát is szemmel tartja, így Dante (65-re) készülő jubileumát (*Figyelő*, I. 30.), Seribe temetését (I. 19. sz.); Barrett-Browning Elisáról az *Athenaeum* után közöl megemlékezést a maga fordításában. Nyolc sűrűn írott árkus oldalon fordítja le Armand de Pontmartin ismertetését „a francia költészetről 1861-ben”; egy francia bírálóat nyomán ismerteti Villemain Pindar-könyvét. Társadalmi jelenségekről is ejt megjegyzéseket, így a név-magyarosítás divatáról, melyet örvendetesnek tart, csak „az a sok, fűhöz-fához odaragasztott... *fy* végzet nagyon sületlen“. (F. I. 11.) Kigúnyolja az előfizetési felhívások túlzásait, panaszosan szól az alkotmányos idők elején is fennmaradt censurái eljárásról, könyveinkben a sajtóhibák özönéről, melynek oka a magyar nyomdai vezetők hiánya. (Sz. Figy. I. évf. 11. sz., 15. sz., 30. sz., 173. 1., 239. 1., 478. 1.)

Hozzászólott zenéhez is. 1863 nyarán Wagner Richard hangversenyt adott Pesten s Bartalus három cikket írt róla a *Koszorú-hím*, fejtegetve „az opera Lutherének’ reformját és elméletét; a művészetek egye-

sítését. A cikkek végén Arany pár sorban megjegyezte, hogy az opera bajosan kelhet versenyre a szavalati drámával. (II. félév, 7. sz.) A *Zenészeti Lapok* felhorkantak e megjegyzésre, mert írója alkalmasint egy Wagner-operát sem hallott. Arany ezt nem tagadta, de teljes ismerettel hivatkozott Wagnernek *Oper und Drama* elméleti művére (10. sz.), s Végzavában arra, hogy az eddigi zenei műformák Wagner elméletével össze nem férhetnek, amit nem tartana nyereségnek (12. sz.). Még technikai találmányokról is ad hírt, így a kézirat és rajz távirati továbbításáról (*Figyelő*, I. 42.), az első londoni liftekről (*Koszorú*, 64 jún. 26.), a forrás-kereső varázsvesszőről (51. sz.), máskor a Kaspi-tenger egy újon felmerült szigetéről (47. sz.). Orvosi figyelmeztetésre óv az üvegszálakból készült, kalapra való tolldíszektől (K. 64 jún. 26.). Ez apróságokat mind maga írja, sokszor humorral.

A *Vegyes* rovat minden egyes számban egész oldal ilyen hírt. közöl, melyek méltán érdekelhették volna a közönség tágabb körét. Még a szerkesztői üzenetekben is szellem szikrázik. Egy részük ugyan, nagy elfoglaltsága közben, magán-leveleket pótol, többnyire kéziratot sürgetve, de a beküldött cikkekre s versekre tett megjegyzéseiben sok a jó tanács, a poétikai parány; ezeket Várdai Béla össze is gyűjtötte.⁸³ A nagyobb bírázataiban kifejtett elvek és szempontok szólnak meg itt is, elmés rövidséggel. „Versnek is van logicája, de ennek nincs.“ — „A mi benne van, az a *nyelvé*, ezen felül kellene még a *költőéi* „Könnyen foly, de szét is

⁸³ *Kisebb adalékok A. J. esztétikai nézeteihez.* — *Egyet, Philologiai Közlöny, 1908. évf.*

foly“, — írja egy versről; egy másikat fokoshoz hasonlít, melynek csak vége vasas; a harmadiknak íróját azzal oktatja: „ön sok verset írt, mondja. Majd ha *kevesebbet* ír, azokból küldjön.“ Egy fordítónak: „Több fáradság kell ahhoz. Olyan fáradság, ami *játéknak* tetszik.“¹⁴⁸⁴

A türelmetlen beküldöket figyelmezteti: „Az *olvasógép* nem új már, sokszor megtagadja a szolgáltatot... Abból pedig semmi sincs, hogy minden beküldött művet *csupán* a *gyönyörűségért* olvasson az ember, még ha szerkesztő is; géppel kell morzsolgatni.“ (K. 63 II. 5.) Az ily gépies olvasás egy mulatságos tréfára vezetett. Egy Ifjú Péter néven beküldött versre a szerkesztő azt felelte: „A *szabadban*. Megjelenhet.“ (K. 63 II. 2.) Hamarosan meg is jelent, aztán fülébe jutott Aranynak, hogy a verset Tompa írta s az álnévvel meg akarta tréfálni barátját. Arany erre azt üzenté: „*Gömörbe*. Ha I. P-r a nem épen ifjú Mihály vagy József volna, sem *fogott meg*, ámbár nem volna csuda. Egészen más kedvtelésből olvasni, más szakmányból. Hanem így is megírtuk rá, hogy megjelenhet, s ez elég egy kezdőnek.“ (6. sz.) Tompa később több versét közölte ez álnév alatt, hanem ezt az elsőt nem találni életében kiadott köteteiben. — Magán-levéiben háritja félre a laptól egy-egy fiatal hölgy verskísérletét. Egy ilyen levele ki van adva. Az olvasókkal is van baj, még a szépirodalmi rész miatt is. Egyszer Miskolcra kapott többektől levelet, hogy Tóvölgyi Titusznak *Különös végrendelet* c. beszélye a *Koszorú*-bán, 64 II. felében, sértő egy miskolci úri családra,

⁸⁴ *Koszorú*, 63. II. félév, 2. sz., u. o., 4. sz.; *Sz. Figyelő*, I. 30. sz.; *Koszorú*, 63. I. 7. és 63[^] I, 5. sz.

mert M. városban történik, Mindszenti orvos házánál, kinek egy Gabriella nevű leánya van. Miskolcon valóban van egy Mindszent nevezetű városrész, abban élt egy jónevű orvos, kinek leányát Gabriellának hívták. Arany hosszú levélben védekezett, hogy a szerkesztőtől képtelenség azt kívánni, soha egy novellát ki ne adjon, amíg végére nem jár, nincs-e a két magyar haza valamelyik pontján oly egyén vagy család, ki a költött viszonyokat magára veheti. Oly nyilatkozattal, hogy a beszély sérteni nem akart, csak feltűnőbbé tenné a véletlent.⁸⁵

Nagyobb cikkeiben gondja van mindenre, ami az irodalmat csak érinti. Egy részök a társalgási szokott nyelv kinövésével foglalkozik. Nemcsak a *Visszatekintés*-ben tesz szóvá egyes meggyökerezett hibákat; egyet-mást külön is kipelengérez, pl. az *egy* névelő elhagyogatását germanismus orvén ott is, ahol szükséges volna (*Kis polémia*); a *nő* és *né* felcserélését vezetéknevek végén (*Nő-e vagy né*); a *-rai*, *-töli*-féle dupla ragozást, a *jön* és *megy* közti különbség elhanyagolását (*Divattudósítás*). *A jövő stilusa* a kelen-dővé vált nyelvtani hibák példatára. Mindez csupa gúny és szellem, de meggyőző is, mint az *aki* és a *vajon* írásának kérdésében. Bírálataiban sokszor szóvateszi a nyelv puha, erélytelen kötését, a mondat lazulását, eredeti velős szólamok kiveszését (Szász K. és Remete bírálatában), a nyelvérzék romlását általában, s hogy „a magyar stíl, próza, vers egyaránt, pantalonra vetkezik“; éberem vigyáz a nyelvhelyességre, még a könyv-lajstromban is; midőn Oláh Károly költeményeit cím szerint bejelenti, megjegyzi: „Szász

⁸⁵ Levelét közölte Gálos Rezső, az *Új Idők*-ben, 1916 42. sz., okt. 8.

darab (miért darab? Kár, ha nem egészek) *költeménye.* (Sz. Figy. I. 11. sz.)

Épp ilyen éber öre az irodalomnak. Lapja tervezgetésénél az a gondolat vezette, „hogy egy irányadó lap nem léte a baj, hogy tehet akárki jót, rosszat a nélkül, hogy valaki ügyeljen rá az irodalomban“. Ezzel egyúttal „egy ifjú költői nemzedék növelését“ kívánta segíteni. (Tompának, 60 márc. 30.) A *Figyelő* előrajza is hangoztatja, hogy a létező folyóiratok közt egy sincs, „mely feladatául tűzte volna szépirodalmi törekvéseinket folytonos figyelemmel kísérni“. Ezt nem csupán egyes művek bírálatára érti; szemmel tartja irodalmunk állapotát, irányait, fogyatkozásait általában. Számba veszi a letűnt évtized irodalmi és közéleti hagyatékát; hangosan kimondja az 50-es évek alatt leveleibe fojtott panaszait. Kárhoztatja a határozott irodalmi irányok híját. A *Köszöni* irodalmi hitvallása megismétli: „Elv és irány kitűzése nálunk gyéren divatoz.“ Nincs irodalmi központosítás, „sehol közös eszme, közös irány, törekvés egy bizonyos szellemi célra s e végett csoportosulás akár egy, akár másik zászló alá,... küzdelem elvekért, szellemi fegyverekkel.“ Okát részint az írók helyzetében találja; „főgond a megélhetés“. (*Egy szó, mely kell, de nem tetszik.*) Ezért lazult meg az irodalmi morál, nem az egyes író magánéletét értve, hanem az irodalmi méltóság és hivatás érzését. Az írói munkássághoz függetlenség kell, ha nyomor árán is, s e függetlenség inkább érhető el, ha az író hivatalában tölt órákat, mint ha az irodalmat „egyedüli keresetnek“ nézi, s talán érdekek szolgálja válik belőle, vagy emberi ambícióé, esetleg anyagi jutalomé, míg „a tehetség, folytonos önfertőzés által, elsatnyul“. (*Irod. hitv.*) Merész szó volt ez,

de Arany, maga mondja, intelmül szánta a fiatal íróknak.

Az irodalmi jogfolytonosság alapján utólagos bírálatot mond az utolsó évtized irodalmi munkájáról, jobban mondva: egykorú irodalomtörténeti ítélet. Megrója e korszak általános fogyatkozásait, de meg is magyarázza. Rámutat a „költői idomok iránti érzék tompultságára”, hogy a lyra vált uralkodóvá, vers jóformán lyrát jelent; de meg is érteti e „lyrai vértódu-
lást”,⁸⁶ egyrészt a politikai elnyomatással, mely a költőt a belvilág, a család felé fordította, másrészt Petőfi sikerével. (*Irányok.*) Ezért szól elismeréssel Franki *Hősök és dalok könyvé-ről*, mely „a mi örökös szerelmi nvögdeléseink után’ új tárgyakat s új formákat keres.”⁸⁷ De nem tör palcát a korszak fölött. „Nem tartunk azzal a néhánnal, ki szeretné az utóbbi 10—12 év összes irodalmára minél vastagabb darócfátyolát borítani a feledésnek.” Ha nagy tehetségeket nem termett is, ért annyit, mint más átmeneti kor, mely közepszerű tehetségeivel „hidul szolgál két fényes aera között”. Sőt haladást is vehetni észre. „A hang egyszerűbbé vált; a prózai elbeszélés elhányta czafrang-jait, a dráma terén a közönség Ízlése gyarapult.” (*Irod. hitv.*) így állítja fel Arany e meddőnek tetsző évtized mérlegét. Ez a megértő szellem vezetési bírála-
taiban is, de nem az igazság rovására.

Régóta érezte kárát a komoly kritika hiányának, Már 57-ben azt írta Salamonnak (nov. 20.): „Vissza kell adnunk tekintélyét a kritikának, mely már sokak

⁸⁶ Riedl nevezi így, Arany *Prózai dolgozatai-ról* írt ismer-
tetésében, a *Budapesti Szemlé*-ben, XXI. köt.

⁸⁷ Frankl annyira érdekelte Aranyt, hogy másik könyvét is megszerezte: *Dér Priuiator*, Prag n. Wien, 1861.

szemében pusztá egyes véleménynyé, a „nekem úgy tetszik, vagy nem tetszik” kérdésévé sülyedt“. Egyik első bírálatában azt mondja: „Évek óta senki nem ellenőrzi amaz istenföldjét, melynek magyar költészet a neve. Csak egy kis bátorság a föllépésre, csak némi kitartás kellett...: pár év alatt, merő *usus* által, némi költői hírre lehetett vergődni. — Annál inkább fáj a kritikának, ha mostan ... édes ábrándokat kell elosztatnia. Bizony nem tenné, ha az irodalom magasb érdekei nem parancsolnák.“⁸⁸ Érdemesebb művek is megsínylik a bírálat némaságát. „A szerző talán évek óta lelkesül valamely magasztos őzéiért, gondolat fogamzik elméjében s hordja azt talán évekig... a kivitel ismét éveibe ... kerülhet: s midőn a mű kész... mi jutalom vár rá? A közönség a stereotyp ajánlgatások, obiigát dicséretetek közt nem tudja magát tájékozni.“⁸⁹ Ezt veti szemére a kritikának Garay Alajos eposzánál: „Egy eposz, még ha mertiben el volna is hibázva, sokkal ritkább tünemény, semhogy észrevétlen, nyom nélkül szabad legyen átsuhannia.“

Saját kritikai álláspontját maga jelöli meg legpontosabban. „Én mindig számításba veszem, miféle tulajdonokkal emelkedett egyik vagy másik társam bizonyos fokra a közvélemény becsülésében s vajon e tulajdonok csupán időszerű értékkel bírnak-e, vagy maradandói!) hatással is vannak költészetünk fejlődésére; szóval a helyett, hogy fitymáljak, méltóbb dolognak tartom: vizsgálni. E szerint én talán nem a napi kritikus, hanem az irodalom történetírójának

⁸⁸ Rákosi László és Csákány Laci *Tüli-piros bokréta* c. kötetéről, Sz. Figy. I. 165. 1. A rövid bírálat nincs felvéve Arany munkál közé; de övé, megvan kézírata.

⁸⁹ *Zandirhám* bírálatának elején.

terén állok.⁹⁰ Látja a bíráló minden nehézségét, hogy „a közönséget felvilágosítsa, az irodalom érdekeit ellenőrizze, az író gyöngéden figyelmeztesse botlásaira, buzdítva emelje ki könyve szépségeit”; „kissé nagy feladat — azt tartja — nagyobb valamivel, mint a kör népszerűsítése, vagy az örök mozgony.” Tapasztalásból tudja, hogy az írói sérthetőség messze terjed „s a kézszerítés sohasem oly meleg bíráló után a kritikussal, mint az előtt.”⁹¹ Maga figyelmes és elfogulatlan bíráló; méltányol minden jót, de nem hallgatja el a hibát. „Méltányolni éppen az, se túl, se innen.”⁹² Megbecsüli a jó középszerű költőket, a mediocris poétákat; ezek teszik lehetővé, hogy koronként lángész álljon elé. (*Irányok* III.) ők azok, akik nem hagyják elalunni a költészet vesztatüzét; külföldön sem csupa Byronok-, Bérangerkből áll az irodalom; a collegiális szerénység érzelme türelemre hangolja pályatársai iránt; „ha hibáikat el nem engedhetem, azok kijelölésén felül nem akarom őket még bosszantani is; ha jó oldalakat nem nagyíthatom, nem akarok szemet húnyni azokra.”⁹³

Nem barátja annak, ha „előre kiteszik a rőföt egy tudós aestheticai értekezésben, aztán hozzá szabják a költeményt s ha nem találják összeillőnek, kész a mocskok; ha pászolni vélik, akkor minden egyéb hiány daczára, emelik az égbe.” (Tompának 54. jún. 23.) Az ő módszere: a műből olvasni ki saját törvényét, célját. Nem magasról mondja ki ítéletét bíró mód-

⁹⁰ Szász K. költeményeiről.

⁹¹ Malvina bírálatában.

⁹² Hozzászólása végén Vida *Nemzeti Koszorúdéhoz*.

⁹³ Szász K. költeményeinek bírálatában; az *Irányok* III. szakaszában.

jára, hanem behatol a műbe, latra veti, szemügyre veszi a részleteket is. Szerinte a kritika „minél magasabbra tűzi szempontjait s óvakodik általánosból a részletekbe ereszkedni, hatása annál kétesb a gyakorló művészetre.“ Szász Gerő kötetéből egy verset vesz tollhegyre, sorról-sorra szemügyre veszi hibáit, mintegy újra dolgozza az egészet. Ahhoz hasonlítja ezt, mint midőn „a csupán gyakorlott festő, ifjabb pályatársa képtámlája előtt odamutat egy-egy hibás részletre, melyet okol, hogy a mű nem tőn rá kedvező hatást“, s egyenkint rámutogat: „itt, meg itt a hiba, így meg úgy kellett volna csinálni“. Ezzel nemcsak a szerző, hanem az olvasó is „figyelmessé tétetnék, mennyi bibéje van a költő *mesterség*-nek, azon categorikus szabályokon kívül is még, melyeket a költészettani könyvekből, vagy osztályban, meg lehet tanulni“. Ismertetés és bírálat egy nála. Jól állapítja meg Dóczy Jenő, hogy „nem annyira értékelő kritika az övé, mint inkább oktató, rávezető“.⁹⁴ Más ez, mint az Erdélyi János-féle kemény kritika, mely csak a hibát keresi, ítél, kedvet szeg és megsemmisít; Aranyé kiemeli a jót, tanít, emel, termékenyít s a közönséget is műveli. Nem marad csupán ennél, ha érdemes lejjebb szállni a költemény vagy költői lélek mélyébe. Szász Károlynak egész tehetségét elemzi; Tompáról megállapítja, hogy reflexiói csak álarcai valamely ki nem mondott érzelemnek. Egy-egy költőn egész irány tévelygését mutatja ki: Bulcsúnál a képzelet és föllengzés túlságát, Fejesnél az ál-eszményiséget, mely elhomályosít gondolatot, érzést, kifejezést.

⁹⁴ Dóczy Jenő: *Arany János. Az A. J. mint kritikus c. tanulmányban.*

Mellesleg kifejti egyes műfajok természetét, Szász Károly balladáin a balladáét, *Trencsényi Csák*-ján az eposzét, kivált az expositio, szerkezet és jellemzés nehezségeit. Különösen sokat foglalkozik az eposszal, vitatva korszerűségét, magyarázva a „fölkincseit” mondái anyag értékét, az epikai hitelt.⁹⁵ Hozzászól prózai műfajokhoz is. Merényi népmese-gyűjteményét ismertetve, lehántja róluk az irodalmi cífrát, a gyűjtő körmönfont bővítéseit; nemcsak a népmese természetét jellemzi, hanem a jó gyűjtőét is, elvül állítva, hogy „*elmondásban* a gyűjtő követheti az ügyes mesélő szabadságát, költésben nem”. Olvasottságára jellemző, hogy 1861-ben már ismeri a mesék vándorlásáról szóló tant, mely Rosegarten s mások feltevései után Benfeynél 1859-ben ölt biztosabb alakot.⁹⁶ Két regényt bírál. Vas Gereben regényét, a *Pörös atyafiak-at*, szá-lakra bontja; hibáztatja, hogy a cselekvény ötleten sarkallik s adomaszerű hegybe fut; megjelöli a való-szerűtlen mozzanatokat, a különc alakokat, megrójjja, hogy a jellemek nem fejlődnek. Gyulai méltán írta levelében: „Ez, barátom, a léjjobi) regény-bírálat, a melyet nálunk valaha olvastam.” (61 jan. 15., kiadatl.) Ily elemzést azonban csak remekmű érdemelne. Jókai-nál nem annyira a regényt, a *Szegény gazdag ok-at* jellemzi, mint inkább az író-t, sok méltánylással. Elsősor-ban eredeti magyarságát emeli ki, „melyből mintha újra tanulnók a kedves anyai nyelvet”; e részben az írók hozzá járnak iskolába. E nyelv teremtvé van az elbeszélő stíltre. Az elbeszélés meg a képzelet munkálkodása a népmesék szellemében megy véghez, ebből foly na-

⁹⁵ Hebbel, Merényi ismertetésében.

⁹⁶ Erre Gálos Rezső mutatott rá; *A. J. és a népmese.* — *Uránia.* 1910. 244 l.

gyítási hajlama, s hogy „örömet jár jóval felül a valóság színvonalán“. Elemez és megállapít, a jó oldalakat emeli ki, mert meggyőződése szerint a kritika Jókait „mindeddig nem méltatta eléggé“.⁹⁷ Színművet is bírál, Gregussnak *A levél* c. vígjátékát, eleve fölvetvén, hogy „más az, megítélni tudni és gyakorlatilag érteni hozzá“. Itt az utóbbit nem találja föl, s nem habozik kimondani, hogy a mese zavaros bonyolítása, a jellemek következetlensége csupa „ízletlen ügyetlenség“.⁹⁸

Mind e bírálatok nem csak a szóban levő, megbírált könyvekre jellemzők, hanem a bíráló lelki ösmeretességére, ritka olvasottságára, műveltségére, ízlésére nem kevésbé. Bírálatainak sokszor nem tárgyuk, hanem a bíráló nézetei adnak érdekességet. Ismertet néhány külföldi művet is; ezek kapcsán többnyire oly általános elveket érint, melyek saját irodalmunkra nézve tanulságosak. A költészet népies megújulásáról szól Millien köteténél, a korszerű eposzról Hebbelnél. Mutatványul lefordít egyes resz-

⁹⁷ Hogy e bírálat Aranyé, arra Várdai Béla mutatott rá: *A. J. prózák hagyatékához, Egyet. Phil. Közi.*, 1911. doe.; itt ismerteti a Greguste-bírálatot is; tisztázza, hogy a Vaehott-nekrológ nem Aranytól való. (Salamon Ferenc írta, fel is vette *Irodalmi tanulmányai*-nak II. kötetébe, 1889.) Mindez bizonyos; tévedés, hogy a Madách-nekrológot Aranynak tulajdonítja. Arany hátrahagyott prózai dolgozatai közt tévedésből van kiadva a Tasso *Megszabadított Jeruzsálem*-ének Bálint Gyula-féle fordításáról szóló bírálat. Ezt Gyulai Pál írta, idézve van benne egy stropha Aranynak akkor még kiadatlan Tasso-f ordító fából, — ezért nézte Arany László atyjáénak e cikket.

⁹⁸ Humorára Vall, hogy *A poloskából* vett jeligét rossznak és érthetetlennek mondja, de ez csak az alkalmazásban rejlik; talán azért is szól így, hogy szerzőségét elleplezze.

leteket, néha versben, többször prózában, de prózai fordításai is „fölrnek más versével“, mondja Riedl.⁹⁹ Remete *Magyar Aeneis-ének* ismertetésében röviden szinte elméletét adja a műfordításnak. „Nem elég azt mondani el, a mit az eredeti, törekedni kell úgy mondani el.“ „Költői műben nem a pusztá értelem a fő-dolog, hanem a benyomás, melyet tesz az olvasóra. Ez utóbbit olykor némi hűtlenséggel lehet elérni, fel-áldozván a szóhűséget.“ E szabálya a műfordításnak oly teljes, mint Deák sajtótörvénye. Ezek művészi megérzésén és sikerén fordul meg, hogy a költemény fordításban is költemény legyen.

Az új könyvek mellől visszafordul régiekhez is. A *Koszorú* több régi írónak gondos válogatással lehető hiteles arcképét közölte; öthöz Arany írt tanulmányt. Méltán nevezte ezeket „írói arcképek“-nek; mind oly elevenen élnek benne, mint az öreg Orczy Lőrincz báró, „egy kis kopasz ember, kurta dolmánykában— gya-korta jó vele szemben, mikor ‚az Orczy-kert árnyékos utain mereng’. Neki e régi írók munkái nem holt könyvek; íróik élökké válnak, magukkal hozzák ko-rukat. Mi újat hoztak s mivel hatottak, mivel vitték előbbre az irodalmat, — ez érdekli. Zrínyi tanulmánya népszerű kortársára, Gyöngyösire fordítja figyelmét; tárgy, szerkezet, jellemzés dolgában meg sem közelíti Zrínyit, maga is mintegy Tinódi utódának vallja magát, — hanem van benne kellem, lírai ömlés mely kitérés-ekre csábítja ugyan, de épen ezek tették kedveltté, dús nyelve, simább verselése és jó rímei, szóval sok könnyebb tetszetősség. Ebben találja hatásának nyitját; a mint kifejezi: „Zrínyi megelőzte korát, de nem hatott rá;

⁹⁹ *Budapesti Szemle, XXI.*

Gyöngyösi megtalálta a magáét és előbbre vitte.“ Pedzi ezeket nagyjában Toldy is, de a nélkül, hogy bennök keresné Gyöngyösi hatásának okait. Arany ezt kutatja Gvadányinál is; itt jár talán a legmélyebben. Szerinte a „lovas generális“-nak olyasmi sikerült, mi a legkritkább: két élő alakot teremtett, a nótáriust és Rontó Pált, akik mintegy fölvetettek a „népmvthológiába“. Pedig Gvadányi nem jó költő; vastag satirája, terpedt magyarsága nem értetik meg sikerét, inkább korának fejletlen ízlése, a könyvek ritkasága s az idők hangulata, mely kedvét lelte az idegen köntösre csapó satirában. Mindez csak külső ok s magában nem elegendő. Bár a nótárius kettős lelkű: hol józan gondolkodású, hol nevetséges, — jellemén is repedés van: útközben kedélyes, Pesten korbácsos erkölcsbíró, mégis eleven alak, már az által is, hogy maga beszél el kalandjait, s hogy környezete reális, ismerős. Ily finom szálakra bontja Arany a művet, ennyi oldalról magyarázza hatását. Ilyen elemzést nem találni addig irodalomtörténetünkben; Toldy nem veszi észre az alak kettősségét s nem érdekli a könyv kapóssága.¹⁰⁰ Ő adatok és tartalmak regisztrálója; Arany költői szemmel vizsgálódik. Orczyt Toldy a franciás iskolába sorozza, Arany Gvadányival rokon magyarságát nézi; Szabó Dávidnál a Toldytól elítélt nyelvi merészségek érdeklik, Rádaynál a nyugati versidom első próbái. Fejtegetéseihez időszerű tanulságokat fűz. Szabót nem élvezetért, hanem a nyelv tanulmányáért ajánlja a fiatal íróknak; Rádaynál az aristokratia közt elterjedt hibás magyar beszédről ejt

¹⁰⁰ Toldy Ferencnek *A magyar költészet Zrínyiig és Zrínyitől Kisfaludy* Sándorig c. 2. köt. művében, melyet Arany sokat forgatott, itt-ott jegyzetekkel is kísért.

szót, mely az utánzás útján egyre terjed lefelé. Mindez csupa új, eredeti szempont.

Irodalmunknak oly mély ismerete látszik e tanulmányokon, hogy Toldy Ferenc halála után a közoktatás minisztere, Trefort, őt kívánta meghívni az egyetemre az irodalomtörténet tanítására. Megállapításait irodalomtörténeti ítéletekké emelte az idő, bírálataiban költészeti tanácsai- és megrovásaiból szinte kis poeticát lehet összeállítani.¹⁰¹

Aestheticája jobbára poeticái tanításokból áll. Jól mondja Dóczy Jenő, hogy „kritikája nem esztetikai, hanem egyenesen művészettani pillérekre támaszkodik, melyeket költői alkotó munkájának sok veritékével maga épített“.¹⁰² Most is a népi költészetet nézi alapnak; helyesli Thalés Bemard nézetét Millienről, hogy „mai vagy bármikori költészetnek, ha elvénuelve új erőt, ruganyosságot kíván nyerni, a népi alapra kell helyezkednie“, — s elégtétellel teszi hozzá: „íme a francia poesis most érkezett oda, hol mi a 40—50 közötti évtizedben valánk.“ Csakhogy azt már tévedésnek bélyegzi, ha a bretagnei mellett magyar és észti népdalokon tanulmányozza a népköltészetet. Arany azt vallja, hogy a költészet megújodása csak ott sikerülhet, hol a népies alap *nemzeti* is, mint Bérangernél. Újra megmagyarázza a népiesség lényegét: „A népet tanítani...: ez lőn a jelszó, de

¹⁰¹ Meg is tette Szinnyei Ferenc, *Arany János tudományos munkássága* c. gondos értekezésében, *Általános nézeti a költészetről* c. fejezetben. (*Budapesti Szemle*, 43. köt. 199—233 l.)

¹⁰² Dóczy Jenő: *Arany János* 253 l. Aranyról, mint nrübirálóról Írtak: Gálos R., *Uránia* 1909, Nogrady László, *Irodalomtört. Közi*. 1909.

nem úgy áll a kérdés. A néptől tanulni: — ebben áll a feladat.“ Maga már a negyvenes években feljebb kívánt emelkedni, a nemzeti költészethez; ennek útja a tanulmány. Zrínyin kimutatja, hogy mint Virgil Hómérón, Tasso Virgilen, — Zrínyi mindkettőn emelkedett. Egy szerkesztői üzenetben azt tanácsolja: „Vos exemplaria graeca!“ (Koszorú, 63, I., 504.)

Az eposzt *Childe Harold*, *Onegin*, a *Frithiof-rege* példáin kívánja korszerűvé tenni (*Zandirliam*-bírálat). Az 50-es években maga is sok példát tanulmányoz. Balladáinál maga hivatkozik az északi példákra. Egész kis tanulmányt kezd *Az észszerű utánzásról a költészetben*, s nem áallja kimondani, hogy a született tehetség mellett „a többi nevelés, képezés, — utánzás“. Ez az. utánzás: tanulás, a tulajdon erők további jtése, fejlődés. „A legegyszerűbb népdal sem fakad napjainkban egyenest a természetből; a népi dalok és dallamok egész tárháza állott rendelkezésére, honnan mintáit vevé.“ Így csatolja bírázataiban a népi alaphoz a példák tanulmányának szükségét, a mire saját fejlődése is példa.

Tanulmányai s bírázataiból többen megkísértették levonni aetheticai nézeteit, ezek elvont része azonban nem egyéb általánosságnál. „Czélja minden művészetnek a szép előhozása, a szép pedig... a jónak és igaznak kifejezése, de nem egyenest (directe), hanem közvetve, az idomban és idom által“; ezt mondja *Az észszerű utánzásról*, ezt ismétli Bulcsú bírálatában. Nem több ez, mint iskolai *Széptani jegyzetei*-nek alapja.¹⁰³

¹⁰³ Aetheticajáról írtak: Dénes Lajos: *Arany aetheticai nézetei*, 1905, Gálos Rezső: *A. J. esztétikája. Egyet. Philol. Közl.* 1910. évf.

Minden valódi költő célja „egyedül a szép felé irányul“. (Millien.) „Tagadom, hogy... a költészet *főcélja* egyéb lehessen, mint a *szép*, vagy megszűnt költészet lenni“ — mondja Bulcsú bírálatában. Hozzákapcsolja azonban a nemzeti vonást. „Az általános emberi, — az általános szép, — ha költészetben jelenik meg kivált, nem válhat meg a nemzetitől, — de a népiesre nem szorul okvetetlen“ — ezt magyarázza a *Töredékes gondolatok-ban*. (II.) így látta ezt már a 40-es években.

A szép elérhetésének útja az eszményítés; ez szemében a költészet lényege. „Minden igaz költészet eszményi, mert eszmét fejez ki“ — mondja (Fejes-bírálatában.) Máshol is: „Minden igaz költészet *ideál*. Az, a mi *reál*-nak mondatik, kívül esik a költészet határán.“ „Ha lényegét nem az idea teszi, ha a *rés* külsőjéből belsejébe tolakodik, akkor nem költészet többé.“ (*Töredékes gondolatok*, III.) Ezzel ítéli el Wittgenstein keleti eposzát, mely csupa föld- és népírat, kelmeiség. Az eszményítésnek egész kis kátéját összeállítja.

Itt is a népköltésre hivatkozik. „A nép mindig eszményíti tárgyát, mikor költ.“ „Mondjatok népi elbeszélést, mely ki ne ragadná hallgatóját a jelenből s oly eszményített korba nem helyezné át, midőn az emberek nagyobb tökélyvel bírtak, a világ szebb volt.“ (Hebbel-bírálat.) Öntudatos elv ez nála. A *Figyeli* úgy kíván hatni a kezdő írókra, „hogy elvégre kihatoljunk az öntudat nélküli naturalismusból“ s a *Köszöni* hitvallása kimondja, hogy „minden igazi költészet eszményit!“.¹⁰⁴ Nem tartja a költészetet a való utánzásának, mint Aristoteles; „a valónak ily utánzása még

¹⁰⁴ Fejes István bírálatában is.

nem meríti ki a költészet fogalmát: ez több annál.“ (*Az észszerű utánzásról.*) Kárhovatja Hebbelben, hogy „az eposzt a prózai valóságba süllyeszti le“, feltárja a népnomor iszonyú képét, mely kivándorlásra hajt, vagy a vörös forradalom karjai közé; ezzel az eposz „napi kérdések uszályhordozójává alázta magát“, holott „a társadalom proteusi arcának fényképezését,.. egy középszerű regényíró jobban csinálná, mint az epicus“. (Hebbel-bírálat.) Nem szereti, „ha átérezzük a csupasz valónak minden nyomorúságát.“

Nem kérdés előtte, „vájjon abban áll-e a költészet feladata, hogy oly szenvedéseket tárjon fel, melyekre balsama nincsen, hogy a szigorú valóságba taszítson, mely elől épen hozzá akarnánk menekülni?“ (Hebbel-bírálat.) Tompa költeményei közt megjelöl néhányat, mely „oly mélység fölött lebeg, hol féltjük — az embert. Állítson a *költő* keresztet az ily örvény fölé s óvakodjék ott járni“. „A költészet maradjon, aminek lennie kell: ünnepe a léleknek, nem hétköznapja“ — tanítja a Hebbel-bírálat.

Az eszményítésről nem csupán bírálataiban szór el megjegyzéseket s a *Töredékes gondolatok-ban*, tan-költeményt is kezd róla, *Vojtina Ars Poeticáját*, a régi Vojtina-levelek folytatásaid, de „már nem ostorozva, inkább tanítólag!“ — mint az *Elegyes darabok* előszava mondja. Némely vonások fel is újulnak azokból, poetikai tanácsoktól a költészet lényegéhez emelkedve. A *Sárkány-ból* is, mely tréfásan ugyané tárgyat érintette. A költemény tanítása párhuzamos bírálataival, csakhogy összefoglalja az eszményítés lényegét. A „mendacem oporet“ mondását már Petőfinek idézte, „a költészet fő és egyetlen elve“ gyanánt (47 dec. 13.). A látszat és való viszonyáról az athéni példájával ro-

kon tanítást ad Szász verseinél arról, „vajon a művész helyesen használja-e fel az igaz, de nagyon *rendkívüli* momentumokat? Szerintem . . . téved“, — mondja. A vers Tiborcz és Mátyás példáin a velejében igazat követeli; prózában is azt tanítja: „... a mit ideálnak szokás nevezni, lehány magáról minden időbelit és esetlegest, tisztán akar állam“. (*Töredékes gond.* III.) A léggömb példája szinte *A sárkány* megismétlése. A mint a vers elítéli a föllengzést s a lexikonból, locus communisokból összerakott eszményítést, úgy kívánja lejártni a ‚conventionell eszményiséget‘ a *Koszorú* hitvallása, úgy gúnyolja a külső ékeskedést a Frankl- és a Malvina-bírálat s a Wittgenstein eposzé. A vers ugyanazt tanítja a lényegről: „Idea: *eszme*. — Azt hát fejezze ki vers, kép, szobor.“ *A Töredékes gondolatok*-ban: „Ha lényegét nem az idea teszi... nem költészet.“ És a mint a prózai elmélkedés azt tartotta, hogy ha a költő idegen világba teszi magát, mint a deákos, németes iskola, — fonákság áll elő (*Töredékes gond.*): a vers szerint sem illik a bajúszos Berzsenyi vállára ó palást. így foglalja össze az eszményítés egész elméletét a költemény.

Arany eszményítő felfogását Gálos Rezső Schiller nyilatkozataival tette párhuzamba, sőt tőle származtatja.¹⁰⁵ Schiller pathosától és érzékenységétől Arany költészete távol esik, — aestheticai nézeteik közt azonban kétségkívül van hasonlóság, egyes részletekben. Közös nálok a szép és jó (Schillernél: a morál) összetartozása,¹⁰⁶ az idomban való nyilvánulásuk;¹⁰⁷

¹⁰⁵ Gálos Rezső: *Arany esztétikája. Egyetemes Philológiai Közlöny* 1910. évf.

¹⁰⁶ Schiller: *Ueber naive und sentimentalische Dichtung*.

¹⁰⁷ A Mathisson-bh'álatban.

Schiller *Veher Anmuth und Würde* ír értekezést, Arany az ó-kori remekírókban szintén az erőt és bájt méltányolja,¹⁰⁸ mindketten becsülik a naivat; „naiv muss jedes wahre Genie sein“ — mondja Schiller. Eszményítés tekintetében nézeteik egyes pontokon egészen közel állanak egymáshoz. Schiller is az ‚idealisierende Kunst‘ híve, szemében: „Naturalismus ist das Affentalent der Nachahmung;“¹⁰⁹ „Es ist... niemals der Stoff, sondern bloss die Behandlungsweise, was den Künstler und Dichter macht“; „in einem Gedicht darf ... nichts wirkliche Natur sein.“¹¹⁰ Két úton emelhetni a tárgyat emberi érdekűvé: érzések keltése vagy eszme kifejezése által (u. o.). Arany is hibáztatja az olyan leíró költeményt, mely „a környező külvilág tárgyaiból többet vészén ecsetje alá, mint tisztán a lyrai hangulat ébresztésére kívántatnék“, s nem hozza rezgésbe a lélek húrjait;¹¹¹ másrészt ő is az eszmét hangsúlyozza. Schiller szintén azt mondja a neki tetsző költőkről: „Durch Ideen rühren sie uns, nicht durch sinnliche Wahrheit,“ és „die Erhebung der Wirklichkeit zum Ideal“, „die Darstellung des Ideals den Dichter machen muss“, — Egészen Arany felfogása ez. „Eine notwendige Operation des Dichters ist Idealisierung seines Gegenstandes, ohne welche er aufhört, seinen Namen zu verdienen.“¹¹² Szinte Arany szavai ezek. A lényegét megtisztítani idegen elemektől, jellemző vonásait több felől összegyűjteni, — s alárendelni az egész össz-

¹⁰⁸ Rometo Aeneis-fordításának ismertetésében.

¹⁰⁹ *Veher naïve und sentimentdlische Dichtung.*

¹¹⁰ *Ueber Matthissons Gedichte.*

¹¹¹ Szász Károly költeményeiről.

¹¹² Bürgerről.

hangjának, ez úton az egyest általánossá emelni, hogy az a költő lelkében élő tökéletes ideál megtestesülése legyen.¹¹³ Mindez nagyjában egyezik Arany felfogásával. Bleyer Jakab Goethéből tud szint ily hasonló helyeket idézni. „Die höchste Aufgabe einer jeden Kunst ist, durch den Schein die Täuschung einer höheren Wirklichkeit zu geben,“ és: „Wie ein Luftballon liebt sie (die Poesie) uns mit dem Ballast, der uns anhängt, in höhere Regionen“,¹¹⁴ itt még a léggömb példája is egyező. Schiller, mint Arany, költeményt is írt e tárgyról: *Das Ideal und das Leben*, s ebben ily sorok vannak:

„ ... Frei von jeder Zeitgewalt, —
Wandelt oben in des Lichtes Fluren,
Göttlich, unter Göttern die Gestalt.
Wollt ihr hoch auf ihren Flügeln schweben,
Werft die Angst des irdischen von euch!
Fliehet aus dem engen dumpfen Leben
In des Ideales Reich!“

Ott lebeg „der Menschheit Götterbild“ és „beharrlich ringend unterwerfe Der Gedanke sich das Element“. Így hatják át költészeti nézeteik mindkettejük bírálatait is s jegecülnek egyúttal tankölteményé. E sorok mutatják a különbséget, mely Schiller pathetikus föllengése s Arany józanabb, természetesebb eszményítése között van.

Schiller is szerkesztő korában tette papírra aethetici nézeteit, mikor a kényszerűség, a kézírathány

¹¹³ Bürgerről.

¹¹⁴ Bleyer cikke *Egyet. Phil. Közlöny*, 1911. évf. XXXV. 228—230. 1. — Az idézett helyek Goethében Cotta, Jub. Ausgabe, XXIV. 49. és 161.

sarkallta. Nézetei nem tisztán az övéi, Kant-féle szála-
kon fügnek, viszont nálunk már Kölcsey bírálataiba
átszivárogtak,¹¹⁵ ez úton is hatással lehettek Aranyra.
Ő róla azonban azt hihetni, inkább remek példákön
tanult, mint elméletből; ízlése maga fennakadt olvas-
mányai közben a gyarlóságokon s elmélkedése állította
fel aestheticáját. Az eszményítés kívánalma e kor-
iján meglehetősen általános. Aranynál a negyvenes
években is mintegy időszerű *aesthetica* alakult ki, az
idegenszerűséggel a népiest állította szembe, a cifrál-
kodással, az üres „conventionell eszményiséggel”¹¹⁶ a
művészi realismust. Most a Petőfieskedő verselők s a
prózaírók naturálistusával szemben fordul az eszmé-
nyítés felé. E tanítást épp oly időszerűnek tartja,
mint a maguk idején Vojtina-leveleit. Az *Ars poetica-t*
felolvasta a Kisfaludy-Társaságban (61 máj. 31.), ki
is adta a *Figyelő-ben Eszmény és való* címen, mint
„Mutatványt Vojtina *Ars poeticájá*-ból.” Folytatni is
akarta; Tompának azt írja: „... előveszem, mihelyt
lélekezethez jutok, mert szeretem a tárgyat”. (61 aug.
25.) Mégsem folytatta. „Kritikai lapszerkesztésem alatt
— mondja később — elég alkalmam volt meggyőződni,
hogy praeceptorágom nem kell senkinek, — jó, hát
nem kell.” (*Elegyes költői darabjai* előszavában.)

Az eszményítés elve lebegett előtte kritikai és
lapszerkesztői munkásságában.

A szerkesztés mellett a Kisfaludy-Társaság igaz-

¹¹⁵ Petőfinek *Ideál* c. fiatalkori verse első tekintetre
Schiller szellemére vall, néhol szinte szóról-szóra; Ferenczi Zol-
tán rá is mutatott erre, *Petőfi életrajza*, I. 227. 1., Horváth
János azonban kimutatta, hogy a hasonló kifejezések nagy-
része nála is Kölcsey verseivel rokon. (*Petőfi Sándor*, 555. 1.)

¹¹⁶ *Irodalmi hitvallásunk, a Koszorú első számában.*

gatása is sok dologgal járt s elvette idejét. Szinte az újraalapítás munkája várt reá, hosszú szünet után az élet megindítása. Hét esztendei kérelmezésbe tartott, míg a Helytartó Tanács megengedte, hogy a Társaság-újra megkezdje munkálkodását. Az alapszabályokat német nyelven kellett fölterjeszteni. „A tagoknak osztrák állampolgároknak kell lenni“, — írja elő az új alapszabály (1860 nov. 22.; 4. §). Az üléseken joga van ott lenni egy „országfejedelmi biztosnak“, a ki a Társaság irományait és levelezéseit is megvizsgálhatja, sőt „közbeszólására ideiglen a gyűlés határozatai is felfüggesztendők“ (9. cikkely, 37. §). Az első összejövetelen, 1860 május 24-én, mindössze tízen gyűltek össze, pedig a Pesten élő tagok majd mind ott voltak. A régiek nagy része elhalt, köztük Vörösmarty, Bajza, Garay; Vachott élőhalott, Jósika, Pulszky száműzetésben. A megfogyott számot a nyár folytán új tagokkal egészítették ki negyvenre; ekkor választották meg az 50-es években naggyá lett írókat: Keményt, Jókait, Csengery Antalt, Gyulait, Gregusst, Salamont, s egy év múlva Madáchtot, Lévayt. Az új tisztikarban Eötvös József az elnök, helytartó elnök Toldy Ferenc, igazgató Arany, titkár Greguss, a segédtitkár Tóth Kálmán. A Társaság a kényszerű szünet alatt is tett, amit tehetett; Toldy főképp Kisfaludy Károly munkáinak kiadása körül buzgólkodott, folytatták a *Hellén könyvtár-t* s a *Széptani remekírók-at*; kiadták Gregusstól *A szépezzet alapvonalai-t*. Most az első ülésen egy, még 1848-ban benyújtott hitregei pályamunkát bíraltak s jutalmazták meg, Kállay Miklósét.¹¹⁷ A tagok kiadásra váró munkái is felgyűltek. Ez időközről egy *Évlap-ot*

¹¹⁷ *Évlapok*. Új folyam, I. 16. 1.

szándékoztak kiadni, Toldy és Arany szerkesztésében;¹¹⁸ ez elmaradt. Megindították azonban az *Év-lap*-ok „új folyamát“ s a mellett a Toldy által javasolt *Külföldi Regénytár* tervének módosításával egy új, évenként 60 íves szépirodalmi vállalatot, harmadrésztében verses művekből, a pártoló tagok részére, kik évente 4 ft fizetésére köteleznék magukat. A havi felolvasó ülések tartását is megkezdték. Mind ennek gondja és munkája az igazgatóra hárult, mert az alapszabályok „második cikkelyé“ szerint: „Az igazgatót az előadások, a társasági kiadások elintézése, s a két elnök jelen nem létében az elnökség illeti.“ (9. §.)

Arany szokott lelkiösmeretességével lát munkához itt is. Csengery értesíti, hogy megválasztották igazgatóvá (60 aug. 1.); ő hamarosan azzal válaszol: „Üres időmet eddig a Kisfaludy-Társaság előzményei megolvasására fordítottam. 48-ig boldogultam vele, de azontúl (t. i. 48 eleje, januártól, míg a forradalom miatt az ülések végkép megszűntek) elhagytak segédforrásaim. Teljesség okáért azt is szeretném tudni: vannak tán jegyzőkönyvek azon korról, s ezeket Toldy megmutathatná.“ (60 szept. 1.) Egész kis füzetben írja össze az adatokat, a Társaság történetét, részletesen, munkálkodását, a pályázatokat, kiadványokat, még a felolvasásokat is, számontartva folyvást a pénztár állapotát. A tizennégy nagy lapra terjedő füzet ma is megvan.

Szeptemberrel megkezdődnek a felolvasó ülések. A Trattner-házban gyűlnek össze, az Akadémia vendégeképen, bérelt termében, minden hónap utolsó csütörtökén, eleinte délután 3 órakor; 62 ősztől fogva

¹¹⁸ U. o., 28., 46. 1.

délelőtt tizenegykor; két év múlva délután 5 órára teszik az üléseket.¹¹⁹

Felolvasások szerzése épp oly vesződséggel jár, mint kéziratoké a lap számára. Arany levélben, szerkesztői üzeneteiben folyvást nógatja a vidéki tagokat, barátait, felolvasások küldésére. „5—6 uj emberen kívül a többi nem dolgozik, nem olvas, mégis azt kívánják, hogy az igazgató teremtsen munkát elő, tegye érdekessé az üléseket“ — panaszolja Szász Károlynak (1860 dec.). Néha a posta késik, másokat a politikai élet ránt el az utolsó percben, beköszöntőjük előtt, mint Jókait. (Szászhoz, 60 dec. 27.) Ilyenkor maga kénytelen előállni, részletekkel Shakespeare-fordításaiból,¹²⁰ máskor Vojtina *Ars 'poetica'*-jával, *Bolond Istók II. énekével*.¹²¹ A 62-i közülésre tanulmányba fog, így készül *A magyar népdal az irodalomban* c. értekezés. Sógorának írja: „Én most egy értekezést írok a magyar dalról, nem a *Figyelő*-be, hanem nevezetesebb alkalomra“, s egy Rákóczi-nóta szövegét kéri, melyet a szabadságharc idején hallott Szalontán.¹²² A tanulmány félbe maradt; „röviden semmit sem ér, szélesen nem oda való“ — írja Szásznak. Eötvös is rábeszéli, hogy ily közönségnek inkább költeményt olvasson; így áll ki a *Daliás idők* II. és III. énekével, mi egy óra hosszát tartott.¹²³ Bíráloi tisztet is vállal, a 63-i ballada-pályázaton.¹²⁴

¹¹⁹ Kéky Lajos: *A Kisfaludy-Társaság története. — A száz éves Kisfaludy-Társaság c. emlékkötetben. 124. 1.*

¹²⁰ Évlapok, I. 28.

¹²¹ Évi., I. 44.

¹²² Ercseyhez, 61 nov 29. — A dal szövegét s kottáját aztán Kozvány küldte fel a költőnek; meg van levelei közt.

¹²³ Szásznak, 1862 jan. 13, és Évi., I. 34. 1.

¹²⁴ Évf., II. 18.

Még több gondot és munkát kívánt a Társaság kiadványainak gondozása, mi szintén az igazgatóra nehezült. Az *Évlapok* anyaga megvolt a felolvasásokban. A hatvan íves pártolói könyvtárba jeles művek voltak kiszemelve, főképp külföldiek, részint classikusok, részint újabb íróktól. A sort 1861-ben Greguss *Külföldi népdalai* nyitották meg, ezzel a Társaság régi feladatát szolgálta, a népköltemények ismertetését; e mellett Eliot *Bede Ádám* regényét adták ki, Salamon Ferenc fordításában. Sand *Valvedre* regénye is munkában volt már,¹²⁵ de abba maradt s a népszerű szerző *Antoniá*-ja lépett helyébe, 63-ban. Thackeraytól *Esmond Henrik-et* adták, bár a kiszemelt fordítók, Szász Károly és Szász Béla, inkább *Newcomes*-l ajánlották, Arany pedig Dickens *Great expectation*-ja mellett állott, — de a hármass bizottság, Eötvös, Lukács Móric és Bérczy, *Esmond* mellett döntött.¹²⁰ A könyvsorozat kikötött verses részéül Szász Károly a *Századok legendája*-ból fordított egy kötetnyit, miben eleinte Tóth Kálmán is segíteni kívánt; Arany ehhez bevezetést tartott szükségesnek, mely ismertetné a munka egészét s ebben a lefordított darabok helyét;¹²⁷ ezt Szász meg is írta. Bérczy Károly Puskin *Onegin*-jén dolgozott, már 1863-ban; Greguss Gyula a *Luziáda*-l fordította, Camocns eposzát, „a világtenger cpopocáját”, mint Humboldt Sándor nevezte; erre 65-ben került sor.

Ily gyűjtemény szerkesztése több munkával jár, mint a megjelent kötetekből látni; minden szerkesztő-

¹¹⁹ Évf. I. 25.

¹²⁰ Arany levele Szászhoz, 62 ápr. 12. és ápr. végén, kiadatlanok.

¹²¹ Szászhoz, 62 május 25., kiadatlan.

től több időt rabol el a ki nem adott kéziratok olvasása, mint a jóké. Ítélni kellett egy Lamartine- s egy Odysseia-fordítás felől, Zilahy Károly *A leláncolt Prometheus*, Fábrián Gábor *Cicero leveleit* nyújtotta be, később Schiller *Wallenstein*-jének átültetése várt bírálatra, s Torkos Lászlónak egy allegóriája; e kettő nem volt érdemtelen munka, de a pénztár nem bírta meg kiadásukat.¹²⁸ Ezekon kívül is számos kézirat átnézése fárasztotta a bizottságot; Greguss panaszolta is, hogy „a bírálók többnyire... kárhóztatást igénylő művek vizsgálatával vannak elfoglalva s így a Társaság köteles munkálkodásának épen legtetemesb részéről nem lehet nyilvánosan beszámolni“.¹²⁹ Kétségtelen, hogy az Arany igazgatósága idején megjelent művek gondosan voltak megválasztva s a fordítók is érdemes munkát végeztek. Arany sokat segített rajtuk. Némely fordítást apróra átnézett, mint Kazinczy Gábor *Molière*-darabjait; még eredeti magyar műveken is simított, így *A mi nótánk-on*, miről azt írja Abonyinak: „Én a kéziratban némi *stilaris* változtatást teszek, mert arra a Társaság által vagyok megbízva: de igyekszem, hogy e miatt az értelem ne szenvedjen, sőt a szabatosabb kifejezés által még nyerjen. Remélem, meg lesz elégedve eljárásommal.“¹³⁰

Irodalmunknak egyik büszkesége, hogy alig van a világirodalomnak remekműve, mely jól le ne volna fordítva magyarra; ez nagyrészt a Kisfaludy-Társaság érdeme s épen Arany igazgatása alatt jelölte ki ez utat s fogott legnagyobb feladataihoz.

Némi panasz hangzott is a vállalatra, „hogy épen

¹²⁸ L. Greguss titkári jelentéseit: Évf., I. 29. és 45. 1.

¹²⁹ 1865. évi titkári jelentése; Évlapok, II. 30. 1.

¹³⁰ *Irod. tört. Közl.*, XIV., 121—122. 1.

a magyar szépirodalmat hanyagolja el, ... nem nyújt a közönségnek eredeti dolgozatokat, csak merő fordítást“, s már-már „egy új társulat szervezéséről kezdtek gondolkozni.“ Greguss azzal védekezett titkári jelentésében, hogy „irodalmunkba még mindeddig nincsenek átültetve mindazon művek, melyek nem egyes nemzetek irodalmi tulajdona többé, hanem az összes emberi nemzeté“, — s visszakialtja a békétleneknek: „előbb alkossanak oly eredetit, a melyet adhassunk;“¹³¹ a Társaságnak magas mértékkel kell mérni s az író könnyebben és jobban adhatja ki munkáját másutt.“

Valóban, a vád méltatlan volt, mert a Társaság nem hanyagolta el a magyar irodalmat sem. tíjra megindította a népdalok és mesék új folyamát, Gyulai Pál szerkesztése alatt; Erdélyi János, Kazinczy Gábor kész anyagot ígértek, Abonyi Lajos, Szabó Károly, Illésy György pedig hozzáálltak a gyűjtéshez.¹³²

Figyelemmel volt a Társaság eredeti szépirodalmi és széptani művekre is. Pályázatot írt ki a széptani kritika történetére, az elégia elméletére, 64-ben a balladáéra; ez tér mette Greguss nevezetes művét. A Társaság kiadványai közt jelent meg *Az ember tragédiája* is. Ez Arany érdeme. Ő hozzá vitte el Madách — Szontagh Pál tanácsára — a kéziratot, hogy művéről bírálatot kérjen. „ ... Ha te rosszalló ítélettel visszaküldöd, — írja később (61 nov. 2.) — Ádám utolsó álmát a purgatorium lángjai közt álmodta volna végig.“ Arany ezer dolga közt sem feledkezett meg a

¹³¹ 1864. évi titkári jelentés, az *Évlapok* II. kötetében. A Társaságot Gyulai is megvédte a *Budapesti Szemle*-ben. 1866. új folyam, V. köt.

¹³² *Évlapok*, II. 12. 1. Később Török Károly, Csaplár Benedek, Szel Farkas és többen is gyűjtöttek. U. o. 33. 1.

kéziratról, de a mennyei Prolog a *Faust* másolatának tetszett szemében, s félretette. Közben Madách feltűnt egy beszédével a felirati vitában; újra kezébe vette s nem tette le, míg végére nem ért. Tompának mindjárt lelkesülve ír az új „igazi talentumáról (61 aug. 25.); magát a szerzőt tovább várakoztatja, míg újra elolvassa művét és ellenőrzi első benyomását. Ekkor a kézirat végére azt írja oda: „Ex leone leonem“;¹³³ mindjárt a Kisfaludy-Társaság kiadásában szeretné megjeleníteni (szept. 12.). Csak a nyelv és verselés darabosságán kívánna simítani; meggyőződése szerint a költemény „egy Dante vagy Goethe technikájával remekmű volna“ (okt. 27.); de költőjét nem hatotta úgy át „a magyar népnyelv érzete, mint *oly nagy* költőt kellene“ (61 nov. 5.). Ez „egy-két tollvonás“-ra maga ajánlkozik s Madách ezt hálával fogadja (nov. 2.); Arany folyvást gyöngéden magyarázza, hogy csak a felületes olvasó akadna fenn ily apró röögökön (61 okt. 27.), — s közben gyöngybetűi sűrűn feltűnnek a kézirat pongyola sorai közt, mindenütt lehető kevéssel, a központozás, szórend igazításával, egy-egy jobb szóval természetesebbé, puhábbá simítva a szöveget, de vigyázva, ahol az eredeti erőteljes, s némely darabosságtól is sajnálna megválni. Október végén bemutatja. a négy első színt a Társaság felolvasó ülésén, s örömmel ír hatásáról. Amint a könyv megjelent, Szásztól kér bírálatot a *Figyelő*-be. Madách, midőn a Társaság taggá választja, akkori szokás sze-

¹³³ *Az ember tragédiájá-nak* kritikai szövegkiadását Tolnai Vilmos rendezte sajtó alá, a *Napkelet-Könyvtár-ban*, 1923. Ebben közli Arany jegyzeteit és javításait. Arany és Madách viszonyáról l. bővebben ez életrajz szerzőjének Madáchról szóló könyvét.

rint Aranyt kéri föl bemutatására; e bemutató beszéd a műnek legjobb magyarázata. A *Figyelő* védelmébe veszi a költeményt egy lap ellenében, mely a mű „színpadon megállítatását” kétségbe vonja (*Figyelő*, 61 nov. 6.), Madách viszont Vajda János lapjában, a *Nővilág-ban*, a *Koszorú* Schulfuchsainak csúfjára egymás mellé öntött kín-rímekből fon gúnyos rigmust s azt megküldi Vajdának.¹³⁴ A titkári jelentés össze is kapcsolja őket. „A Kisfaludy-Társaság — úgymond — fennállása legelső évtizedében oly szerencsés volt, hogy egy addig ismeretlen költői nagyságot, hogy *Toldi* szerzőjét mutathatta be a hazának; ne tekintsük-e kedvező jelül, hogy a Társaságnak most, újjászületése legelső évében hasonló szerencse jutott s az *Ember tragédiája* szerzőjében egy eddig szintén ismeretlen költői nagyságot mutathat be?” (Évf., I. 25.)

Ha Madách Pestre jő, meglátogatja új barátját s hallván, hogy Tompához készül, meghívja magához. (62 júl. 22-i levele.)

Arany 62-ben Szliácsra menet csakugyan betér Sztregovára. Madách Szontagh Pállal elébe ment Csesztvéig, onnan augusztus 10-én reggel mentek kocsin Sztregovára, ahol Arany még egy napot töltött. Madácli Aladár emlékezett rá, hogy a metrikáról beszélgettek. Tompa meglátogatásából nem lett semmi, de Aranyt Madách Szliácsra is elkísérte s egy napig vele maradt.

Madách továbbra is Mentorának tekintette Aranyt az irodalomban; „hatalmas szárnyaid véde alá húzódtam” — mondta (64 márc. 14.). Őt kérte meg *Csák végnapjai* c. drámájának elolvasására, a *Figyelő-ben*

¹³⁴ Madách említett életrajza, 239—240. 1.

közölte Kisfaludy-Társaságbeli székfoglalóját; verseket is küldött a *Koszorú-nak*, ezeket Arany ritkásan közölte, nyilván az elhanyagolt külső csín miatt, mi lapja irányával ellenkezett, bár a csak magának író Madáchnál érthető volt. Madáchban kétség támadt, hogy „ezeket is csak az elnéző jóakarát közölte veled“ (u. o.). Ez azonban nem ártott barátságuknak; Madách 1864 második felében elbeszélési is küldött a *Koszorú-ba*.

A véletlen játéka, hogy amint Madách választásakor a titkári jelentés együtt üdvözölte őket, a Társaság első s második útnak indulásánál feltűnt nagy tehetségeket, 1865-ben együtt is búcsúztatta a Társaság két díszét: Madáchot az élettől, Aranyt az igazgatói állástól. „Még egy tagunktól kell búcsúznom, — úgymond — egy, hála Istennek élő s jelenleg is közöttünk ülő tagunktól, de a ki nagyobb munkakörbe hivatva, munkálkodását ezentúl nem szentelheti azon mértékben Társaságunknak, a mint négy éven át oly kitarító buzgalommal s a nem kedvező viszonyokhoz képest oly szép sikerrel cselekedte. Arany János, kitűnő társunk, igazgatói hivatalát letette.“¹³⁵ Nem is választottak többé igazgatót, hanem munkakörét a titkárra ruházták.

Az új munkakör, mely Aranyt elszólította, az akadémiai főtitkárság volt.

A Kisfaludy-Társaságra Arany két nagy tervet, sőt megkezdett munkát hagyott örökségül: egyik Shakespeare-nek, a másik Moliere-nek teljes fordítása.

Shakespeare iránt régóta tartós és erős érdeklődés élt nálunk. Neve Bessenyei és a jezsuita Szerda-

¹³⁵ Évf., II. 42.

helyi óta fel-feltünedezik irodalmunkban, hamarosan munkái szintén. 1790-ben Kazinczy lefordítja *Hamlet-et*, Schröder után, németből, prózában, átdolgozva, „a mint az a mi Játszó Színeinkre léphet”, s mindent elkövet előadatására. Döbrentei húsz évig dolgozik *Macbeth* fordításán, az eredetiből (megj. 1830) s hozzá egész értekezést ír a Shakespeare-fordítás módjáról; az ő fordításait elő is adják. *Macbeth* fordításába Kossuth Lajos is belefogott.¹³⁶ A németeknél Shakespeare ismeretét Schlegel és Tieck fordításai s Lessing dramaturgiai dolgozatai szolgálták, nálunk a vándorszínpadokon kezdődött népszerűsége s többnyire torzított alakban adták; a *Makrancos hölgy-et* az 1830-as években még *Ördögűző Fábrián* címen, a *Sok hühó-t Az egymást bosszantók* címén, német nevekkel; néha még mások munkáit is az ő nevével igyekeztek vonzóbbá tenni.

¹³⁰ Kiadva: *Budapesti Szemle*, 234. köt., 75—90. 1. 1934. évf.

A boszorkányok első jelenete, melyet hátrább Arany töredék fordításából is idézünk, Koeöuthnál így hangzik:

1. boszork.: Villám fénye, zápor árja

Gyűlésünk mikorra várja?

2. boszork.: Fergeteg ha elhalad

S vesztve, nyerve lesz a had.

3. boszork.: Máról ez el nem marad.

1. boszork.: Gyűlhelyönk lesz?

2. boszork.: A fény ér.

3. boszork.: Macbeth ott elünkbe tér.

1. boszork.: Szürke cicám, megyek már.

Mindnyájan: Béka hí, mindjárt, mindjárt!

Rút a szép, de szép a rút,

Köd nekünk a kedves út.

Kossuth a VI. jelenet közepéig haladt, ott abbahagyta, mert Döbrentei fordítása megjelent.

Midőn a magyar színészet állandó tanyát üt Pesten, az Akadémia veszi kezébe a Shakespeare-f ordítás ügyét. Huszonkét darabot jelöl ki, de csak egy jelent meg, Náray *Rómeó*-ja; az sem jutott el a színpadra. Az *igazi* Shakespeare nálunk is költők és műbírálok útján jelent meg. Berzeviczy Albert finoman elemzi, mért áll oly közel Shakespeare költészete nemzetünk leikéhez. Sokszor merít a népköltés motívumaiból, melyek a mi népköltészetünkben is otthonosak, szereti a tündérvilágot, hazajáró lelkeket, boszorkányokat; történetünk során a jog- és alkotmányfejlődés párhuzamossága közhellyé vált; a párt viszályok, trónkövetelők a mi történetünkben is ismétlődnek; a két nemzeti jellemben rokon vonás a keménység és hazaszeretet.¹³⁷ Íróinkra régóta hatott Shakespeare, Dugonicstól kezdve, Katonán át Szigligeti fiatalkori színműveiiig; a *Szent-Iván éji álom* tünderei lebegnek Vörösmarty *Csongor és Tibidé*-je mesebeli bujdosó útján is. Vörösmarty a *Dramaturgiai Lapok*-ban Shakespearet állítja például; *Játékszíni krónikája*-ban gonddal elemzi *Hamlet*-et; itt írja: „Nem tartózkodunk kimondani, hogy Shakespeare jó fordítása a leggazdagabb szépliteratúrának is felér legalább felével.“ Bajza szintén sürgeti meghonosítását. Számos félbemaradt próbálkozás után 1839-ben megjelent Shakespeare első méltó fordítása, *Julius Caesar* Vörösmarty tói. A negyvenes évek derekán a pesti egyetem angol tanítójának lánya, Lemouton Emilia vállalkozott a teljes Shakespeare lefordítására, prózában, — de az erején felüli vállalkozás öt darab után megakadt. 1847-ben Petőfi, Egressynek III. Richárd ábrázolásáról írva, lelkesül-

¹³⁷ Berzeviczy Albert: *Shakespeare és a magyar nemzetleiek*. — *A Kisfaludy-Tár saság Évlapjai*, 49. köt. 1917. évf.

ten magasztalta Shakespeare-t s le is fordítja *Coriolanus*-t. Egressy *Indítvány*-t tesz a *szellemhonosítás* ügyében, javasolva, hogy Arany, Petőfi, Vörösmarty fordítsák le az egész Shakespeare-t, nemzeti költségen. *Coriolanus* címlapján ott is van: *Shakespeare összes színművei*, fordítják ők hárman. Arany „elhült belé”, mert a *Pesti Divatlap*-ban azt olvasta, hogy Vörösmarty és Petőfi két ten fordítják, így ő letett róla.¹³⁸ ők kettőn meg is osztoztak a darabok egy részén; *Lear* már ekkor Vörösmartynak jutott, *Romeo* Petőfi-nek; bele is fogott.¹³⁹ A tervet a szabadságharc után Vörösmarty tartotta fenn; befejezte *Lear király* fordítását s belekezdett *Romeo és Juliá*-ába, többre is készült. Akkor a *Nemzeti Könyvtár* tervezte kiadásukat. Gyulai Aranyt is biztatta: „... nagyon számítnak reád” (53 nov. 15.), Szászt is sürgette, aki *II. Richard*-ból közölt egy törekéket,¹⁴⁰ melyet Arany megdicsért (55 júl. 1-i levele). Azonban a *Nemzeti Könyvtár* megszűnt, *Lear*-t már az *Újabb nemzeti könyvtár* kiadói adták ki, 56-ban; Vörösmarty meghalt, az egész terv megint elhallgatott. Arany baráti körében támadt fel újra. Egyik tanártársa, kit 53-ban Szász helyére választottak meg a mathesis tanszékére, Tömöri Anasztáz, egy duna föld vári óhitű szerb kereskedő fia (régii nevén Theodorovics)¹⁴¹ váratlanul nagy örökséghez jutott anyai nagybátyjától, Baranovicstól, ki fiatalon Sina bankházába került, dúsgazdag ember lett, nagy

¹³⁸ *pesti Divatlap*, 1848 jan. 16. sz.; Arany levele Petőfi-hez, 48 ápr. 22.

¹³⁹ Jegyzékük Havas Petőfi-kiadásában, IY. 424—25. 1.

¹⁴⁰ Bayer József: *Shakespeare drámái hazánkban*, I. 71. 1.

¹⁴¹ *Vadnay Károly: A magyar Shakespeare-fordítás pártfogójáról. Budapesti Szemle*, 82. köt. s Bayer művében.

műbarát és gyűjtő. Tömöri lelkes magyar volt, érdekelte az irodalom, 52-ben *Emlékkönyv*-et adott ki magyar költők műveiből, ő nyomatta ki Szász Károly első műfordításait angol és francia költőkből. Másik körösi tanártársa, Ács Zsigmond, 53-ban kiadta *A velenicei kalmár* fordítását Horváth Döme színműtárában. Az örökség után Tömöri Pestre költözött, szerepet vitt mint a művészet és irodalom maecenása. Elkészíttette idősb Lendvay és Katona József szobrát a Nemzeti Színház számára; ő ajándékozta a Múzeumnak a belvederei Apollo érc mását. Aranytól kért feliratot nagybátyja sírkövére; drámai pályázatot írt ki, ezek termették Jókai Könyves Kálmán-ját, Obernyik *Brankovics György-ét*, Hegedüs *Bíbor és gyász-át*, melyek azon idő műsorán számot tettek. Irodalmi estélyeket ad; Aranyt is hívja; azzal kecsgetteti: „Deáknak ideálja vagy s óhajtana látni. A nagy kis Eötvös várva vár“. (56 febr. 8.) Arany azonban nem könnyen mozdul ki Kőrösről. „Nálam nagyobbak ragaszkodását mindig *szemrehányás* gyanánt veszem. A mi lehettem volna, az nem vagyok, s a mi vagyok, ide s tova az sem leszek.“ (56 febr. 10.)

Tömöri szépirodalmi lapot is készült alapítani, de abból semmi sem lett.¹⁴² A helyett, bizonyára Arany s körének hatása alatt, a Shakespeare-icrdítás tervét karolta fel, midőn a *Szépirodalmi Közlöny* gúnyosan hivatkozott arra, hogy már az indusok is fordítják. Tömöri kész volt megvalósítani a régi tervet. Minden egyes darab fordításáért 100 pengő forintot ajánlott, de a kiadás hasznát is a fordítók közt szándékozott fölosztani.¹⁴³

¹⁴² Levele Aranyhoz, 1857 szept. 0.

¹⁴³ Bayer, I. 88. 1.

A fordítás díját később kétszáz pengő forintra emelte darabonként. Bizony csekély díj, olyan munkákért, minők Arany fordításai; de Tömöri áldozata tetemes volt, mert a kiadás költségeit is ő viselte. Fordítók hamar ajánlkoztak: Lévay, Szász és Ács Zsigmond, s akik utóbb elmaradtak: Sárosy, Székely, Majthényi Flóra,¹⁴⁴ később Jókai is.¹⁴⁵ Tömöri mindjárt fölkérte Aranyt, aki ekkor még Nagykőrösön lakott: „. . . járulj ez üggyhez nagy hatalmaddal te is; mindenki tudja és érzi, mi függ tőled e nagy kérdésben“ (58 nov. 14.). Hívja Pestre, megbeszélésre, de helyette csak levele jön. Eszme- és alakhű fordítást ajánl, mégis szabadot, azaz nem szolgait; „vers verssel, ha lehet ugyanannyi sorral adassék vissza“. Delius szövegét ajánlja, mint legjobbat, melynél német magyarázatok is vannak; „minden füzet egy kolomposabb drámát és egy ritkábban olvasott szíművet tartalmazna“.¹⁴⁶ Akarva, nem akarva, ő az egész terv központja. A bírálatra nézve is tőle kér tanácsot Tömöri; Arany minden egyes esetre három bírálót ajánl: egy pesti s egy vidéki fordítót, s állandóan egy pestit, aki nem fordító.¹⁴⁷ Tömöri a bírálók kijelölését is tőle várja. Aranyt mindenki állandó bírálólul kívánná; ő ezt kissé súlyos megtiszteltetésnek gondolja: „állandó bírálásra ígékezni nem merek.“ Petőfi és Vörösmarty fordításait ‚kegyeletből‘ föl akarnák venni; itt is az a kérés: „vállalnád magadra ezek revisióját“. Ezeket ő „nem pusztán kegyeletből is fölvehetők“-nek tartja. „*Coriolán* sok erővel, *Caesar* gyönyörű nyelven és jambusokban var

¹⁴⁴ Tömöri levele Aranyhoz, 58 nov. 14.

¹⁴⁵ Tömöri levele, 58 nov. 18.

¹⁴⁶ Levele Tomorihoz, 58 nov. 17.

¹⁴⁷ Levele, 58 nov. 19.

fordítva, aminőt csak Vörösmarty tudott írni. Nem bánom, ha összenézem is őket az eredetivel.“ *Lear* fordítását azonban gyöngének hallja.¹⁴⁸ Tömöri maga lemegy hozzá Nagykörösre, útmutatásért.¹⁴⁹ Azt reméli, 1860 elején megindulhat a vállalat, egy kész fordítást 59 végén már át szeretne venni Aranytól, honoráriumát is levinné.¹⁵⁰ Arany csakugyan munkához látott; az első fölszólításra azt írja: „ígéretemet, hogy én is megkísértek egy vagy két darabot fordítani, nem vonom vissza; de magamat bizonyos időhöz nem köthetem, mert sem időm, sem physicali képességem nincs folyvást dolgozni. Azt sem bánom, ha a már elhíresztelt *Midsummernights Dream*-mel kezdek hozzá ...“ (58 nov. 17.). Tompának mindjárt írja, hogy az iskolai munka közt „nem tudom én, mennyit lendíthetek a kürtőit Shakespeare-f ordít áson; de nem maradhatam Tomoritól. Talán egy, vagy két színművet lemorzsolok; eredeti munkára úgy sincs kilátás“. (58 nov. 28.) Később is: „...én leginkább azért elegyültem bele, hogy el legyen foglalva valamivel. Bezzeg el is vagyok. A *Nyáréji álomba* kezdtem“. (59 febr. 20.) Eleinte lassan boldogul. Tömöri sürgetésére azt írja: „ ... múlt tél óta egy betűt sem haladtam, ott vagyok most is a kátyúban, hol akkor a kerekem betörtött ...“ (59 nov. 10.) Másoknál sem haladt a munka jobban. A fordítók vidéken éltek, bajos volt az érintkezés; Tömöri is falura költözött; a Delius-féle kiadás még csak megjelenőben volt, ott előbb a történelmi színművekre került sor, a vígjátékokra várni kellett. Az egész munka megrekedt, Csak Szász dolgozott szor-

¹⁴⁸ Tömöri levele, 58 nov. 23., Aranyé, nov. 26.

¹⁴⁹ Levele, 58 nov. 28.

¹⁵⁰ Levele, 59 nov. 2.

galmasan, ő 1860 végére két fordítással készen volt (Arany Szászhoz, 1860 dec.). Neki támadt az a gondolata: „Nem volna e célszerűbb, ha a Kisfaludy Társaság a Shakespeare-fordítás ügyét szépszerével átvenné Tomoritól“. (Aranyhoz, 60. aug. 15.) Toldy Ferenc a Kisfaludy Társaság legelső havi ülésén munkatervet terjesztett elő s abban Shakespeare teljes lefordítását javasolta, a pártolói könyvtárban, prózában, hogy minél hamarabb elkészülhessen. Hivatkozott Wieland és Eschenburg fordításaira, melyek roppant hatással voltak a német irodalomra.¹⁵¹ Arany a prózára vonatkozóan mindjárt azt írta Szásznak: „Nem hiszem, hogy ez indítványnak kelete legyen“. (60 aug. 27.) A Társaság kiküldött bizottsága csakugyan az alakhű fordítást követelte. Szász indítványát, úgy látszik, Arany karolta fel; ő hozzá írja levelét Tömöri, melyben kezdeményét a Kisfaludy-Társaság kezére bocsátja; a bírálatról és szerkesztésről a Társaság gondoskodik, Tömöri előlegezi az írói díjakat, minden színműért kétszáz o. é. forintot, a kiadás költségét szintén; ha ez az elkelt példányokból visszatérül, a tiszta jövedelem a Társaságé, a második kiadás a fordítóké.¹⁵² Arany októberben már részletes javaslatot terjeszt a Társaság elé, régebbi tanácsait foglalva össze. Tartalmi és alakhű fordítást kíván, „de úgy, hogy az eszmét, az erőt, a nyelv (különösen szavai) gördülékenységét apróbb formai bíbelésnek sehol föl ne áldozzák“. Teljes fordítást kíván, nem hézagost, megtisztítottak Erről Keménynyel vitázott, aki egyes ré-

¹⁵¹ Bayer, I. 105. 1.

¹⁵² Levele közölve a Shakespeare Társaságban, I. köt. 230—31. lap.

szeket ki akart hagyni, mert különben sohasem juthat be a „salonokba“ „Tisztelem a salonokat: de hát Sh. első *teljes* fordítása *csonka* legyen?“ — írta erről Arany Szásznak. (59 márc. 19.) A bírálatot pedig úgy képzei, hogy egyik bíráló olvasná a fordítást, a másik kettő az eredetit s talán annak jó német fordítását tartaná kezében. (Ez a társas-bírálat nem valósult meg; csak ketten bíráltak egy-egy fordítást.) Minden darabhoz rövid előszót kívánna.¹⁵³ Ezt a *Figyelő* próbálta pótolni, néhány cikket közölve Shakespeare-ről s kiadva Szász tanulmányát *Othelló*-ról. Javaslatát a Társaság „mind magáévá tevé“¹⁵⁴ így bocsátotta ki Arany felhívását *A tisztelt írói karhoz*.¹⁵⁵

Az 1862-i közülésig csak négy fordítás érkezett be és egy volt megbírálván. Közeledett azonban Shakespeare születésének háromszázados fordulója, s a Társaság kimondta, hogy a születésnapra, ápr. 30-ra, az első kötetnek meg kell jelenni. A sietségben a bevezetések elmaradtak; pótlásokul s mert Tömöri a művek „értelmezését“ is kívánta, Gregusst bízták meg egy, a költőt ismertető kötet megírásával. így jött létre könyve: *Shakespeare pályája*, első fele a tervezett munkának.

Az első kötet *Othelló*-l s a *Szent Iván-éji álmod* foglalta össze, amazt Szász, ezt Arany fordításában. 1864-ben, Arany igazgatása alatt, még két kötet jelent

¹⁵³ Javaslatát ki van adva *Hátrahagyott prózai dolgozatai* közt. A díjazásról szóló rész itt ki van hagyva; Arany „nem tartja elegendőképp jutalmazottnak“ a fordítókat, s a tiszta hasznos köztük osztáná fel. Bayer, I. 113. 1.

¹⁵⁴ Bayer, u. o.

¹⁵⁵ Bayer, 114. 1.

meg, igaz, hogy a másodikban a kész *Július Caesar* is; 65-ben ismét kettő, köztük *Lear* és *Coriolan*. Ez évben Tömöri arról értesítette Aranyt, hogy az őt ért elemi csapások miatt ezentúl évente csak három kötetre vállalkozhatik (jan. 26., kiadatl.), de buzgalma csakhamar megint módját ejtette a folytatásnak; 67-ben Greguss két kötetről számolhatott be. 68-ban „fordítók hiánya miatt” akadtak meg;¹⁵⁶ az újabb tagok fiatal gárdája jött segítségükre, Arany László, Rákosi Jenő. A kötetek a gyorsaság kedvéért nem is sorszám szerint jelentek meg. A nagy vállalat 1872-ben 18 kötetben befejeződött.¹⁵⁷ Shakespeare vegyes költeményeit a tizenkilencedikben 1878-ban csatolták hozzá.¹⁵⁸ Ez azért késett, mert Győry Vilmost egyéb Shakespeare-darabok és *Don Quixote* fordításai késleltették.¹⁵⁹

A Társaság hálából lefestette Tömörít Székely Bertalannal.¹⁶⁰

A Shakespeare-fordítás nálunk azon időig a legnagyobb műfordítási, sőt a legnagyobb irodalmi vállalkozás volt s hosszú időn át az is maradt. Fordítók és bírálók egyaránt jó munkát végeztek. A bírálóiv sokat vissza is utasítottak. *A vihar* fordítását nem fogadták el sem Zalánfytól, sem ifj. Ábrányi Kornéltól, át javítva sem; a *Vízkereszt*-ből, a *Sok hűhó*-ból két-két fordítást vetettek vissza s új fordítót kerestek. Az

¹⁵⁶ *Kisfaludy-Társ. Évtapjai V. 15. 1.*

¹⁵⁷ Bayer (I. 129. 1.) a XVIII. kötetre vonatkozóan hibás évszámot közöl.

¹⁵⁸ erre nézve Lőrinczi Zs. levelezését Szász Károlylyal és Győry Vilmostal, kiadta rf., *Shakespeare-Tár*, III. 234—37.

¹⁵⁹ *Évtapok*, VI. 16. 1.

¹⁶⁰ *Évtapok*, VI. 16. 1.

ügyet nézték, nem személyeket. Arany ugyan visszalépett Ács *Hamlet-jének* bírálatától, mert Ács tanártársa volt, s talán mert előre sem várt tőle jó fordítást; de Szász s az Arany helyébe lépő Egressy sem fogadták el. Ács meg is neheztelt Szászra, s kifakadt Tömöri előtt, hogy mit csináljon a fordító az el nem fogadott fordítmánnyal: (Tömöri Aranyhoz, 58. nov. 23.) Hamlet lefordítására Szász Arany fölkérését ajánlotta.

Arany maga öt színművet bíralt s bírálati néhol tanulmánnyal érnek föl, megjegyzései szinte felemunkájával a fordításnak. „Bársonyos kézzel“ ment végig a fordításokon.¹⁰¹ Ács *Velencei kalmár-ját* Lukács Móriccallyal együtt bírálta. E különös műnek természetéhez méri a nyelvet; vígjátéknak tartja, bár „magasabb és komolyba játszó“, de „Antonio sorsában — a legkomolyabb fordulatkor is — van némi komikum, vagy legalább bizzarr, a kötelezvény bizzarr volta miatt; a zsidó büntetése pedig ... az akkori zsidógyűlölköfő fogalmak szerint, nem tartott nagyobbak komikai bűnhődésnél;“¹⁶² az ehhez illő „magasb komikai nyelvet“, „mely sokszor emelkedett, de familiáris lenni meg nem szűnik“, nem találja a fordításban. Bár hangoztatta, hogy nem sok bíráló szánhatja rá magát, „hogy a fordítást az eredetivel sorról-sorra, betűről-betűre összevesse, a hibákat... össze jegyezze“,¹⁶³ maga mégis így jár el; vagy háromszáz helyet jelöl meg, némelyiket újra fordítja, s gyöngéden hozzáteszi, hogy a for-

¹⁰¹ Arany László szava, a *Hátrahagyott versek* bevezetésében.

¹⁶² Bayer, II. 136—137. 1.

¹⁶³ Társaság elé terjesztett javaslatában,

dító „ezeket most már hihetőleg magától is kijavította volna“.¹⁶⁴

A fordító csakugyan át is javítgatta munkáját s 62 novemberében Arany azt jelenthette az átdolgozott fordításról: „... most már sokkal inkább megfelel az esztetikai igényeknek s több helyt sikerültnek is mondható.“¹⁶⁵ Radó hozzáteszi: „ez a több hely nagyobbára az ő javításaiból került ki“.

II. liichárd bírálatában Szász Károlynak egész fordítói művészetét jellemzi, de nem huny szemet arra, hogy „általában 10 sorra 1-et, olykor kettőt is vehetünk a foglyosabb helyeken, hol a magyar hosszabb az eredetinel“. „Átalában, hogy oly szót használjak, melynél Shakespeare-fordításainkra nagyobbat alkalmazni nem mernék — kielégítőnek találtam.“¹⁶⁶ Szász

¹⁶⁴ Keze alatt így változott Ács szövege: néhol értelemben: „illetlen komorság“ — hozzá nem illő — (mert a komorság általában nem illetlen). „Ne búslakodj barátom, légy nyugodt“ = (courago yet) többet jelent. „Végy szívet“, mondanám, ha ez jó magyarul volna; *éledezz!*“ „Öntudatom megengedi = lelki ösmeretem (az *öntudat* nem egészen synonym).“ Máshol egyszerűsít, természetesebbé tesz: „Vagyona reménybeli“ = vagyona koczkán. „Míg ő határoz, zene játszadozzék“ = szóljon a zene. „Jó, majd kitűnik“ = No, majd meglássuk. Szépít: „Rég fogva tartott mérget kiontoni = (talán kitöltöm rajta régi bosszúmat“; „szegény nyers földtekénk = szegény otromba földünk“. — Mindenütt magyarul s egyben drámaibbá teszi a beszédet. Ácsnál így beszélt Shylock: „Három ezer arany — jó! Három hónapra — jó! Antonio lesz a kezes — jó! — Magyar ember kétség kívül így fejezné ki magát e helyzetben: „Három ezer arany — érteni! Három hónapba, — értem! Antonio a kezes — értem!“

E bírálatot kiadta Radó Antal a *Shakespeare-Tár* VTI. kötetében, 170—191. l.

¹⁶⁵ Bayer, II. 139. l.

¹⁶⁶ Bayernél II. 234—35. l.

megköszöni a ráfordított nagy gondot. „Köszönetem őszinteségét azzal véltem legjobban bebizonyíthatni, hogy csaknem minden megjegyzésednek eleget tettem vagy tenni igyekeztem. Egy pár, mi úgy maradt, vagy csekély fontosságú, vagy nem voltam képes változtatni; de az mindössze kettő-három.“ (64 jan. 8., kiadatl.) *Machbeth*-fordítását is összeveti az eredetivel, s kétes helyeknél Schlegelre is utal, kinek fordítását Petőfi is forgatta ellenőrzésül.¹⁶⁷ „Egy ily shakespearei fődarab méltó átültetését tartva szem előtt, — mondja, — sok kívánni valót hagy még, mind a hűségre, mind a kifejezés erejére, hatályosságára, a nyelv s verselés szabatoságára nézve; mindazáltal benne annyi sikerült részlet is van, hogy mint *fordítási stádium*, figyelemre méltó, s egyengeti útját későbbi tökélyesb áttételeknek.“¹⁶⁸ Ez a fölfogás érteti meg elnézését, segítő szándékát, mely őt egyes daraboknál majdnem társfordítóvá teszi, mint Greguss *Szeget-szeggel* fordításánál, hol 250 helyre tett javító észrevételt. Ő bírálta Greguss *Athéni Timon*-ját is, de ez a bírálata nincs meg.

Havas Adolf azt állítja, hogy Petőfi *Coriolánus*-át is Arany nézte volna át a Kisfaludy-Társaság részére.¹⁶⁹ Azonban alig néhány tárgyi, vagy értelembeli javításra akadni,¹⁷⁰ viszont sok rontásra sajtóhibákban,

¹⁶⁷ Aranynak, 48 febr. 10.

¹⁶⁸ Bayer, I., 269. 1.

¹⁶⁹ Petőfi-kiadása, IV. köt., 368. 1.

¹⁷⁰ I. felv. 159. sor: centúrokat helyébe centúriak; II. 71: my microcosm = microcosmustok volt az első kiadásban; II. 183.: szinte h. szintén van téve, 202.: „két izbeni” helyébe „izben” s több efféle.

Coriolanus első kiadásába Arany több tanulságos javítást jegyzett be, irónnal. Így: I. felv. 1. jel. kezdete Petőfinél:

mi az átnéző hanyagsága. Arany e kötet megjelenése idején már nem volt a Társaság igazgatója, a kiadványok nem mentek át kezén.

Vörösmarty Lear-jének összevetésére az eredetivel maga vállalkozott.¹⁷¹ Példányában az első felvonás szövege telve is van aláhúzásokkal és javításokkal. Belefáradt, abbahagyta. A Shakespeare-kiadásba mindössze három javítása ment át.¹⁷²

„Mielőtt valamire szánjuk magunkat, hadd beszéljek.“ Arany: „Mielőtt további lépést tennénk, hadd beszéljek.“ I. polgár Petőfinél: „Föltettétek magatokban, hogy inkább meghaltok, semhogy éheztek?“ Aranynál: „El vagytok szánva, inkább meghalni, mint éhezni?“ Többen, Petőfinél: „Föl, föl!“ Aranynál: „El, el!“ — I. polgár Petőfinél: mely tulajdona érdemeivel egymagasságú.“ Aranynál: „föler vitézségével.“ — Mcenius beszédében a gyomorról: „... társaival a munkát meg nem osztva.“ Aranynál: „társai munkáját meg nem osztva.“ — U. o. Petőfinél: nagy ujj, — Aranynál: hüvelyk. Hátrább javításai elmaradnak, de ceruza vonás sok van a szöveg mellett. Petőfi fordítását az eredetivel szóról-szóra Haraszi Gyula mérte össze, *Egyet. PhiloL. Közöny*, 1889.

¹⁷¹ Tomorihoz, 58 nov. 26.

¹⁷² Példák a megjelölt helyekből. I. felv. 1. jel.: Kent: nem foghatlak meg, Gloster: De *igen* ezen fickó anyja... Aranynál: *meg* (foghatott). *Lear* (a kitagadó beszédben): Előnyt és minden hasznot.. . Arany a lapszélen: reiche Attribute. D. — Lentebb Kent: mint *mestert* úgy követtem; Arany: *úr, gazda*. — Kent: Tedd, öld meg az orvost, s a rossz nyavalyának Juttasd a díjt. — Arany: *!a* dljt költsd a rossz nyavalya növelésére. D. — Lear: most menj tova Kegyüinktől elszakadtan, nem szeretve S áldatlanul. — Arany: kegyünk, szerelmünk, áldásunk nélkül. — A 3. jelenet végén Goneril: törtenjék bármi, mindegy. — Aranynál: Mi lesz belőle... A 4. jelenetben Lear kérdésénél: Mi a hitvallásod? — Arany odaírja: professiód. — (A confessio és professio van felcserélve.) Többnyire csak az angol szavakat írja ki hibás magyar fordításuk mellé; sokszor hivatkozik Deliusra.

Arany maga is szívesen vette volna a komoly bírálatot. *Hamlet*-jét azzal nyújtja be ‚bírálat alá’: „Nem mintha már teljesen elégtelt volna dolgozatommal: de mivel a bíráló szót kívánnám hallani, mielőtt végső javítás alá veszem. Sok helyütt nem bírtam, több helyütt nem akartam hívebben, a magyarság, emphasis és érthetőség rovására. Akármint van, — várom ítéletemet.¹⁷³ Az ő fordításait azonban ‚minden bírálat nélkül’ fogadták el. Gyöngyei ezek a magyar Shakespeare-kiadásnak, mintái a műfordításnak. Nincs rá példa a világirodalomban, hogy ily nagy költő szegődött volna egy másik nagy szellem tolmácsául. Almi más fordítás mellett széljegyzetek garmadája szükséges magyarázgatni: ő mindent meg tud értetni a fordítással. Fordításai fölérnek az eredetivel. Ha a nagy aesthetikus, Benedetto Croce, ezeket ismerné, nem mondaná, hogy minden fordítás hamisítvány.

Sokszor elmondták, hogy a három nagy költő saját jelleme szerint választott Shakespeare darabjaiból: Petőfi *Coriolán* dacát, Vörösmarty fenséges tárgyak körül forgó képzelete előbb *Július Caesar* gravitását és méltóságát, megtört öregségében a szerencsétlen

Az említett három javítás:

1. jel. Cordélia felsóhajtása végén: abban *biztos* vagyok, Arany: *bizonyos*. — A 2. jelenetben Edmundnál be van írva, hogy „elteszi a levelet“. 5. jel. a Bolond beszédében: orra mindenik oldalán legyen *egyszerre* r= a sajtó hiba kijavítva: *egy szeme*. — Gyulai Pál Vörösmarty Összes Munkáinak ISSő-i kiadásában V. köt. 430. 1. azt írja, hogy Lear-t és Julius Caesar-t is Arany javításaival adja ki, „mert maga Vörösmarty is megtette volna e javításokat, másfelől, mert e cseké'y és csak fordításbeli javítások oly költőtől és műfordítótól származnak, mint Arany“. A kiadás mégis a régi szöveget adja.

¹⁷³ Levelét közli Bayer, II., 228. 1.

Lear keserű háborgását, mely *A vén cigány* zilált látomásaiban is ott kísért; Arany töprengő természete Hamlet benső küzdelmét, lelkének tragikái sorsra eljegyzettségét. Tetszetős, de fölületes állítás, már csak azért is, mert Petőfi és Vörösmarty belefogtak *Romeo* lefordításába is, ami lyrikusoknál épp oly érthető, Aranyt pedig fiatalkori kísérletei *János király*-hoz és a *Szent Iván-éji álom*-hoz vonták; *Hamlet*-ből is volt régebbi töredéke, a 3-ik jelenet elejéig, de ezeken kívül — a kézírásból ítélve: még az 50-es évek elején — belefogott *Macbeth*, *A vész* és *Cymbeline* fordításába, noha az első jeleneteknél tovább nem vitte egyiket sem. *Romeo*-ból lefordította a Mab-hercegnő részletét, mint a kéziratra odaírta: „Reményi kedvéért“, ezt átsímítva ki is adta; *Coriolanus* első jelenetébe is belekapott; erre s *Macbeth* Töredékére később ráírta, hogy „iskolai“. Lehet, hogy a drámai expositiót magyarázta rajtuk. *Coriolanus-ának* szövege sokban eltér Petőfiétől, a Petőfi-kötetbe jegyzett javításokon kívül is. *Cymbeline* lehet a legkorábbi, itt a felvonást *cselekvény*-nek nevezi. *A vész* irókkal van írva, nyolcra hajtott árkus két oldalán, rajta: „kísérlet“. De minő kísérlet! E töredékek láttán csak sajnálhatjuk, hogy nem folytatta mindnyáját.¹⁷⁴

¹⁷⁴ Hogy e csak maga multságára papírra vetett fordítások is mily gondosak és költőiek, mutatja *Macbeth* ben a boszorkányok első jelenete.

Első boszorkány: Mikor jöjjünk össze még,
Ha esik, fű, zeng az ég?

Második: Majd ha szűn a harc-elem,
S tudva lesz a győzelem.
(vagy: Majd ha szűn a harcmoraj,
Vesztve, nyerve lesz a baj.)

A műfordításra régóta hajlamot érzett magában, első irodalmi tervei erre vonatkoznak. Szinte páratlanul eleven érzéke volt a költői szépségek iránt, kor és nyelv különbsége nélkül. Ez az, amit Riedl a *sympathia* egy nemének tart, mellyel a fordító beleéli magát az idegen költő világába. A 40-es évek derekán Homér mellett Byronért lelkesül, együtt fordítja *Philoktetesz*el *Az új görög dalnok éneké-t*. Az élő nyelvek közül az angolban legotthonosabb; könyvtára kivált angol könyvekkel gyarapszik. Regény fordításra ajánlkozik Nagy Ignácznak. Különösen érdeklődik a színművek iránt; fordítani kezdi Sophokles *Trachisi női-1*, kéri *Bánk Bán* jelességét, maga is színdarabokat ír. Legrégibb fennmaradt levele arról szól, hogy már 1844 előtt lefordította a *Nyáréji álmot* németből. Főképp Shakespeare kedvéért tanul angolul, s mindjárt belefog *János király* meg a *Windsori víg asszonyok* fordításába. (Önéletr. és Szilágyihoz, 45 aug.) Arról álmodozik, hogy ketten Szilágyival egész Shakesjpeare-t adnák magyarul (47, nagypéntek). Lemouton Emilia fordításairól úgy érzi, hogy elébe vágnak. 1847-ig főképp műfordítási tervek lebegnek előtte. Még *Toldi* diadala után is szinte panaszkép írja Szilágyinak: „Erő-

Harmadik: Így még naplement előtti

Első: De hova?

Második : A tenyéren amoda!

Harmadik: Macbethért megyünk oda,

Első: Ott leszek vén dada!

Mind: Padok h i! — Megyünk!

Rút a szép, szép a rút;

Ködbe lebbenj! itt az ú t!

Ami ebből elkészült, ki van adva a Kisfaludy-Társaság Évlapjai-ban, 1916. évf.

nek erejével *eredeti íróvá* tesznek s a fordítás hátrább marad“; mégis stúdiumává akarja tenni a műfordítást (47, nagypéntek). Megvan ehhez egy másik, költőknél igen ritka adománya: a philologizáló hajlam, mire Radó Antal finom érzéssel mutatott rá.¹⁷⁵ Dantéről írt költeményét maga fordította angolra, *Bánk bán*-l is elkezdte, mert „olyan shakespeare-ies!“¹⁷⁶ Ép így tudott olaszul. Mint Radó mondja: „Valóságos nyelvgenie volt, sőt ennél is több, nyelvtudós génie.“ A magyar nyelvnek is értette minden csínja-bínját, a kifejezések legfinomabb árnyalatait, a tömörséget, hangok zenéjét; dús szókészletében mindenre volt kész megfeleelője, s birtokában volt a nyelv-alkotó phantasia. Shakespeare-hez a génie csillogásán felül művészi realismusa is vonzotta, mely megegyezett az ő irányával, s a lelki rajz biztonsága és gazdagsága, a tragikum ereje. Shakespeare varázsa végigkísérte egész életén; a fordítás nehéz munkája gyönyörűség volt neki; ez években mondotta fia előtt: „Shakespeare írói talentumáról elmondhatni, a mit a zsoltár zeng az Úrról: Nagy vagy Uram a nagyokban, és nagy vagy a kicsinyekben.“¹⁷⁷

A *Szent-Iván éji álmot* egyenest neki szánták, más meg sem tudott volna birkózni rímeivel. Régi fordításait „tűzre való“-nak nézi. (Petőfinek, 48 ápr. 22.) Újra kezdi; 58 végén már „nézegeti“ a *Nyáréji álmot*, Gyulainak panaszojja: „...veszett nehéz munka“ (58 dec. 22). „...egy pár felvonást idestova lenagyolok

¹⁷⁵ Radó Antal: *Arany Shakespeare-fordításai. Magyar Shakespeare-Tár, I. köt.*

¹⁷⁶ Arany László bevezetése a *Hátrahagyott versekhez*.

¹⁷⁷ U. o.

— írja Tompának. — De minő munka ez! $\frac{3}{4}$ része rímelt jambus, melyet magyarul hasonlóval kellene, sorról sorra, visszaadni; ki az angolok szórővidségét, tömörségét, s a magyar szavak hosszadalmasságát ismeri, az átlátja, mily nehéz munka ez, kivált ha a nyelvet nem akarjuk kerékbe törni. Eddigi dolgozatomban vannak sikerült helyek; bár néha csaknem áthághatatlan bökkenőkre találok“ (59 febr. 20.). Szásznak azt írja: „ügy belefáradtam az örök rímelésbe, hogy tökéletesen elakadtam“ (59 márc. 19.). Ekkor dolgozott akadémiai székfoglalóján, a fordítás pihent, még ősszel is. (Tompának, 59 nov. 10.). 1863 novemberében készült el.¹⁷⁸ Közben „pihenésül *John király-t* vettem elő“ — írja Szásznak (59 márc. 19.). 60 július 1-én Egressynek említi: „Az első felvonáson áttörtetem valahogy.“¹⁷⁹ Egyszerre dolgozott tehát a két fordításon, felváltva. Sőt Hamletén is, mert ezt 66 nov. végén nyújtja be, *János király-t* pedig 67 áprilisában. Erre vonatkozik tehát, amit 67 ápr. 22-én ír Tompának: „Egy Shakespeare darabon rágódtam egész ősz óta, ma tevén rá az „utolsó kezét“.“ Ez az „utolsó kéz“ sokat javítgat fordításainak kéziratán. Maga magának bírálója és javítója. Legtöbb változás a *Szent-Iván éji álom*¹⁸⁰ szövegén van, melyet még Tauchnitz-kötetből kezdett fordítani; a módosításra többnyire Dclius jobb szövege vezette rá, a lapszálon rendszeren ott van irónnal a *D.* betű; de van stilaris javítás e nélkül is. Mindjárt Theseus első megszólalásában az 5—6. sor előbb így volt: „Mint özvegyasszony, tengő mostoha, Kit hosszasan tart egy szegény fiú“ — aztán „... hervadt

¹⁷⁸ A Kisfaludy-Társ. jegyzőkönyvét idézi Bayer, II. 97. 1.

¹⁷⁹ *Irodalomtörténeti Közlemény ele, XIII. 111. 1.*

¹⁸⁰ A kéziraton előbb *Nyár éji álom*.

mostoha. A ki soká teng egy fiú örökjén“, — a nyomtatásban még hangzatosabban: „Ki egy fiú örökjén teng sokáig.“ Theseus elmentével Hermia: „... szemem Viharja bőven megöntözteti!“ — utóbb: „Viharja őket váltig öntözi.“ A II. szín vége Delius nyomán módosult ebből: „Minden ember hozzá lásson; *pontos legyen; adieu*“, = tanulja be, mint a karikacsapás. — A II. felvonás 1. színében a tündérek éneke előbb: „Tündékirályné *rendeli Gyöngyét a fűre hinteni; Cselédje minden kankalin*“ = Delius után: „Tündékirályné az asszonyom, Fűre gyöngyét én harmatozom; Testőre a sok kankalin.“ A végsorokban: „*Nyújtsa jobbját, ki jó barát*“, — így változott: „Fel, tapsra hát.“ — *Iamlet-ben* írónnal irt szavakat látni a lapszélen, itt-ott; de a régi szöveg többnyire megmaradt; ezt már Deliusból dolgozta. A változások csak stilárisak; a szellem jötténél Hamlet így szól: a sír „... megnyitó nehéz Márvány állkapcsát, hogy kivessen újra“ — sokkal közvetlenebb így: ... Márvány Ínyét, /hogy így kivessen újra. — Ophelia szava a III. felvonás 1. színében: „Az ízlés tükre, *az alak mintája*“ — megnyíval természetesebb így: „... minta egy szoborhoz“. *Hamlet* versét (II. felv. 2. szín) háromszor is próbálta s a negyediknél állapodott meg.¹⁸¹ *János király-ban*

¹⁸¹ Egy kis papírlapon a három változat, az első kettő írónnal.

I. Kétkedj bár, a csillag tűz-é?
 Jár-e a nap? kétkedj benne:
 Az Igazság nem cselet űz-é?
 Csak az én szerelmemen ne.
 II. Kételed, hogy a csillag jár-e?
 Kételed, hogy a nap ragyog;
 Az Igazság nem csalárd-e?
 Csak ne azt, hogy hú vagyok,

úgyszólván nincs törlés, javítás; ezt fordította utoljára (rajta van: Vége 1867 ápr. 18-án); ez ment legkönnyebben, már egészen benne volt Shakespeare stílusában.

Legvilágosabban szembetűnik Arany műfordítói kiválósága, ha félbehagyott töredékeit odaállítjuk a megjelent fordítások mellé. Coriolanus-próbája felülmúlja Petőfit, nem csupán árnyalati hűség,¹⁸² hanem magyarság és színpadi nyelv dolgában is. Az első polgár így beszél

Petőfinél:

Minket szegény polgároknak tartanak, a patríciusokat; jöknak. Az ő fölöslegük eltáplálna bennünket. Ha csak azt adnák nekünk, mi nekik már nem kell, azt gyaníthatnák, hogy emberségesen segítettek rajtunk; de ők azt gondolják, hogy erre nem vagyunk érdemesek. A soványság, mely bennünket gyötör, nyomorunk látása a jegyzék, melyben jóllétük el van sorolva; a mi szenvedésünk az ő nyereségük.

Aranynál:

A mi nevünk: szegény polgár; a patríciusoké: jó. Miben a főrend duszkal, segítne rajtunk. Ha csak a maradékot adnák nekünk, mielőtt megposhad, még azt gyanítók, hogy emberi érzésből enyhítenek rajtunk; de ők azt hiszik, hogy így is sokba kerülünk; a soványság, mely minket elcsigáz, Ínségünk látása azon leltár, melyben az ő jóllétük el van sorolva. A mi szenvedésünk nyereség nekik.

III. Kételd: a nap forgandó-e,

Ivételd: csillagtűz ragyog;

Kételd: az Igaz való-e:

Csak ne azt, hogy hű vagyok.

¹⁸² Erre nézve 1. fentebb a Menenius beszédének eltérését.

Világos érthetőség dolgában is tegyünk egymás mellé néhány sort az ő *Cymbéline*-jéből s Rákosi Jenő megbírált és átjavított fordításából. I. felv. 2. szín, a királyné elmente után, Imogén:

Rákosi:

Galád nyájasság! csiklandoz simán
E zsarnok ott, a hol sebez! — Legdrágább
Uram, én tartok egy kicsit atyám
Dühétől is; de — szent hitem megóva —
Semmit sem attól, mit velem dühe
Tehet. Te távozol s én túrjem itt
Későn-korán a bőszi szemek tüzet, —
Vigasztalan egyéb, mint hogy e földön
Van még e gyöngy, kit viszontláthatok.

Arany:

Színlett szívesség! Oh, mi finomul
Csikland e zsarnok, hol szúr. Drága férjem,
Atyám haragja rettent, de nem az,
(Csak női szent tisztet maradjon ép)
Mit e düh rám hoz. Menj; én addig itt
Óránkint állom a bőszi szem nyilát,
Egyéb öröm nélkül, csak hogy van e
Világon egy kincs, melyet valaha
Viszont meglátok.

Rákosi nem vetett rá ügyet, amire Szász *II. Richard*-jának bírálatában Arany erősen rámutatott, s ami a jambikus soroknak általán véve törvénye, hogy „Shakespeare mondatai legtöbbszörre úgy vannak szerkesztve, hogy a pihenő helyek, a kisebb-nagyobb választó-jelek a verssorok végével esnek össze; legalább

ez a szabály, az ellenkező eset kivétel.¹⁸³ Ennek elhanyagolása nemcsak a jó hangzásnak, hanem a könnyű beszédnek s a világos érthetőségnek is rovására megy.

Fejtegette Arany a drámai nyelvet is. Ács *Velencei kalmár-ydnak* bírálatában megjegyezte, hogy érdeme is hibává lesz, mikor túlságosan keresi az irodalmi nyelvet s ezt sokszor feszességig viszi. „A drámai nyelv az élet nyelve — úgymond, — a színpadon élő embereket akarunk látni; mi nem azt teszi, hogy a dráma közönséges prózában szóljon, de mégis az élet nyelvén, a szenvedélyes, mozgalmas életén. Egy-egy, csak könyvben található fordulat, erőltetett, nehézkes irodalmi szórend, conventionált esonkitás vagy toldalék, mindenkor folt a dráma nyelvén. Fordító azt nem találta el mindenütt, hogyan fejezze ki magát, ne feszesebben, ne magasb lenni akaró hangon, mint eredetije.”¹⁸⁴

Szász Károly ugyan nem esik ebbe a hibába, mégis érdekes szembeállítani *A vihar* elején az övével Arany fordítását. Arany a ship-mastert hajómesternek írja, ami jobban illik ez ősi gályához, mint Szász „kaptány“-a. Íme Gonzalo szavai a két fordítás szerint:

S z á s z :

E fickó nagy vigasztalásomra szolgál. Nem ágy néz ki, hogy a vízbe túladjon; tökéletesen rajta van az akasztófa bélyege. Jó sors, csak a mellett állj, hogy akasztófára jusson: az ő hóhér-kötele legyen nekünk a mentő köté, mert hajszálon függ az életünk. Ha ez nincs akasztófára szánva, úgy jaj nekünk.

¹⁸³ Bayernél, II. 235. 1.

¹⁸⁴ U. o. II. 136. 1.

A r a n y :

Nagyon megvigasztalt ez a kölök: nem látszik a szeméből, hogy vízbe fog fűlni, akasztófa-bélyeg van az arcán. El ne engedd, jó sors, az akasztást neki; tedd hóhér-kötelét a mi horgony-kötelünkké, mert a mienk nem sokat ér. Ha ez nem akasztófára született, úgy mi ebül vagyunk.

Arany fordításait legjobban az dicséri, hogy nincsenek kiemelkedő szépségeik, mindenik elejétől végig egyformán szép és erőteljes. Pedig Dante után Shakespeare-t legnehezebb fordítani az egész világirodalomban. Sehoh az érzelmeknek ekkora scálája, egyetlen darabban is, a hang változatossága, mely hol szó-játékokká sziporkázik, tréfákat bugyborékol, hol éles és rövid, akár a dobszó, máskor virágokat hint. A mi csak agyán átröppen, nyomot hagy tollán; minden szó a szenvedély szülötte s a pillanathoz illő. Halomra önti a képeket, hogy, mint Hamlet mondja: e garmadához az Ossa egy bibircsó. Hasonlatai néha csak szárny-heggyel érintik a gondolatot; Riedl e szószerinti példán: „az elhatározás természetes színe el van betegítve a gondolat sápadt mázától“ — rámutat: hány képes kifejezés forrt itt egymásba.¹⁸⁵ Máskor egy pöröly-ütéssel oly tömörre kovácsolja a sort, hogy szinte elmerül, mint a túlterhelt gálya. A nyelvben is teremt oly szörnyszülötteket, mint Caliban. Tág és új értelemben használja a szókat, főnevekből formál igéket, igéket jelzőkké nyomorít, szokatlanul ragaszt képzőt a tőhöz, önkényes jelentést ad a szavaknak, mintegy újjáteremti a nyelvet. Arany mindenütt követni bírja,

¹⁸⁵ Riedl Frigyes: *Shakespeare és a magyar irodalom*, — a Magyar Könyvtáron.

ahová Shakespeare geniusa magával vonja. Dúskál a nyelvben; a ligetnek oly zengő synonymáit idézi föl, mint cseré és pagony; el nem nyűtt szavakat éleszt föl: verdő szárny, makkopáncs; egész irodalmunkban ez egyszer fordul elő ez a kifejező szó: pöcsik, Osrickra; tövig faragja a jelzőket, mint „éh csikaszk“, „lobbant király“; vagy főnevet fordít jelzővé: „hejehujja vér“; bátor összetételei, szokatlan képzései vannak, mint: „a szem éghasgató gyöngye“, „anyádnak méhgyalázata“; az oroszlánt „megmezetleníteni“; önkényes értelmet ad: „félhetetlen oroszlán“; új, erőteljes kapcsolatokat teremt: harangot zúdítani; a számkivetve mintájára alkotja ezt: „egyházkivetve“; igévé bontja a „szemrehányás“¹⁴ kifejezést: „mit hánytok én rám ily komor szemet.“ Radó kimutatta, hogy még a verselési szabadságok- és szabálytalanságokban is pontosan követi az eredetét, itt-ott elejtett trochaeusokkal, sorelnyújtásban. Egyformán sikerül neki Hamlet magánbeszéde meg a sírásók otromba tréfálkozása, az athéni kézművesek bárgyú szóhabarékja épp úgy, mint a tündérek sutogása. Titánia lugasának festésében Shakespeare csupa rövid szavakat ejt, Arany merő kéttagúakat; úgy hangzanak, mintha apró virágok hullanának.

Van egy kies part, hol kakukfű nő,
Hol dús virányt rukercz s ibolya sző,
Fölötte sűrű lombból mennyezet,
Vadrózsa s gyöngye jázmin fog kezét:

— s itt egyszerre a sor élére szökő *ringatva* szóval válaszó rengetést visz a versbe, hallani a zenét, a tánclejtés ritmusát, mely elszenderíti a tündérkirálynőt:

Schlegel, aki pedig éppen ily gyöngéd helyeken tud a legművészebb lenni, itt utól sem éri Aranyt; szebb itt ő az eredetinel is; — s nem kevés ilyen helyet lehetne felmutatni.¹⁸⁶

János királyból az egész fordításon át kihallatszik a had robaja, dobok pergése, a trombitaszó. Ügy látszik, ez a fordítás folyt tollából legkönnyebben, legtermészetesebben.

Húség dolgában alig éri gáncs Aranyt. Alexander nagy *Hamlet*-tanulmányában, hol sorról-sorra elemzi *Hamlet*-et, felhoz néhány kis eltérést az eredetitől, melyek részben nem is hibák.¹⁸⁷

¹⁸⁰ Schlegelnél:

Ich weiss'nen Hügel, wo mán Quendel pflückt,
Wo aus dem Gras VioP und Maaslieb nickt,
Wo didit gewölbt des Geisblatts üpp'ge Schatten
Mit Hagedom und mit Jasmin sich gatten,
Dórt ruht Titania halbe Nächte kühl,
Auf Blumen eingevviegt durch Tanz und Spiel.

Hol van ez a hiány jeles poézis A^any természetesen ömlő verseitől! A két utolsó sor az eredetiben:

There sleeps Titania, some time of the night,
Lull'd in these flowers with dances and delight.

¹⁸⁷ Alexander Bernát: *Shakespeare Hamlete*. Felhozza, liogy Horatio az őrhelyen Bernardo kérdésére azt feleli: „Teste, lelke az;“ — A piece of him; lehetne-é ezt így mondatni, híven: egy rész belőle? (425. 1.)

Hamlet szava: Mint a fohász s szerelmi gondolat Szálljunk boszúra = a *fohász* az eredetiben *meditation*, — ennek magyarul nem igen volna értelme (279. 1.); hogy Polonius búcsújában e rész: Sajátod a kor s kéj, élvezd örömmel — szabad fordítás (428. 1.). Kizökkent az idő; óh kárhozat! Hogy én születtem, helyre tolni azt — itt Alexander arra figyelmeztet, hogy a helyes hangsúly nem az *én-en* van, hanem a *születtem-re* való; Arany ezt ki is fejezi: a *hogy* elé felkiáltó jelt tesz, nem vesszöt (285. 1.), a *születtem* után pedig vesszöt.

Radó Antal több eltérést elősorol, mint a nagy monológban e szavak: az *öntudat* belőlünk gyávat csinál, hol conscience = gondolkodás; kifogásolja, hogy Rosenkrantz a király kérdésére, mint fogadta őket Hamlet, azt feleli: mint kész udvaronc, holott az eredetiben csak: Like most a gentleman; vagy hogyha Hamlet azt mondja apjáról: He was a man — Aranynál: ő volt az *ember* (nem, hogy: *férfi*); de a magyar azzal dícsér valakit: Ez aztán az ember! — Ember a talpán!¹⁸³ — Az ilyeneket — Hamlet szavával — nagyon túhegyre vennők, ha így vennők. Remek fordítás az, melyben 70 év alatt csak ilyen foltokat tudtak kipécézni.¹⁸⁰

Másfelől Radó nagy fáradtsággal átnézte a Scilegel-fordítás legújabb javított szövegét, a Conrad-féjét, s „özönét“ jelölte ki oly helyeknek, hol Schlegel félreértette Shakespeare-t, Arany nem. Radó, e fordításoknak buzgó és alapos bűvára, elismeri, hogy a műfordítás terén és Shakespeare-kutatásban sokkal gazda-

A „Lenni, Vagy nem lenni“ monológban „az itt a kérdés“ — az *itt* nincs az angolban; csak hogy magyarán így mondják (304. 1.). Hibáztatja az örült Ophelia első dalában (IV. felv.) a „pörge“ kalapot, mert cockle-hat = kagylós kalap, zárándoké; csak hogy a dal sehogy sem illik zárándokra.

¹⁸⁸ Radó Antal: *Arany János Shakespeare-fordításai. Mayer Shakespewre-Tár. I. kötet.*

¹⁸⁹ Nem minden hiba, amit annak néznek. Cholnoky Viktor a *Hét-ben* (1907 nov. 17.) Schlegel félreértése átültetésének nézi, ha Arany Hamlet atyjáról azt mondja, hogy „a szánas lengyelt (Polacks) megverte“ (Hamlet I. 63—64. sor), holott — szerinte — arról van szó, hogy csatabárdját (poleaxe) a jégre sújtotta. Reichard Piroska rögtön helyreigazította, hogy a legtöbb kiadásban Polacks olvasható s Dyce Glossary-je is vitásnak mondja e helyet. (*Egyet. Philologiai Közöny*, 1908 164. 1.)

gabb német irodalomban „sem a Schlegel—Tieck-féle gyűjteményben foglaltak, sem az azóta megjelent egyéb fordítások nem érik el Arany fordításainak művészetét.“ Pedig Arany korában még nem volt annyi Shakespeare-magyarázat, szótár és lexicon, mint mai napság. ő maga eleinte a Tauchnitz-kiadásból dolgozott; ebből készültek említett töredékei; csak Tömöri útján került kezébe Delius magyarázatos szövege. Szász Károly, a leghozzáértőbb műfordító, hirdette, hogy „a Kisfaludy-Társaság büszkén és megnyugvással tekinthet vállalatára, s hogy *Hamlet*, *Julius Caesar*, *Coriolán* és a *Szent-Iván-éji álom* úgy van fordítva, hogy jobban egy nemzet nyelvére sincs.“¹⁰⁰ Riedl is azt vallja, hogy „hívebb Schlegelnél“, — shakespeare-ibb is nála.¹⁹¹

Kadó Antal egyik tüzes szószólója annak, hogy a régi Shakespeare-fordítások egy részét át kellene javítani, részben újakkal kicserélni. Az eddigi kísérletek azonban nem nagy sikerrel jártak. Az új fordítók könnyen kikerülhetik az így összeböngészett hibákat, de kérdés, nem ejtenének-e máshol nagyobbakat, s utólélnék-e költőiségben nemcsak Aranyt és Petőfit, hanem e gyűjtemény jobb darabjait, Szász és Lévy munkáit is, kiket költői tehetségük mellett koruk épebb magyar nyelve is segített.

A Kisfaludy-Társaság Shakespeare-fordítása kibővítette Shakespeare ismeretét és hatását irodalmunkban. A Nemzeti Színház fölcserélte régi, nagyrészt német átdolgozások után készült sűgó-könyveit a jó új fordításokkal. Shakespeare születésének három száza-

¹⁰⁰ *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, VI. 72. 1.

¹⁰¹ *Arany János-ban*, 3. kiad. 288—89. 1.

dós fordulóján Arany *Szent-Iván-éji álmát* adták, decemberig tizenegyszer, ami akkor nagy szám volt; ekkor írta Gyulai remek tanulmányát a, darabról. A sietség s nagy készülődés idegesekké tette a játszókat. Egressy azt írja Szásznak: „... egyik hiba a másikat érte, szörnyű dülást vittünk véghez a szövegen, a mi barátunkat, a fordítót, a ki jelen volt, desperátussá tehetta. Azóta még nem találkoztam vele, de bizonyos vagyok benne, hogy kedélye ettől a kellemetlen hatástól egy hónapig sem fog megszabadulni“¹⁹² Egressy ez előadáson Oberont játszotta, Puekot Szerdahelyi, a két szerelmes párt Fánecsy Ilka és Prielle, ifj. Eendvay és Paulay.

Kadnótfáy intendáns *Hamlet* fordítását is sürgette Aranynál, kit a drámabíráló választmány tagjával is felkért.¹⁹³ Amint benyújtásáról értesül, rögtön (66 dec. 10.) ír a költőnek: „... óhajtanám azt legközelebbi előadáskor a Tekintetes Ur fordítása szerint betaníttatni s előadatni“, már dec. 21-én. A kézirat éppen a nyomdában volt; így Radnótfáy elhalasztotta az előadást.¹⁹⁴

Iskolája Shakespeare a színjátszásnak és a dramaturgiának.

Irodalmunkban regényes színművei nyomán járt a Rákosi s Dóczy körül fejlett romantikus színi irodalom. Hatásának feltlinedezését íróinknál egyenként s tüzetes pontossággal mutatja ki Császár Elemér, shakespeare-i indítékok beszövődését képzeletükbe, hatását a színművek minden fajára, még epikai és lírai költészetünkre is; így Vörösmarty színművein s epikai

¹⁹² Közli Bayer, II. 100. 1.

¹⁹³ Levele: 63 mart. 18., kiadatlan.

¹⁹⁴ Levele, dec. 14., kiadatlan.

alkotásain, Petőfi *Őrült*-jén is a shakespeare-i ziláltságot.¹⁹⁵ Természetes, ha Aranyra több tekintetben hatott. Tárgyi mozzanatban Greguss, utóbb Alexander Bernát¹⁹⁶ az *A hogy' tetszik* indítékait nézték rokonnak *Toldi* méltatlan helyzetével; Riedl *Romeo és Júlia* meg *Toldi szerelme* sírjelenete közt látott hasonlóságot. A jellemrajz ereje s a téboly festése volt a mintája ballada-hőseinél. Hatott drámai erejével, tragikai felfogásával is. Aranynak nemcsak balladáiban sok a külső mozgalom, a párbeszéd, a drámai jelenet. Érzelmait sokszor egy-egy alakba önti, rá jók ruházza, szájukba adja szerep módjára, ilyen *Rachel siralma*, a *Koldus ének*, az *Örök zsidó* panasza. Szemmel tartja alakjainak mozdulatait is, sokat egy-egy gesztussal fejez ki. *Keveháza* egészen balladai lüktetésű. *Buda halála-ban* szinte minden párbeszédben történik; az egész kevés tömör jelenetbe van összeszorítva, mintha a színpadi dráma kényszerét érezné magán; a királynék versengése, Detre cselszövése, a két testvér párharca egészen drámai jelenet. *Toldi szereimé*-ben is ilyen Miklós és Piroska találkozása a menyegző után. Császár Elemér a lyrai költeményekben is talál egy-egy Shakespeare-re mutató vonást.¹⁹⁷

¹⁹⁴ Császár Elemér: *Shakespeare és a magyar költészet*, 1916.

¹⁹⁶ Az *A hogy' tetszik* át javított fordítása előszavában.

¹⁹⁷ A *Honnan és hová?*-ban „Arany ép úgy lyrai monológba foglalta össze értelme nagy problémáját, a túl világi életnek évezredek kérdését, mint Shakespeare a magáét Hamlet nagy monológjába“. (247. 1.) A *Rendületlenül* költemény e sora: „Szirt a habok közt, hűséged megálljon“ párhuzamos *Vili. Henrik* soraival (Hl. 2.): „Az én hűségem, mint zajos habok Között e bérez, a vad hab ostromát Megállja“, — csakhogy ez közkeletű kép.

Költői kifejezésein is nyomot hagyott a Shakespeare stílusa. *A honvéd özvegyé*-ben ez a sor: „alant porában a port — Rég elenyészté a verem“, — amint Rachel a kis patakról beszél, mely a szívet hajtja, — *Toldi szereimé*-ben, midőn a bú Endréért királyi ünnepét üli, s „fölvessi magára legszebb öltözetét!“ (VII. é. 23.), vagy Durazzo haláláról e szó: „Most a merész élet nem egyéb vértónál“ (XI. 135.): az ilyeneket mintha Shakespeare darabjaiban olvassunk.

A Shakespeare-kiadással párhuzamosan indította meg Arany Molière főmunkáinak kiadását. Molière első, névtelen fordításai az ezerhétszázas évek végéről valók, mint Shakespeare-éi. Később Simái Kristóf lefordította *Zsugori*-1, Rév-Komáromba téve át; Kazinczy a *Kénytelen házasság*-ot s *A botcsinálta doktor*-1, sok szabadsággal, Döbrentei *A fősvény*-t; Csokonai a verses színművekhez is hozzá mert nyúlni, a *Képzelt beteg* egy részletével. Az Akadémia *Külföldi Játékszín-ében* megjelent a *Nők iskolája*, Árvay Gergelytől, 1833; ettől fogva azonban Molière hallgatott nálunk.¹⁹⁸

A Kisfaludy-Társaság újjáéledésekor az új tagok egyike, Kazinczy Gábor, nagybátyja hagyományát folytatva, Molière három darabját ajánlotta fel kiadásra, e három: *Tartuffe*, *A fősvény*, *Dandin*;¹⁰⁹ az utóbbit még ifjú korában fordította, a többire Toldy Ferenc biztatta.²⁰⁰ Rajongója volt az irodalomnak, barátja Tompának, Szemere Miklósnak, Lévainak; Arany is meglátogatta Tompával bánfaival jószágán. Egy

¹⁹⁸ Szász Károly: *Molière-fordításomról. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, VI. kötet.*

¹⁹⁹ *Évlapok* I. 24. 1.

²⁰⁰ Levele 58 febr. 2., *Abafi Figyelő*-jében, 1876 51. 1.

balladáját dicsérettel említették föl a Kisfaludy-Társaság pályázatán, 1838-ban. „Számot vetve magammal, — írta, — legokosabbnak láttam, ha elpendülő gebeczkedés helyett az örökkévalóság embereinek leszek hű szolgálója.“²⁰¹ Szónoknak rögtönözve is ragyogó tudott lenni, azon kor virágos modorában, de tolla alatt „a törődés kényszerítései után is különöc alakba ömlöttek a szavak” (Lévay). Aranynak nem kevés baja volt vele, mint magukba zárkózott, érzékeny emberekkel s többé-kevésbbé műkedvelő írókkal lenni szokott. Kazinczy nem akarta munkáját „valamely szépirodalmi vagy drámai gyűjteménybe“ soroztatni. (Levele, 1860 dec.) Arany megnyugtatta, hogy a pártolói illetményt önálló kötetekben adják (61 jan. 25.). Kazinczy már 1860-ban följajnlotta fordításait, de egyre halogatta a kézirat felküldését, ötször is átgyúrta; 62 nyarán adta be, s akkor is sok kikötéssel: hogy a correcturát ő végzi (pedig a másolatot sem nézte át), s hogy „másbírálatát, mint a Tiédet, nem fogadom el; de azt igen kérem“. Előbb szabadkozott, nehogy fordításait gyűjteménybe sorozzák, most maga kívánta, hogy a két kötet főcíme ez legyen: Molière víg játéka, — mire Arany rögtön megjegyezte, hogy ezzel „mintha kötelezést vállalnánk — mi és te — az egész Molière kiadására.“ (62 aug. 3.). A Társaság nem is adta hivatalos bírálat alá, Arany azonban „baráti bizalmas közlés-ként lapokra terjedő megjegyzéseket közöl vele. Itt is a szólam feszességét, a nehéz írott beszédet kifogásolja, mely „a dialógot kiveszi természetes folyamából“.²⁰²

²⁰¹ Lévay emlékbeszédében, Évlapok, Új folyam, II.

²⁰² Jegyzeteit és leveleit kiadta Abafi Lajos a *Figyelőben*, irodalomtörténeti közlöny, XVI. 81—99. 1. Arany változtatásaira példák: *A fősvény*, I. 2. jel. Harpagon kérdéséről:

Kazinczy megköszönte a javításokat. „Azok még inkább láttatták velem kontárságomat. Követtelek, a hol és a meddig meggyőződésemm engedte... Az ízlésnek nincs kézikönyve, s ki az, kitől inkább szeretnék e téren tanulni, mint tőled? S túlteszem magam a délicateesse korlátain, hogy irántami jóságodat kibányász-hassam.“ (62 aug., kiadatl.) Nyomdába *A fősvény* kéz-irata mégis csak novemberben került (Arany lev., nov. 4.), *Tartuffe* alapos átnézésére már nem is volt idő. (Arany levele, Abafinál, 62 okt. 2.) Arany váltig sürgette, hogy e köteteket együtt küldhesse szét a 62. évi illetménnyel, de bizony 63 nyaráig késett. A beszéden így is maradt valami tógás-cothurnusos, a fordító szónokiságából, de menti a kor nyelve, s hogy Molière köz-napi társalgó nyelvét nehéz visszaadni.

Még javában folyt a munka Shakespeare fordítása körül, midőn Szász Károly javaslatára a Társaság kimondta, hogy Molière fordítását is folytatni fogja és teljessé teszi. Számos fordító jelentkezett, s az 1871. évi titkári jelentés szerint „felében biztosítva e munkának díja is, a mennyiben fődözését Orczy Bódog b. ur a Nemzeti Színház részéről kitűnő előzékenység-gel följánlotta“.²⁰³

Az új vállalat oszlopa Szász Károly, aki nyolc darabot fordít; mellette a Társaság legfiatalabb tagjai lépnek sorompóba: Bérezik Árpád, Váradi Antal s

Mik a fukarok? — úgy érzi, mintha definitiót várna; ő ilyenformán mondaná: „fukar... mi a?“ Bandinban a gyakori „hogyan?“ „épen nem magyaros, Bandin itt például oly zavarban kell hogy legyen, hogy nem jut eszébe a personátus irodalmi kérdés. Én merném azt a szabadságot venni, hogy ezt lebegtetném Bandin úrral: „Mi ... mi. .. mi? ...“

²⁰³ *Úrlapok*, VT., 16. 1.

Arany László, ki már a Shakespeare-fordításokból is kivette részét. Akkor, mint fiatal ember, azt fordította, ami neki maradt: a *Tévedések játéka*-t (1865); e darabnak ez volt első szöveghű fordítása, Toldy Ferenc bírálata szerint „szabatos, hű, könnyű, gáncstalan formájú“. *A két veronai ifjú* fordításában Egressy, Lukács Móric kitűnő hivatást láttak. Erejét aztán egy jelesebb művön mutatta meg, a *Sok hűhó*-n, melynek a Társaság már két fordítását vetette el, Ácsét és Fejesét; Arany Lászlóéről pedig Szigligeti nagy elismeréssel szólott.

Molière harmadik kötete 1869-ben jelent meg, benne *A mizantróp*, Szász Károlytól, és *A tudós nők*, Arany Lászlótól, alapos tájékoztató bevezetéssel. Arany László fordítását a *Jeles írók Iskolai Táró*-ba is fölvtették, akkor még könnyebb folyásúvá dolgozta át; ma is legkitűnőbb műfordításaink közé tartozik.

Molière magyar kiadása már nem Arany igazgatója alatt folytatódott, de a kezdemény az övé. Ő 1865-ben, midőn főtítkárává választotta meg az Akadémia, lemondott az igazgatói tisztről, megszüntette a *Koszorú*-t is. Greguss titkári jelentése azzal enyhítette a búcsút: „kitűnő társunk ... megígérte, hogy a Társaságnak tovább is munkás tagja lesz. — Mind a Társaság, mind a haza köszönetét mond eddigi fáradozásáért, s mind a haza, mind a Társaság reméli további fáradozását. És nem reméli hiába, mert Arany János teljesíteni szokta, amit ígér“.²⁰⁴

Arany hű maradt a Kisfaludy-Társasághoz. Ott olvastak fel kettőt utolsó balladáiból, ott mutatta lie Gyulai *Toldi szerelmét*.

²⁰⁴ *Évlapokc*, II., 42. 1.

X.

Arany elmélete az eposzról. — Belefog Buda Halálába. — A krónikák adatai s a költő leleménye. — A „korszerű” eposz és Arany újításai. — Az eposzi csodálatos, a jellemek. — Hasonlatai. — Nyelv, verselés, rím. — Toldi Szerelmének új tervén dolgozik. — Derültebb kilátás a jövőre.

Mint betegséget a levegőváltozás, úgy gyógyítja néha a csüggedést a körülmények változása: új helyzet — új remény. Arannyal is így volt. Új munkaköre, a lapszerkesztés, a Kisfaludy-Társaság igazgatása, belesodorta az irodalmi életbe, minden nyüge mellett is felvillanyozta munkakedvét. Író barátai körében maga is föléled, mint Csengerynek írta (60 júl. 9.) Szemere Miklós kedvelt hasonlatával, melyet *Buda hálald*-ba is besző: „Valamint a holt szén gerjed eleventől” (VII. 45. vsz.).

Fölélednek régi költői tervei; cikkeiben elárulja magát. Fájjalja, hogy „az elbeszélő költészet évek óta szomorú némaságban gyászol”. (*Irányok*.) A *Szép-irodalmi Figyelő*-be írt bírálati során különös gondal elemez epikai műveket, mindjárt az első évfolyamban hármat: Szász Károly *Trencsényi Csák*-ja mellett Hebbel *Mutter und Kind*-jét, meg Wittgenstein cseccsencz eposzát; tévedéseiken fejt ki saját felfogását. Mintegy újra beleéli magát az eposz elméletébe s önnön

erejének tudatába is. Szász művén az alakítás módjára tesz megjegyzéseket; Hebbel polgári eposzán arra mutat rá, „mivé lesz az eposz, ha napi kérdések uszályhordozójává alázza magát“, ha a társadalom sebeibe bocsátja ujját, mi inkább regénybe való, — „az eposz sokkal inkább költői faj“.

Fölteszi magának a kérdést: „vaj jön az epopoea, a hősköltemény, úgy, mikép Virgil hagyta, gépeivel, csodáival, isteneivel stb. korszerű-e?“ s abban nyugszik meg, hogy „a klasszikái formán kívül az eposz különféle idomot ölthet‘ s ‚erőteljes élet‘ kínálkozik számára, ha a nép hagyományait, tündérregéit fölkarolva, „a nép formáiban, mégis nagy művészettel“ újra teremti, hőseit a *Frithiof-rege* módja szerint „örök ifjúságra varázsolhatja‘. „Teremtetek jó eposzt — s az eposz korszerű.“¹ A naív eposz terén „tetemes műveletlen, ámbár dús termést ígérő vidék van elfoglalni való“ (Hebbelről.). Dózsa *Zahdirhám*-jának félbemaradt ismertetése hibáztatja a „légből kapott eposzt“ — e kifejezést önéletrajzi levele végén is használja — s oly mondái alapot tart szükségesnek, „mely évszázadok során históriai meggyőződéssé, nemzeti hitté változott“, hogy az eposz a nemzetnek, melyre hatni akar, ne csak jelleme, szokásai s erkölcsseiben, hanem történeti s hagyományos emlékeiben is gyökerezzen. „A kor vezéreszméje, a nemzetiség, főképen az eposzra termékenyítő, mert a nemzetiség épen a múltnak folytatása a jelenben és jövőben.“ (Hebbelről.) Zrínyi-nek is érdemül tudja be, mennyire nemzeti, Tasso pedig milyen kevésbé az.²

¹ V. ö. ez életrajz H. kötetének 33—34. lapjait.

² A csak vázlatban maradt *összefoglalásnak Tárty és kor c. fejezetében.*

Mindez nemcsak tanulmányainak gyümölcse, hanem egyben saját felfogása az új kor eposza felől. Látni, hogy szeme folyvást nagy tervén függ: magát biztatja elmékedéseivel, a korszerű és nemzeti vonás kiemelésével. Úgy érzi, „az ő könyve még nincsen megírva”³ pedig a nagy nemzeti hősköltemény gondolata, melyről első költői tervei közt ábrándozott, azóta sem hagyta el, s változott alakban tömördek tanulmányt, elgondolást, sőt kísérletet követelt.

Ámbár a lap szerkesztése sok munkát, fennmaradásának bizonytalansága sok gondot ad, 1862 elején mégis belefog a hűn eposz első tagjának új kidolgozásába. „E függő lét dacára — írja Tompának (jún. 20.) — koránsem aggódom itt oly sokat, mint Kőrösön aggódtam, pedig nyavalyámból nem épültem — csak megszoktam. Sőt annyira vagyok, hogy *vers* írásba fogtam, — nem a lap számára, hanem *nagy* munkába. Tavasz óta már több van 400 versszaknál, körülbelül mint az egyik *Toldi*. S bár lassan haladok benne, de azért megy, „nulla dies sine linea“ sine 4—5 stropha. Már a nagyján átestem, ide s tova be lesz végezve ez az egy fogás (mert *trilógia*: három *önálló*, de *összetartozó* egész). Hogy mi a tárgya, mi lesz a címe: az még *titok*, — Nem *Toldi*, annyit meg-súgok ... Ha a *Figyelő* addig élne, míg ama munkával készen leszek, akkor nem bánám, ha meghalna is. *Nem élt volna hiába.*“

Így szárnyal fel a mindennapi gondok közül költői hivatása, a mindennapi robotból a vágy, hogy régi tervét valóra váltsa. E levél azt is mondja: „ha az *első* (rész) elkészül, meg akarnám vele ütni a Nádasy-

¹ *Mátyás dalünnepe, 3. versszak.*

féle száz aranyat, s az alatt *tutior* dolgozhatnám a többen“. — Másnak nem szól róla; Tompának is csak akkor említi újra, mikor már készen van. (63 dec. 13.)

Most nem hagyja magát elcsábíttatni Csaba színe-sebb történetétől; már az egész kiérett benne s az elején kezdi, *Buda halálá-val*. Első kéziratán⁴ a cím alatt a megkezdés ideje: *1862 február végén*, a legutolsó strófa alatt pedig a bevégzés napja: *Május 6-án, 1863*. Lázasan dolgozik. Minden ének végén megszámlálja a versszakok számát s hozzáadja az addigiakhoz. A Tompának említett 400 versszakot a VIII. ének vége már meghaladta, odáig 429 versszak összesen; tehát négy hónap alatt nyolc ének lett készen. Ettől fogva lassabban haladt. Laci betegeskedésén való aggodása hátráltatta; a lap átalakítása is *Koszorú-ra*, erre az időre esik.

Az egész mégis gyorsan ment: a tizenkét nagy ének (814 strófa) készen volt tizennégy hónap alatt. A terv az évek során kijegecült, a sok tanulmány elvesztette nyers adatszerűségét, önkényt rendeződött: a fővonások kiemelkedtek, a többi hátrahúzódott, mégis kéznél maradt, készen fölmerülni, ha szükség lenne rá. A terv hosszú érlelése a költött részeknek is megadta a megszokottság útján az epikai hitelt: régi

⁴ Két kézírata Man. Egyik, Arany László özvegyének ajándékából a Nemzeti Múzeumban. Ezen a címlap sarkába oda van írva: *Első impnrum*. A másik példány, szintén az ő ajándéka, a debreceni collegium könyvtáráé. Végén ugyanaz a dátum. Tisztázat a nyomda számára; a megfelelő számú versszakok csoportja után mindenütt gondosan ki van téve: S. 1. — S. 2. (= Signetur 1. — 2. ív.). E példányból a jegyzetek hiányzanak; külön lapon lehetnek s az elkallódott. A szövegbe be vannak írva számaik, más tintával s nem azonos írással.

terveit, töredékeit olybá vehette, mint valamely költői maradványt, mely alapul szolgálhat.⁵

Valóban így indul. Az első dolgozat azzal kezdődött, a mint Detre felbújítja Valamirt, azután Krim-

⁵ Egy-egy vonást át is vesz régebbi dolgozataiból. Péterfy rámutatott, hogy pl. a II. dóig. „láng gyúl a lángról” hasonlata itt Buda beszédének fordulatává nő; az a stropha: „Zsákmanynyal a köpübe rakodva tért haza ... Választani raká mind Buda király elé” — most a VII. énekben egész jelenet. Az 53-iki dolgozatban: (I. én.)

Ott, hol napkeletre kanyarul a Zagyva,
Gyült össze az udvar, mind kicsinye, nagyja;
Ott vala a város: Etele királyi
Lakóhelye, könnyed sátorpalotái.

Buda hálálá-ban. (I. ének):

Tisza-Duna síkján, Zagyva folyó mellett,
Sátora egy dombon kék égbe szökellelt;
Ez vala a város, ez Buda királyi
Lakhelye, *faművű* sátorpalotái.

Ez egész tájkép; a *faművű* Priszkosz szerint való. (Ipolyinál a 156. l. aláhúzta Arany Atli palotájának Eddabeli leírását.)

Ugyané palotáról előbb:

Oly könnyűden volt az, csak fából, faragva,
Mesteri munkával díszesen kirakva.

Most:

Míntha csak a földből kelne egy-egy ága,
Tornyosán áll s cifrán: a pusztá virága.

Így csiszolja ki azt is, a mit a régiből átvesz. (Péterfy Jenő: *Arany János eposzi töredékeiről. — Összegyűjtött munkái.* I. 282—85.)

A közbeeső strophában a költő nemzeti jellemző vonássá szélesíti Priszkosz följegyzését, hogy a palota fakerítése nem erősségre, hanem ékességre szolgál. (Riedl, 3. kiad. 228. l.), s hogy városokat épített, de maga csak sátrak alatt lakik.

hildet. A másik dolgozat első éneke a hatalom megosztását. beszélte el, epikai szélességgel; innen a két testvér vadászatára tért. Az új kidolgozás szintén ez eseményekkel kezdődik, csakhogy ami a régebbi szövegekben két-két ének, az most öt énekre bővül; bensőleg az egész mégis szűkebbre van fogva. Mellőzi Thierry adathalmazát, Etele hadait, Aquileját, Rómát, a catalauni csatát, Aétiuszt és a sok idegen nevet, melyekkel az első dolgozat bővelkedik; közülük, mint Kézainál, az egy Detre él meg.⁶

Félrébb hárítja a germán mondát, mely költői erejével előbb leigázta; Ildikó hátrább lép. Elveti a nibelungi versformát s magyar Sándor-verset tesz helyébe.

Megszabadul az idegen hatástól, mely képzeletében ráakódott a krónikák alaprétegére, mint áradó folyó iszapja a termő földre. Visszatér oda, a honnan kiindult: a magyar krónikákhoz, magyar hagyományhoz. A részletekben is Priszkosz közvetlen följegyzéseit, Ipolyi *Magyar mythológiájá-t* aknázza ki.⁷ Kézai

⁶ Riedl, aki a hun-monda elemeit szívesen vitte vissza külföldi származásra, Detre halhatatlanságát maga is magyar népi hagyománynak érzi. *Csaba és berni Detre a magyar mondában.* — *Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről*; 1—7. 1.

⁷ Ipolyi *Magyar mythológiájá-nak* utolsó lapján e helyekre van utalás: „Vissza Atila“ 75. 1. — Etele és Leó u. o. — Csaba íré 77., 160., 253. 1. — Halottak harca 77. 1. — Csiglamező, székelyek 77. 1. — Turul 72., 78., 80., 87. 1. — *Csodaszarvas* 13., 147., 241. — Csaba testamentoma 13., 160. 1. *A nőrablás* 71. — Catalóni remete 76. — *Keveháza* 152. — *Isten kardja* 154., 503. — Csaba mezeje 160. — *Táltosok jós-tehetsége* 447. — *Isten personificatiója* 12. — *Világ fája* 326. 1. — A kiemelt címszók *Buda halálá*-ba tartozó adatokra mutatnak.

két mondatát tűzi jeligéül: Buda túlkapasát, amint az uralmának kiszabott határt áttalépi, mire Atilla tulajdon kezével öli meg. Ez volt a régi terv hat énekéből a négy utóbbinak tárgya, most is ez a három utolsó éneké.⁸ Ez adatokat — írja Salamon Ferenc — „a történetírás sehogy sem bírja kapcsolatba hozni, vagy megfejtetni“; Arany költeményében pedig „mindez úgy van felhasználva, hogy egyéni indokokra vitetvén vissza a száraz tény, lélektani következetességgel egymásból folyó lánczolatban válik egységgé“.⁹ Ehhez a költő új mondái elemeket von ki a krónikákból s kibővíti a régieket, mint a csodaszarvas mondáját (VI. ének); a görög követség egészen új, Isten kardja a régebbi tervben csak később van említve;¹⁰ most e két utóbbi alapozza meg a lélektani fejlődést, három új éneken által. (VII—IX.) Ezzel a terv tizenkét

⁸ A két régi dolgozat tárgyát *Bud-a halála* így használja fel:

<i>I. dolgozat:</i>	<i>II. dolgozat:</i>	<i>Buda halála:</i>
I. Szász Detre. (Felbujtja Valamírt.)	I. Átilla és Buda. (Az uralkodás meg- megosztása.)	I. Buda király meg- osztja öccsével az uralkodást.
II. Krimhilda. (Detre másik felbuj- tása.)	II. Átilla vadászni me- gyen. (Buda álma a csoda- szarvasról, Hu- norról, Magyarról.)	II. Detre tanácsa.
		III. A tanács viszálya. (Most nem Krim- hildánál.)
		IV. A vadászat.
		V. Folytatás.
		VI. Rege a csoda- szarvasról.
		VII. A követség.
		VIII. Etele álmot lát.
		IX. Isten kardja.
	<i>A tervben:</i>	
	III. Etele hadba megy.	X. Etele hadba mén.
	IV. Buda várost épít.	XI. Buda várost épít.
	V. Etele hazatérte.	
	VI. Buda halála.	XII. Buda halála.

⁹ *Buda halála* ismertetésében, P. *Napló*, 1864; újabban Salamon Ferenc *irodalmi tanulmányai*. T.

¹⁰ A harmadik részben, *Zoárd tanácsában*.

énekre bővül, ami méltóbb a tárgyhoz s arányosabb az utolsó taggal. Minden kitelik itt, mégis összebb szorul; kevesebb a személy, a múlt emlegetése, szűkebb az idő s az események köre; a külső tág háttér, idegen nevek és múlt események elsüllyednek, minden a jelenben történik.

A második dolgozat, melynek kiindulása közös az új művei, ott vette fel tárgyát, hogy Buda, amint a hatalom reá szállt, megosztja öccsével, s „kilenc évig dicsőén uralkodának így“. Sem az osztály oka, sem később Buda megbánása nincsen indokolva. Az új kidolgozásban Buda már jó ideig élt a hatalommal, koros, mikor felezi uralmát, hozzá gyermektelen, — ő rá is így szállott Bofról a királyság.

Az új dolgozat drámai módon éppen e jelenettel kezdődik. Buda a régi kor és öreg emberek módjára külső tapasztalat, tárgyas példák segédelmével fejezi ki magát, régi vagy rögtönzött közmondásokban, rövid példabeszédekben, mikép a biblia. Magát az osztályt is e szavakkal teszi: „Légy te, öcsém, a *kard*; én leszek a *pálca*.“¹¹ (Ilyen példákban hagyakozik a *Frithiof-mondá-ban* Bele király.) Vérszerződést kötnek, *szernek* is nevezik; mintegy előképe ez Pusztaszernek, a magyar hagyománynak, a király és ifjabb király viszállya szintúgy a magyar történet első századainak. Az áldozat körül szolgáló garaboncok, *nézők*, Ipolyi *Magyar mytJiologiájá-hól* valók, az oltár tetejére tűzött szent kard szintén.¹² A túlkök ünnepi bűgása,

¹¹ Nem hasonlatok ezek, mint Loisch gondolja. *Buda haláláról*. — *Irodalomtört. Közlemények*, 1912. évi folyam.

¹² A költő jegyzetben utal rá. A *nézők*-nél Ipolyi (447. 1.) Theophilaktosra hivatkozik, ki szerint a turkok papjai a jövőt is tudtokna adják, s a bécsi codexre, melyben Dániel 2. és

a serlegből az oltárra öntés Pollák Miksa szerint a bibliára mutat,¹³ ámbár e mozdulat, teli edényből ivás előtt a földre loccsintás, ma is szokás a népnél.

Ettől fogva a költő magára van hagyatva, hogy leleményéből fejlessze az eseményeket, míg a legközelebbi történeti adathoz ér.

Már itt elejt két magot, melyek kihajtanak. Egyik, hogy a főknek kedvökre van Buda osztozása, „mivel öccsét nála jobban is szeretették“. — A másik egy előjel; a régibb dolgozatban a költő nem tudta elnyomni a Niebelung-ének módjára sejtető sóhaját: „Vesztére Ion utóbb is, mit jó végből akart“; — itt tárgyiasabban, mégis naivabban: az oltárról csapnak fel „vérharagos lángok“, rosszat jövendölve.

A végzet mindjárt el is indul útján. Buda, határozatlan emberek módjára, másnapra megbánja, amit tett. Kapóra jó hozzá a fortélyos Detre. Arcáról olvas; a hálás vasallust adja, s álokoskodással kiforgatja Buda közmondásait, tulajdon szavait szegezi ellene. Buda a szándékról mint bokros paripáról, elszánásáról mint ellőtt nyílról beszélt s a mértéket dicsérte; — Detrénél vaktába kilőtt nyíl, lovasát levető mén válik belőle, s a mértéket emlegetőt hebehurgya tettről vádolja. ő is közmondásszerű képekben beszél: tesznek-e egy lóra két nyeret, két tört egy hüvelybe?¹⁴ Szemen

4. fejezetében a vulgatai szöveg papi nevezetei közt a *mágus* így van fordítva: „az oltáron nezoc, a taltosoc“. — A kardról Herodotos után írja, hogy a skythák áldozataiknál gályából raknak máglyát s tetejébe szúrnak az ősi vas kardot, mely Ares szent jelképe. (503 l.)

¹³ Arany János és a biblia, 129. l.

¹⁴ Ez a példa Turóci (IT. 51.) és a *Budai Icrónilca* szövegéből (140.) való, Yid mondja Salamonnak Géza ellen, hasonló helyzetben.

szedett példái egytől egyig Buda ellen szólnak, a mért ,féke egyik szárát kiadta kezéből'. Félti saját jószágától, inti öcesétől, ki fölébe kerülhet. ,Azzal Buda romlik, ha Etele épül' — ily mérleget állít. Merészen játszik az egyszerű öreggel. S megújabb színléssel, hogy Etele itt ne lássa, megy el a sátorból, mint aki ide jöttével Buda féltéséért kockázatot vállalt.

Pedig egyenest Atillához megy, a tanács ,visszájával'; ez a harmadik ének. Rosszkor háborgatja, éppen levelet ró törrel rózsafába, Ildikónak, mint egy népdali szerelmes. Nála Detre jobban felajzza elméjét, rókábban rágalmaz. Öreges aggodalomból szól, mint ki sokat látott, s a tegnapi siklik és Budára, hogy csak kislelkűség, nem szeretet vitte, s hogy már meg is bánta, az irigység bántja; mindent Budára ken, a mit ő súgott fülébe; közben a legravasszabbul folyvást óvja Eteleét a fülbesúgóktól. Odáig merészül, hogy elevenére tapint: „A mi valál eddig, légy ezután fele.“ Mesterien űzi játékát, de megjárja vele. Buda nyelte szavát, Etele rázúdul, kitiltja magától. A vén kép-mutató térdre esik, köntöse szegélyét csókolja. Atilla haragja lohad, bár lelkében marad egy csöpp méreg.

A vén áskálódó itt sem hiába járt: fölverte a két hős szívében a gyanút, s megtanulta, hogy könnyebb dolga lesz Budánál; ő rá veti magát.

Atilla él új hatalmával, meghordoztatja a véres kardot.¹⁵ A népek kedvére van a had, melytől elszoktatta Buda lány békéje. E tartós béke valóság volt; szerencsés felhasználását költői indítékul erősen hangsúlyozza Salamon Ferenc.¹⁶ Etele a nép bálványa,

¹⁵ Kézainál nyíl (11. §); a költő az Árpád-kori hagyományhoz fordul, ez is közelebb hozza.

¹⁶ *Tanulmányai*, I. 138. 1.

csak Buda szemében szálla ez a tette, mert most, békeidőn, az övé a *pálca*. (A *kard* és a *pálca* állnak szemben folyvást.) Rosszalja Detre előtt a vak lármát, mert máskor majd nem gyűlnek, ha kell sem; öreges aggodalmába egy csöpp káröröm is vegyül. Detre, már meghitt tanácsadója, olajat önt a tűzre. De Atilla minden gyanút elfojt, maga hívja bátyját a hadat szemlélni; sítja neki a jelt, mellyel forgását intezze. Öröm ez Budának, míg egy feléje vágató csapattól meg nem retten, gyanút fogva, — s szégyenkezve hagyja abba a játékot. Így a jó szándék is balul üt ki köztük.

Eddig a negyedik ének. Etele szárnya nő, a szakadék mélyül. Mindez a költő leleménye, lélektani előkészítése a jövőnek.

A felkürtölt hadat Etele vadászatra fordítja. Erre Ildikó is eljön a hívó levélre, Aladár fiával.¹⁷ Jötte dús pompáját meglesi Buda felesége, Gyöngyvér. Benne is az ura érzése visszhangzik: fél, hogy nyakára nő e „kegyelem-királyné“.¹⁸ Jellemző, hogy a kis Aladárt a paripáknál kell előkeríteni; apja játékból a levegőbe dobja. (E családi képet Hektor búcsúja mellé állították az *Ilias-ban*.)¹⁹ Sok ily mai vonás ad

¹⁷ Ez a név a gepida Ardarich nevéből válhatott Kézniánál. Bleyer: *A magyar him monda germán elemei. Századok*, 1905. — Moór Elemér: *Volt-e magyar hún-monda?*

¹⁸ Salamon úgy veszi, mintha Ildikó *Buda halála* szerbit csak menyasszonya lett volna Szigfridnek, pedig a 14. vszak gyermek-özvegynek nevezi; a IX. én. 43. vsz. is férjnek mondja Szigfridet.

¹⁹ Reményi Ede, *Bpesti Szemle*, 91. köt. 141. 1. — A családi jeleneteket látja Homerossal rokonnak Jancsó Benedek. (Abafi *Figyelő*-je, XIV.)

életet az elbeszélésnek. — Ildikó „ragyogó öltöny”-t vesz magára, úgy mennek Budához, aki Gyöngyvérrel *elébük megy*.

Hamar a két asszony szeme összevillant,
De csak a míg ember frissen egyet pillant,
Hidegen egymásnak azalatt benyelték
Ruháit, alakját, egész teste-lelkét.

Mindennapi jelenet; az éber költő még a ruhát sem feledi a vizsga tekintetből. Méltán emelte ki Szász Károly Aranyánál a megfigyelő-képességet, s hivatkozott a német mondásra: Génie ist eigentlich Observationsgeist.²⁰ E jelenet a burgundi királynék találkozására emlékeztet, Wormsban, a templom lépcsőjén, a *Nibelung ének*-ben. (XIV. kaland.) Merő élet ez a színes szívesség: Gyöngyvér „csókszivarja”, s amint kedveskedve ölbe kapja a kis Aladárt, ez meg letörli a csók helyét arcáról. Ettől fogva még több az ellentét, a két asszony között is áll a harc. Etele a vadászaton kíméli bátyja hiúságát, Budáé mellé, de alább vonja sátrát, az első vadat is ő neki engedi. Estére szent a béke; a lakomán Budát Hilda kínálgatja, Gyöngyvér kisebbik urának kedveskedik.

Visszanézve, látni, mily nagyot haladt célja felé a költő e képzelt jelenetekkel.

Künn, a tábortüznél, hegedősök kobza zendül. Itt, a cselekmény pihenőjén, van beszöve a csodaszarvas regéje. Már a második dolgozatban rátette kezét a

²⁰ Ismertetését 1. alább.

költő e gyönyörű mondára, melyet Kézaiiban talált;²¹ ki sem lehetne kerülni, hiszen Hunor és Magyar-landja a közös eredet kútfeje. De ott elnagyolta; Ké-

²¹ A fonást megjelölte Zlinszky Aladár: *Arany kisebb történeti költeményei*. I. *Irodalomtörténeti Közlemények*, XI. évf. 257. 1. Finoman mutat itt rá a naív életörömrre, mely selymes fünek, vadnak örül; ez a nomád élet; csak nemzetséggfők vannak, akik alattvalókat tartanak; mindent fegyver szerez; feleséget is rabolnak. — A másik ősi énekben, *Keveházában* már nemzet van, hadi szervezet, hódítás vágy; istenük van, papi rendjük. így tudja éreztetni a költő a kultúrfok különbségét.

Ipoly is többször említi e regét s az istenküldötte szarvast, mely Anonymusnál Bars vezérnek vára helyét megmutatja; szent Lászlónak a helyet, hol Vácott templomot építesen, stb. (147, 241. 1.) Kézainál a monda két külön tagból áll; egyik, hogy a szarvast követik: „... venandi causa ipsos perexisse, quibus in deserto cerva occurrisset, in paludes Meotidas illám insequentes fugit ante eos, cumque ibi ab oculis illorum prorsus evanuisset. — A szarvas nyomán a leventék dús földre találnak, hazatérnek atyj okhoz, elbúcsúznak s visszatérnek Meotisba. Hat év múltán akadnak ott — ez a monda másik tagja — Belar „*fainak nejeire, kik férjeik nélkül gyermekeikkel sátrakban tanyáztak ott; ezeket holmijaikkal együtt magokkal vitték.*“ A gyermekek közt volt Dule alán fejedelem két leánya, kiket a vezérfiak választottak hitvesökkül. Zlinszky a Priszkoszból vett részletekre is rámutatott. — A csodaszarvas mondája rokon egy epizóddal a finn ugor Reghajnal-anya regéjében. (Munkácsy Bernát: *Vogul népköltési gyűjtemény*. II. köt. 2. füz.) — A nőrablás mozzanata Toldy Ferenc szemében „a szabiniai nők elragadása mondájával hasonló felfogást és népies forrást éreztet“. (*A magyar költészet története* I. 37. 1.) Petz Gedeon utal rá, hogy a hazai népszokásban több helyt a férfi leendő feleségét legalább képleg elrabolja. Ez előadás alapja szerinte valószínűleg a hunok eredetéről szóló külföldi mese, mely szerint a gonosz szellemek a pusztában kóborolva nőkre akadnak s tőlök származik a hun faj. (Petz G.: *A magyar-hűn monda*. 29—30. 1.)

zaihoz híven külön hagyta a monda két tagját; a szarvas-üzést, meg a leányrablást. Emezt Buda álmába szőtte be; magát álmodja Magyarának, s testvére erővel elveszi tőle a nőrablás zsákmányát. Ez kilép a mondából, szinte Briseisre és Achilles haragjára kezd emlékeztetni, s éppen a származást ejti el. Most egész kis eposzt teremt belőle, tele szépséggel. Egybevonja a két kalandot; a fiák útját részint földrajzi ismeretekkel, részint népmeséi vonásokkal színezi. A gyönyörű részlet, amint eltévednek s nem tudnak tájékozódni, Priszkosz leírásán alapszik, csakhogy elevenné s jellemzővé válik.²² Egészen népmeséi, hogy a kisebbik testvér mindjárt első este hazavágyik és mikor megszébb vetődnek, hol bátyja már tanyát verne, neki anyja jut eszébe, az ő fájdalmára gondol: „Anyám, anyám, meghalsz belé!”²³ Salamon Ferenc ebben kettős jellemzést lát: egyéni természetökön felül „a magyar és hún közötti nemzeti különbség van megszemélyesítve; a magyarban a honvágy és hazaszeretet, a hunban a tevékenység és kalandok szomja,”²³ Aranyánál a daliák nem asszonyokat rabolnak, mint Kézainál, hanem lányokra akadnak, akik, a népmesék módján, épp

²² Priszkosznál: Az Isztrosz folyó felé menve „egy rengeteg-födött tájra bukkantunk, melynek sok tekervényes zuga és csavarulata volt, s melyben a nap föltetsztekor, midőn azt hittük, hogy nyugatra megyünk, a nap keltét velünk szemben pillantottuk meg, úgy hogy a táj fekvését nem ismerők felkiáltottak, mintha a nap ellenkezőleg járna e nem azon tájt jelölné, mint rendesen“. — *Új Magyar Múzeum*, 1851, 553. 1.

²³ *Irodalmi tanulmányai*, I. köt. 167. 1.

tündérséget tanulnak.²⁴ Így finomítja át a költő minden ízében a nyers hagyományt.²⁵

Ez ének nem henye kitérés. Az eredet mondája, testvérpárról szól, mint Atilla és Buda, a testvérnemzet apáiról, a két nép rokonságáról, mi a hun történetet közelebb hozza mihozzánk s egyben előkészíti a végkifejlésre a magyarok örökségi jogát.

E múlton andalgó béke nem tart sokáig. Követek jönnek, mint Priszkosz és társai, a byzanci császártól, a hadi készülődés hírére megengesztelni és szövetségbe hívni Etelet. Itt vesz fel a költő újra egy történeti foszlányt, hogy célja szerint vegye hasznát s tovább szője. Atilla csak „hű kard a Buda oldalán”; bátyjához utasítja őket, de oda nem mennek: „Buda már volt, a mi. Etele a *lészen*.” Atilla lelke, mint aluvó visszhang, ébred az ily szóra. Most még türtőzteti magát; átmegyen bátyjához. Az hátat fordít neki; a magát emésztő tehetetlen ember heves kitérésével ront rá. Etele ingerülten vág vissza. A lavina, mondják, egy hangra megindul, — a végzet is sokszor. Etele még egyszer lenyeli haragját, engeszteli bátyját, felezi vele

²⁴ Bud. Chron.: cum festum túbe colerent et choreas ducerent. 9. 1. Thuróczy, 76. 1.s festum tubáé colentes et choreas ducentes.

²⁵ Egy vidéki tanár 1878-ban levélben megkérdezte a költőtől, hogyan jön ki a költemény végén említett 108 ág. Arany a levélben idézett sorokhoz ezt fűzte: „Hős fiákból ketten-ketten“, azaz hún is *egy*, magyar is *egy*, az 50 legényből hún is 50, magyar is 50. — „Két vezéré kétszer-ketten.“ Nem *együtt*, hanem *külön*. Hunortól is 4, Magyartól is 4. Addatur! T. i. a vezéreknél minden fia törzsfő lett, volt pedig nekik éppen *négy-négy* (aki nem hiszi, nézze meg a matrikuláiban!); a kíséreknek ellenben csak az *elsőszülöttje* lett törzsfő. Q. E. D. — A 108 nemzet megvolt a II. dolgozatban is.

a császár ajándékát, — észre sem veszi, hogy szavaiban folyvást az ő akarata diktálja a jövőt. Buda csak az ajándékot nézi, „maga fölött” érzi öccsét, s nála mindig igaza van annak, kivel éppen beszél. Csupa lélektani vonás. Este Buda sűrűn hajtogatja a kupát, az asszonyokat is kínálgatja, akár egy falusi násznagy, — de mind a kettő az öccsnek kedveskedik, hogy őket is elvigye a vadászatra.

A követek járása határhegy a két testvér egyetértése és viszálya közt. Ettől fogva mélyebb mederben, nagyobb hullámokkal folyik a cselekvény. Négyesy ráismert e motívum csirájára a krónikákban, Salamon és Géza viszályában. Ott hasonló féltékenykedés van; ott is a *rex*-nél a *dux*-ot nézik többre; a görög császár is a herceghez küldi követeit; szerep jut a zsákmány elosztásának; a békülést ott visszáru zilálja az ármányos tanácsadó, Vid. Négyesy e tervszerű fölépítésből a krónikában lappangó régi ének nyomát sejtí, melyet Arany csalhatatlan érzéke fölismerhetett.²⁶

A vadászaton Buda, még mámorosán, elhibáz egy bölényt, rázúdul a csorda. Etelének megjelenik Ármány, bátyja levágott fejét himbálva kezében; de ez árnyék „mint nap előtt holló” röppen át lelkén, megmenti Budát. Buda meg van győzve öccse hú szívérről; csakhogy közben a két asszony közt lángolt fel a harag, mert a Gyöngyvér sólymát Ildáé széttépte;

²⁶ Négyesy László: *Árpádkori 'motívumok a Buda Haldiai) am. — rhilologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről. 17—24. I. Szerk. Gragger Róbert. Négyesy a dubnici krónikát említi, — innen vette tárgyát Salamon eposzához Szász Károly, — de Tolnai Vilmos kimutatta, hogy Arany a dubnici krónikából csak a budai krónikába átvett részeket ismerte.*

Gyöngyvér ura sérelmének tövisét hordva szívében, egész élete megrontójaképen átkozza Ildikót, Buda friss hálája feleségére támad, Etele is kérleli asszonyát, adja cserébe a sólyomért magát, — de az kitekeri a madár nyakát, úgy veti Gyöngyvér lába elé. Igazi krimhildi vonás. A nagy kibékülést elrontja e patvar.

E képzelt jelenet megint híd, fokozás két különálló mondái pont közt. Mert az öreg Isten e nagy próba láttán méltónak találja Etelét, hogy már birodalmát bírja; álmában karddal övezi fel; de, mint a népmesék- s mondákban, egy kikötéstől függ minden. „Úr az egész földön, ha ez egy hibáján“: indulatán. Most válik kiszemelt, *végzetes* epikai hőssé; a föltételben van tragikumának magva; — ez ismét a költő leleménye.

Ilyen csoda-kardról sok ősi monda szól. Az Atiljáról Priszkosz azt hallotta, hogy Ares kardja volt, eltűnt, s ekkortájban egy ökör által fedezettett föl. Priszkosz elveszett szövege nyomán Jordanes elmondja a kard feltalálását a pásztor és ünője által; tőle átveszi Callimachus és Oláh Miklós is. Mindezt felhozza Ipolyi;²⁷ máshol is említi, „majd istenküldött vezérlő állat által feltalálva, majd álmában magától a hadisten tői felfegyverezve“ (154. 1.); e helynél Arany odairta

²⁷ 503. 1., Arany maga is ösmerte mind a két krónikást. Callimacliusból vette *Az egri leány* meséjét; Oláh Miklóst forrásul idézi a *Daliás Idők* első dolgozatában. Oláh leírását Arany aláhúzta. Jelet tesz Ipolyi 82. lapján is, Gaal egyik meséjének említésénél, melyben hófehér hajú ősz hoz a királyfi elé álmában két kardot. Oláh össze is kapcsolja az álommal a kard föllelését: „dum quadam nocte per quietem vidisset se a Marté armari, *postero die* quidam gregariis ... etc.“

a lap szélére: „egyesíteni, elébb álom, aztán kard“.²⁸ Így az álom hirtelen betelése fokozza a csodálatosságot.

Alig mondja el álmát a jósoknak Etele, s alig fejti meg a táltos, hogy isten kardjának épp most az ideje napfényre kerülni, mikor immár hozzák. A krónika maga is azt mondja: Atilla úgy érzi, e kard neki a világ leigázására adatott,²⁹ Buda kardja helyett most Hadúr van kezében. „Vág vele a négy anyaszélnek“, — mint a koronázó dombon; ‚világ pörölyének‘, Hadúr választottjának érzi magát; a nép leborul előtte, mint egy istenségnek. Budával most még lejjebb száll a mérleg serpenyője. A kardhoz mindjárt lelemény fűződik. Az üres sátorban Krimhild leakasztja, fia derekára köti; fia és ez a kard lesz majd eszköze, hogy Szigfrid haláláért testvérein bosszúját megállja. A gyermek csörömpölve maga után húzza a nagy szablyát, ki a sátor elé, megbotlik benne, elesik; Gyöngyvér rárivall a gondatlan anyára; Buda, kinek lelkén új dón sebe ég, most felesége pártjára kél. így lepi meg őket Atilla; újdonság gőgjében kész a szakításra, fölszedeti sátrát.

Így lesz e kard rögtön viszály okozója, immár végzetes viszályé. Atilla a hübrisz tetőpontján, Krimhild, szerelem helyett csak bosszúját szomjazva, isten-kardja egy gyermek kezében, aki ezzel fogja

²⁸ A megálmódást Jordanes is említi; 1. Petz Gedeon: *A magyar hún-monda*. (51. 1.) E kardot a monda szerint Salamon király Ottó bajor hercegnek ajándékozta; későbbi gazdáját e kard átsúrta. (U. o.)

²⁹ Callimachus: „sibi destinatum... gladium, veluti subiugandi a se orbis terrarum pignus et subsidium“. — Ehhez talán Bonfin adott egy ötletet, akinél Atilla születése előtti napon anyja azt álmodja, hogy amint a gyermek állni tudott, Mars lejött az égből és karddal övezte.

megoszlatni a hún birodalmat Krimhild csatájában; a két testvér elhidegülése, ami már is megszegi a csoda-kardhoz kötött feltételt: ennyi a szín és mélység e képzelt jelenetben.

Budának az elkeseredés meg Gyöngyvér asszonyi furfangja, aki urán önti ki, ami Krimhildre forr benne, rossz tanácsot adnak; pártot szerez kincsén, s a kádárt elküldi Eteléhez a kardért, mert őt illeti; indulatában felesége iménti szavait ismétli. A követ éppen lakomára nyit be Atilla sátrába;³⁰ ének szól Kévérről s a törpe Czerkó nevelteti őket, a Priszkosz Zerkonja.⁸¹ A megijedt kádár tréfaképpen adja elő Buda üzenetét; nevetnek is rajta. Másnap Etele hadra kél a görög császár ellen, a történet szerint is. (Erről régebben a költő balladát kezdett, *Két éles kard* címen.) Ez az ének, a X., zsúfolt cselekménnyel, melyekhez csak Priszkosz leírása nyújt némi adalékot.

³⁰ Etellak elnevezését e könyvből vehette a költő: Révész Imre: *Etel laka, vagyis Atilla birodalmi székhelye*. — Debreczen, 1859. Telegdinél.

³¹ A sátorváros leírása Priszkosz szerint megy, a lakomái szintén. Czerkó zagyva mondókája Erdélyinél, *Népdalok és mondák* I. 170. 1. Az ének végén a két festői sor Etele indulásáról szintén Priszkoszból való: „A mint Attélász ezen faluhoz ért, lányok jöttek elébe, soronként lépdelve egymás után fehér patyolat fátylak alatt, melyek igen hosszan terültek, hogy külön-külön mindegyik fátyol alatt, melyeket mindkét felől asszonyok tartottak fölöttük (sok ilyen fátyolt tartó asszony volt pedig), két vagy több lány is lépdelhetett sküthadokat énekelve.“ Ez a leírás elevenül miig a két festői vég-sorban, még pedig egy ritka költői figurával, chiasmussal: alany és állítmány nem sorban következnek, hanem felváltva, keresztben (mint a görög X betű szárai):

Ó neki útjában hintenek és fűznek

Fátyolívet a nők, virágot a szüzek.

Szinte *Macbeth* rohanó jeleneteire gondolunk, melyeket Schlegel az órasúly lezuhanásához hasonlított.

Etele távollétében megnő Buda merszc. Detre kitanítja, kit hogy' kenyerezzen le, méz-beszéddel, kincsesei. Arany emberismerete egy futamban az indulatok egész seáláján játszik: a kapzsóság, irigység, félelem, sértett hiúság, elégedetlenség billentyűin; egyesek sokallják Etele nagyságát, mások a békés, régi jó időkre gondolnak, Buda lágyságára. Ily természetesen veszi a költő, amit a történelem az Atilla keménysége ellen zendülőkről, Buda részességéről beszél. Köztük Buda fölbátorodik, ifjúi; régi vitéz korát emlegeti, kész akár megvívni öccsével, — mintha fonák előérzet szólana belőle. Ám a szalma-láng lohad; félsz lepi meg híveit, eszükbe jut Etele; a félelem tanácsára falak közé hiizódnak, Aquincum romjai közé. Ezzel a lélektani okkal épül a költőnél Buda városa. A Névtelen Jegyző szerint Atilla építtette föl e várost, s míg oda-járt hadban, Buda a maga nevét adta rá, ez háborította fel öccsét. A költő változtatása indokoltabb, közelebb simul a valószínűséghez.

Budában megfogon Detre elejtett szava: „Ott a győzödelem, hol az istenkard van“; ellopatja Atilla sátrából. Atilla e hírre rögtön haza indul; az elorzott kard az isten segélyétől, világhódító hivatásától fosztja meg. A fők elébe mennek, Detre is közöttük. Meg sem áll Buda városáig. Beüzen: nyissa meg a kaput, adja ki a kardot. Buda visszaüzen: jöjjön maga érte. El is megy, egymaga;³² a kapu bezárul mögötte. Buda elhül tőle, féltében kirántja az elorzott kardot, de az ő

³² Ezt a királyok korából Imié és Endre analógiájának nézi Riedl.

kezében nem egyéb acélnál. Öccse kiüti kezéből, Buda megfut; Atilla vak hevében belemártja kardját. így szépi meg a költő a krónika hírért, hogy *orvul* gyilkolta meg. Atilla tompán eszmél; a végzetes kardot hunok dicsőségére emeli, de hadak ura isten szeméből könny csordul, látván a hősnek és népének betelő végzetét. Ezzel Atilla tette az isteni igazságosság ítéletére van bízva, s megvetve alapja a jövő történesnek.

A Buda és Atilla közt folyó történet ezzel be van végezve; e mű magában kerek egész. A krónikák ellenített két fő adata: a testvéri osztozás és a testvérgyilkosság között a hézagot s az ellenmondást a költő látzólag különálló és közömbös adatoknak, minő a görög követség és a bűvös kard, gondos kiformalásával és beillesztésével, máshol leleménnyel és lélektani indoklással hidalja át. „Költött Eteleje félig a történeté is“ — úgymond a történetudós Salamon; — „nagy kegyelettel volt az anyag iránt s az bámulatos engedékennyé lett a művész alkotó keze alatt“. Az egész esemény sor természetesen s folyvást fokozódva fejlődik a végkifejlés felé; oly világosan lehet összefoglalni, mint a terv-vázlat teszi: „a körülményekben rejlő végzetesség által, melyet Detre ármánya elősegít, Etele odasodortatik, hogy bátyját Budát megöli“. E körülmények és végzet ességük jobbára a költő leleménye, vagy legalább alakítása.

Arany nem csupán a tárgy nehézségeit győzte le; egyben sikerült példát adnia egy sokat vitatott kérdésben, melyhez maga is hozzászólt: ez az eposz korszerűsége.³³ Az újságra mohó európai irodalomban ketten fordulnak ez időben az ősi hagyományhoz, az epikai

³³ Hebbelről és Dózsa *Zadírháam-járól* írt bírálatában. L. e mű II. k. 33—34. 1.

formát megújítva: Tennyson és Arany. Szász Károly, a *Király-idyllek* fordítója, rá mutatott a múlthoz való közös vonzalmukra s alakjaik plastikusságára,³⁴ csak-hogy az angol költő szinte kiméli olvasóit a felindulástól, képeit lazán illeszti egymás mellé; Arany mélyebbre száll a múlt ismeretében s alakjai lelkében egyaránt; erősen drámai jeleneteket alkot. Arany nem oly „több-kevesebb romantikai vegyülettel modernizált” eposzra gondolt, minőre *Childe Haróld*-ot, *Onegin*-t, a *Frithiof-regét* hozta föl, hanem erejét valódi eposzban tette próbára, mely mégis „a hangra és a feldolgozás modorára teljesen eredeti, . . . egészen elüt az idegen népek hasonló termékeitől”. (Riedl.) Az iskolában, *Széptani jegyzetei*-ben ő is azt tanította, hogy az eposz tárgya az egész nemzet, vagy nagy kör életére kiható esemény, mint Virgil- és Tassénál, vagy *Zalán futásában*. *Buda halála* annyiban ilyen, hogy megnyílik az út Etelének nemzete fölemelésére, — a végkimenetel azonban, halálával népének pusztulása, a trológia végső tagjára van fenntartva. *Buda halála* mégsem teszi *részlet* hatását, oly kevéssé, mint valamely csonka antik szobor, melynek szépsége egész gyanánt hat. Nem is Virgil és Tasso harcos és kalandos eposzai lebegnek szeme előtt, hanem olyan példák, melyekben az események szűkebb körből hatnak ki a nemzet sorsára. „A *Nihelungen* tárgya — úgymond — egy uralkodó hősi család és egész nemzedék irtóztató kipusztulása”; ehhez hasonlatos *Buda halála*. Az *Ilias*-t is úgy magyarázta, hogy tárgya csak Achilles haragja ugyan, de ez döntő hatású a trójai háborúra, az pedig fontos a görög nemzet életében. így hat ki Atilla és Buda testvér-

³⁴ Szász Károly: *Arany Jánosról*. — *Pesti Napló*, 1877 dec. 25., 354. sz. (A mellékleten.)

viszálya népük jövőjére. — Ily tárgy maga is bensőbb, egyénibb és lélektanibb, jobban leköti az érdeklődést a hadi mozgalmakkal tele eposzoknál. Igyekezett is eposzát mind külső, mind belső tekintetben természetessé, egyszerűvé, józanabbá tenni. Nem is nevezi eposznak, hanem hűn regé-nek. (Salamon mindjárt észrevette, hogy „alkalmazkodott az újkori ízléshez“.)

Bátor kézzel nyúlt a poétika formai szabályaihoz. Elhagyja az úgynevezett propositiót, a tárgy bejelentését, mely Virgiltól Zrínyiig a „Fegyvert s vitézt éneklek“ hangját ütötte meg. Az első dolgozat még közel járt ehhez: „Ama titkos ármányt kezdem énekelni...“; a másodikban már hangulatosabb: „ . . . megszólal egy rege“. Most az idő vén fája, az avar, a tünődés: csupa hangulat; e hangulatból meríti ihletét;⁸⁵ ezzel fölöslegessé válik a Múzsához való szokott fohászkodás. Négy krónikás hangú sor után egyszerre élő jelenetnél vagyunk. — Mellőzi a sereg-számlát szintén; nem is robognak nála seregek, ámbár harcos nép közt járunk.

Legkényesebb pont a régi eposzi gépezet, a ma-cii ina. Azt tartotta, hogy ez a mondákban volt meg, melyekből az eposz alakult; mert az eposz hőse rendszeren felsőbb akarat végrehajtója, az vezérli, segíti, s a csodásnak a fenség mellett az a célja, hogy „a nagy

⁸⁵ Gragger rokonnak nézi ezt nénrely keretes elbeszélés azon fogásával, liol a szerző régi könyvben olvassa, amit elmond. (*A német "keretes elbeszélés. Bpesti Szemle*, 144. k. 408.1.) Harmos az Ygdrasil-fára gondolt, mely inkább az Arany nál is említett „Világ-fájának“ rokona. (*Egyet. Phil. Közöny* 1911. évf. 446. 1.) Vörösmartynál van ilyenforma újítás, a *Tündérvölgy*-ben, de józanabb képen, kevésbé hangulatosan; a lángképzéledést említi, — „A mit fül nem hallott, a szem meg nem jára, Azt én írva lelém lelkem asztalára.“

esemény intézésében működő láthatatlan kezét mintegy láthatóvá tegye³⁶. E felsőbb kapcsolatot a keresztény eposz is megtartotta; Tassénál angyal hozza le a hősnek a mennyei parancsot, Zrínyinél is az indítja el a cselekvényt. Ritka az annyira emberi eposz, mint a *Nibelung-ének*. A mi ősmundánk is megőrizte a hazába vezérlő csodaszarvas meg a világhódításra adatott kard hagyományát; bajos lett volna e két becses költői elemet mellőzni. Megrója azonban, hogy „a *Gerusálemme* dalnoka bővebben is bánik a csodással, mint a valószínűség, melyet eposzban sem szabad nagyon elveszteni szem elől, megengedné³⁷. Közelről szemügyre véve mintáit, azt látja, hogy „eposzi használatban a csodás majd nyílt, midőn semmi kétség, hogy természetfölötti erő munkál, majd elfátyolozott . . . néha a költő maga sem dönti el, természetes úton vagy isteni erő által történt-e a szóban forgó esemény³⁸. Ő természetesen ‚elfátyolozza’. A csodaszarvas regéje ősi énekként van beszöve. A világhódító kard regéjét azonban föl kellett vezetni forrásához, eredő helyéhez. Pogány mythológiánk híjában a költő a Vörösmartyn át eposzi hagyományá lett dualism ushoz s kifejező elnevezéseivel folyamodik.³⁹

³⁶ *Széptant jegyzeteiben és a Zrínyi- és Tasso-tanulmány töredékeiben. Mese és gépezet fejezetben.*

³⁷ *A Zrínyi- és Tasso-tanulmány töredékei közt. Mese és épezet,*

³⁸ *Zrínyi és Tasso tanulmánya elején.*

³⁹ Erdélyi János Vörösmartyról írván 1845-ben, azt mondja: „És ha fog még találkozni költő, kit szinte úgy meghat az ősi dicsőség szerelme, mint Vörösmartyt, ne törődjék a *gépele* alkalmazásával, hanem legyen szabad a nyomon, mely előtte ezennel törve van.“ Arany ezt olvasta, adott is rá. V. ö. e mű I. 97. 1.

Hadúr és Ármány csinált neveinek ismételtetését azonban, a mennyire lehet, kerüli; az elsőt öreg istennek, a másikat Manónak nevezi többször. Mindegyikük csak egyszer jelenik meg, és csak Etelének, s korunk józan ízlése szerint álomba, visióba burkoltan. Ármány lehetne pusztá kísértő gondolat; leírását csak az eposzi hagyomány s az egyensúly kívánhatta Hadúr mellett.⁴⁰ Sokkal művészebb Hadúr leírása. Vörösin artvnál kalpagja, kaczagánya van, „nap ragyog arcában“, s ha „előragyog a felső levegői határból, Vilámsujtásként látszik nyoma“... (*Zalán futása*, III. é.) Ez képtelen kép. Aranynál alapjában a magyar mesék „ősz, jámbor, öreg férfja, ősz haj- s hason

⁴⁰ Ipolyi könyvében Arany megjelölte a helyet, hol Ormuzd és Arinvan mint a jó és rossz szelleme vannak említve (25. 1.). Nemere mellett is ott van honjának nyoma (136. 1.). Ármány leírása Ipolyinál (41)—50. 1.): „Nagy, mint hegy. . . két vadkanfog lóg ki szájából, szemei hasonlók a vérforrásokhoz! (Aranynál: „Torony ....agyara lóg hosszan, szeme vérben ázik.) Szája mint a repedt ég, midőn tüzes istennyila szalad ki belőle. („Nyelve, miként villám, tüzesen cikázik.“) Vörite lángoló szakállal, melynek minden szála egy-egy taréjos kígyóvá változik. („Üstöké lángot hány, övig ér szakálla, Vértarajos kígyó minden egyes szála.“) — Zrínyinél Alektónak „Kígyókból áll haja s kötelőznek fején, Dohos kénkő pára jön ki rut gégégjén.“ Egy vonás Ármányon Tasséból való; Aletto fúria Rináld alakját öltve föl, „levágott fejét bal kezében szorítja“ (VIII. 59—60.); erre Loisch János mutatott rá, arra is, hogy ezt Arany fel is hozza a *Zrínyi cs Tasso* tanulmányban. — Loisch János: *Buda Haláláról*. — *Irodalomtörténeti Közlemény ele*, 1912. I. füz. Ily testi leírásra epikai példák csábíthatták a költőt; tudott Macbeth-i döbbentő látomást is idézni: Buda pártosai közül

Nem látja sok ember, de ki látja, szörnyed:
Etele arczát, a bosszúálló szörnyet!

hosszú lisztes szakállár „mint Ipolyi írja (12. 1.), de a biblia s a művészi képzelet fenséges vonásai vannak alakján. Sátorában ül aranyos karszékben és megnyiladozik az egek kárpitja — ez mind bibliai.⁴¹ Szakállá feléire alácsordul — Jeremiásra gondolunk a Sixtina mennyezetén. Széke mellett pajzsa, lába előtt tegze, „tűznyilai”: mint egy Zeus-szobor. A végzet rovása változhatatlan, mint az ananké, fátum; ez is classikai. „Egy szemfordulásból világot megnézte“, mint Zrinyinél. Az „acéltükör-szem” magyar babona;⁴² a nagy adomány, mely egy kikötésen megdől, népmeséi; a „világ-fája“, melyre a végzet fel van róva: az Edda Ygdrasil-jának rokona, hajtása, de Ipolyi magyar mesékben is tud fát, melynek gyökere a pokolba ér, ágain városok vannak, s ha kidől, vége a világnak.⁴³ A két „tűzleelő szélparipa“ szintén a mesékben termett, de a kétlovas hadszeker, melyet maga hajt a harcos: — görög. A jelenetet mély hangulat fogja közre: előbb az aluvó világ éji nyugalmit érezni; a szellemjárásra fölér az alvó, s még mélyebb álomba merül, — ezzel az egész álomszerű. Bár Hadúr földreszállása valóságos jelenetnek van leírva a szín és elevenség kedvéért, mégis csak látomás: Atilla mint álmot beszél el az álmofejtőknek; a ráövezett kard nincsen is derekán, hanem a mezőn kerül elő; csodálatossága nem több, mint egy álom betelése, különös véletlen; így is erős hatással lehet az álom- és csoda-hívő lelkekre. Már Szász Károly méltányolta, hogy Hadúr „megjelenése kettős értelmezést engedő: álomban, — s a költői leírás ereje által

⁴¹ Pollák Miksa: *Arany János cs a biblia*, 131. 1.

⁴² A költő maga tett hozzá jegyzetet.

⁴³ Ipolyi, 326. 1.

oly tisztává és nagyszerűvé téve, mint igazi valóság.⁴⁴ Mitrovics Gyula finoman fejtette föl, mennyire nem ellentmondás ez a sokszerűség, hanem tudatos kitervelés, hogy összemossa az álom és csoda határait, abban a rejtelmes lelki szürkületben, mély a monádák levegője.⁴⁵

Óvatos művészettel az egész cselekvényt úgy fonja a költő, hogy égi beavatkozás nélkül is megállhat na, mégis a végzetet érezzük lebegni az események fölött.

Bensőbb tekintetben is sokban eredeti és újító. Mellőzi a csaták és párviadatok rajzát; a csataképeket, „hol üt meg Kamber Robogót, fején vagy térdén“, már Vörösmartynál megsokallta Erdélyi János.⁴³ Aranynak e részben különben is teljes erejét, az olvasó minden érdeklődését Krimhild csatájára kellett tartogatnia. Ő lelki küzdelmeket rajzol, mondhatni elemez. Műérzékéből kifejlett elve — mondja Négyesy, — „hogya ne a külső bonyodalom tarkaságában, hanem személyeinek lelki történetében keresse az érdeket“; már *Toldi-ban* is „minden erőmutatványának lelki indítékait adja“.⁴⁷ Arany maga is hangoztatta, hogy „a viszonyok *külsőleges* természetének meg kell hátrálni a *benső* drámaiság mellett“. (Szász Csü/r-jának bírálatában.) E művészete *Buda halálá-han* ér tetőpontjára

⁴⁴ *Budapesti Közlöny*, 1867 77. sz. jún. 13.

⁴⁵ *Buda Halálának csodás elemei az aesthetika és a lélektan szempontjából.* — *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1915. évf. 256—275. 1.

⁴⁶ Az *Irodalmi ör*-ben 1845-ben közölt tanulmányban, melyet Arany ismert. (E mű I. köt. 97. 1.) Újabbán: *Pályák és pálmák*. 274. 1.

⁴⁷ Négyesy László: *Arany művészete és elmélete.* — *Budapesti Szemle*, 1917, 170. köt. 357. 1.

és a balladákban. Ady a költő legjobb balladájának mondta *Buda halálát*.⁴⁸ Alakjainak minden lélekrezdülését figyeli, egy percre sem hagyja magokra őket, literükön folyvást rajta tartja kezét. Riedl szerint a modern regény beható jellemzése van itt átvive eposzba.⁴⁹ Terjengős leírások helyett alakjait beszélgeti, cselekedtet; minden előttünk történik, nemcsak a külső események, hanem a lelki változások és kitörések is; szinte az egész drámai jelenetből áll, melyeknek nem pusztá hallói, hanem nézői, tanúi vagyunk. Az olvasó feje fölött nem úszik folyvást nagy események terhes föllege: a történeti jelenetek családi képekkel váltakoznak. Ez változatosságot hoz a hangulatba és hangba. „Epikusnál ennyi tartománya a hangulatoknak ritkaság” — mondja Négyesy.

Az erős drámaiságot Greguss Shakespeare hatására akarta visszavezetni, így vált volna belőle „drámai epikus”, aki „erős lélektani jellemzésével s nagy vonású rajzaival az eposzi formában is drámát, *Buda halálában* és balladáiban tragédiákat ír”.⁵⁰ Ez a saját könyvében való elfogultság túlzása; ámbár igaz, hogy Arany-iján különösen erős a drámai érzék, mintha fiatalkori színműírói tervei teljesülnének ki. A tragikai színezetre indokoltan mutat rá Gyulai Pál: „Arany nagy

⁴⁸ *Strófák Buda Haláláról*. — *Nyugat*, 1911, 32—34. 1.

⁴⁹ A „modern bensőséget” egy Jézus-társasági atya mondta ki először a műről, Arany eposzainak korszerűségét vizsgálva, a kalocsai érseki főgymnasium 1876—77. és 78—79. évi értesítőjében.

⁵⁰ *Shakespeare pályája*, 405. 1. — Erődi Dániel *Buda halálának széptant tanulmánya*, 1876, szintén ilyen túlzással írja: „...nem epos, hanem eposi formában előadott dráma.” A könyvről Angyal Dávid írt tanulságos bírálatot *Abafi Figyelő*-jében, T. 223—28. 1.

epopeája epiko-tragédia lett volna, s nem hasonlított volna a szokott műeposzokhoz, melyekben a végzetes hős fölemeli nemzetét“. „A tragédiában csak a hős bukik, itt az egész nemzet, vezére bűne miatt... egy nemzet ‘sorsa az egyénhez van kötve, ki teljes képviselőjévé vált, — ime a tragédia az eposzba oltva.“⁵¹ Beöthy Zsolt szerint „népe és ő sokkal inkább egyek, mint bármely eposz hőse nemzetével“, „népének nagysága egészen az ő személyes nagyságába látszik olvadni“.⁵² A tragikai mag megvan a mondában, de Arany talált rá,⁵³ ő formálta ki a bűn és bűnhődés összekapcsolásával tragikus hatásúvá. Az indulat fenyegető háborgása, a fölkellett baljós előérzet feszültebb és mélyebb hatású az epikai nyugalomnál; ily hős több érdeket kelt a könnyen boldoguló epikai hősöknél.

A drámai hatást a cselekvény összpontosítása s az alakok élénk jellemzése okozza.

Az egész történet öt főszemély között folyik; ennyit részletesen és elevenen bírhat a költő rajzolni; az olvasónak nem szükség egész névsort, terebély családfákat kísérenni figyelemmel. Szász Károly szóvá is tette, hogy a műnek „kevesebb alakja van, mint valaha eposzban találtunk“, pedig öt-hat személy „nem idézheti elő azon megdöbbentő benyomásokat, mint a hol hősök egész csoportjai dulakodnak“.⁵⁴ Arany viszont éppen azt jegyezte meg Szász *Trencsényi Csák-jára* —

⁵¹ Emlékbeszédében.

⁵² *A tragikum*. Az epikai és tragikai jellem c. fejezetben.

⁵³ Erről s a monda egyéb feldolgozásairól Sebestyén Gyula: *A magyar honfoglalás mondái*, II. köt. végén.

⁵⁴ Arany *Összes költeményei-nek* ismertetésében, a *Buda-pesti Közlöny* 1867. évi 27., 29., 77., 79., 95. számaiban; az idézett rész az V. közleményben.

már a barátilag közölt tervvázlatra is, később bírálatban —, hogy „a költemény legfőbb baja a tények és szereplő egyéniségek roppant halmazából ered, melyek közül amazoknak *cselekvénynyé*, ezeknek *jellemmé* fejlesztésére szűk a tér, az idő“, s hogy „derekabb eposzírók nem rajzolnak jellemet *hiába*“. Éppen e kimért-ség folytán élők az alakok, ezért tiszta és világos a szerkezet, folytonos a fejlődés a eél felé.

Nem tagadhatni, a cselekvényt inkább a körülmények fejlesztik, mint a jellemek. Négyesy nem ok nélkül jegyezte meg Atillára, hogy talán nagyon is „sodort atik“ általuk, — a terv szava szerint. (Éppen ezért volt szükség annyi leleményre, indokolásul.) Ez azonban szándékos. A *Széptani jegyzetek*-ben azt tanította a költő: „Eposzban a cselekvény inkább külső, egyebütt benső. Eposzban az események uralkodnak a személyek felett“. (Itt valóban *egy* helyzet az, mely kiélesedik.) Ezek szerint „az eposz hőse *állandó* jellemmel bír, pl. Achilles, Aeneas épen az a darab végén, a mi az elején volt, mig ellenben a drámai jellem *fokozatosan* fejlik ki“. Ami azonban a szereplők körül és lelkükben történik — Detre besugása, a két királyné haragja, a vadászat, a követség, a kard megtalálása, — minden egy-egy darabot szakít el a partból lábuk alatt. Minden jellemök szerint hat, Atilla nehezen fékezhető szenvedélyességére s Buda örökösen békétlenkedő gyengeségére. „A hatalom megosztásának veszélyes intézményét mindkét félnek csak nagy méréskélete tarthatná fenn — mondja Gyulai, — és mindkét fél taszítja egymást az örvény felé.“ A két testvér oly különböző, hogy — mint Riedl mondja — „Kelet szokása szerint — alig szülte őket egy anya“. Mint Székely Bertalan Szent Mór képein a pécsi székesegy-

házban a főalak másoknál nagyobb arányokban van festve, Atilla is felülemelkedik a többiekén. Arany egyetlen alaknak sem írja le külsejét, jelzőkben is fukar; igékkal jellemez. A külső vonás is belsőre mutat; a véreskünél: Atillának bő ,vére ugyan verte a gyula edényét'; ha Etele indulata felforr: vére ,zúgó patakokban ömlik a fejére', ,mint malom örvénylik két füle, az ajka reszket' (VII.); ereje physiologiai módon érzik. Ha megáll: ,megszáll, mint fekete felhő" (IX.), tekintete ,hömpölyög" (IX.); maga is ,bús felhőként hömpölyög és zordon", ,haragjának köde esik" (VII.); szinte természeti jelenség gyanánt hat. Ritkán jelenik meg; ,az olvasóban némi tiszteletet ébreszt, hogy kevéssébbé van vele bizalmas lábon, mint a jó Toldi Miklóssal" — mondja Salamon.

Ő mutat rá arra is, mily ,keveset és nyomatékkai szól, mintegy keze intésével országok Minél többet beszélnek e műben a nők és férfiak, annál feltűnőbbi) Etele kevés beszédősége". Mellette Buda és Detre szószátyár. Etele ha szól is, az indulat elfojtja beszédét. A mint rá-rivall bátyjára: „Mi vagy te?... Akarom: volt, nincs... Majd!" — mennyi fenyegetés van e bentört szóban. Tud gyöngéd is lenni, Krimhildhez, fiához; feleségét egész v i rá génekkal köszönt i:

Nyílj hát, teljesedjél, én rózsavirágom!
Boríts leveliddel, puha boldogságom!

Budának is lejtős menedéket keres a Mátrában s könnyű vadra küldi. Buda minél tehetetlenebb öccse mellett, annál házsártosabb otthona. „Megmutatom, meg-lásd, ki a férfi, rajtad". Már koros, roskatag, járása támolygós, ha elmegy, visszafordul egy-egy szóra. Tér-

mészetöket növeli a korkülönbség: Atila ekkortájt a történet szerint harmincötödik éve körül jár; merő akarat és nyíltság; Buda mindig a más tanácsán indul, alattomos úton; csupa ingatagság: „Vád neki, a mit tett, bánja ha mit nem tett.“ A költő úgy állítja szembe őket, hogy az erős tőr és enged, a gyöngébb tüzei magát folyvást; erre már Salamon rámutatott. Lélektani ez, de épp úgy az is, hogy e fordított szerep nem tarthat örökké. Etelében fokról-fokra apad a türelem, Budában nő a neheztelés. Buda rögtön hajlik a Detre szavára, Atillának nincs füle ily beszédre, később a görögök hízelgésére „szíve szerént nem bírt haragunni, de Buda korholására már fenyegetőzik; az istenkard jéleire elragadja dölyfe, az elorzás hírére indulata. — Buda könnyen békül, puha kényelemből: „Könnyebb hagynia, mint haragunni érte“, s a kupa mellett „gondoktól üresíti keblét“, míg új okot nem keres duzzogásra.

Vannak, a kik túlságosan lágynak találják Buda jellemét; ebben Angyal Dávid egyetért Erődivei: „Ilyen Buda mellett könnyű Atillának lenni“. Csak-hogy két Atila nem lehet egy eposzban, a történetben sem volt. Buda jellemét a történelmi kifejlésre az eposz menete kívánta olyannak, hogy tétlensége is hasson, tehetetlensége is sodorja. A költő végül tisztességet teszen neki: kardot ad kezébe s egy vers-sor gyászleplet borít rá: „Bajnok vala ifjan s bús élete végén“.

A két feleség közt ugyanez a harc áll, a maguk módján. Mily jellemző, hogy Gyöngyvér meglesi Ildikó megjöttél, s ugyanolyan féltékenység gyulád benne, mint urában; éppen úgy „tegnapi pillének“ nézi Hildát, mint ura Atillát. Első találkozásuk két

ellenségé, bár még csak a szem vág. Az elfojtott harag kitör ám belőlük, akármilyen okra; ha uraik összebékítetik is őket, azt „nem óhatják, hogy odabent ne fájjon“. A két sólymon összeszólalkozva, Krimhild a legmetszőbb asszonyi vágást méri a másikra: „nem vagy mai gyermek“; Gyöngyvér azzal vág vissza: „Sohse vénezz engem, kegyelem-királyné . . Gyöngyvér maga mondja, hogy se' fia, se' lánya, innen vonzalma a gyermek Aladárhoz; sólymát is ezért szerette; gyermektelen nők sokszor dédelgetnek valamely állatot, — erre már Salamon célzott. Mikor a gyermek megbotlik a kardban, Ildikó ezt a sebet tépi fel: „Ne taníts gyermekkel *te* bánni, te meddő!“ Csodálatos, hogy az el vonultán élt Arany mennyire mélyre lát a női lélekben. Krimhild épp úgy elsőnek érzi magát, mint Atilla, s Gyöngyvér éppen úgy nem enged ebben, akár Buda. Krimhild asszonyi fensőbbiségét fitogtatja, fiatal szépségét; fiával dicsekszik; Gyöngyvér Buda gyámolatlansága miatt érzi hátratéve magát. Fiatalabb, elevenebb is uránál, ő hallja meg a csoda-kard híret is, ő bujtja fel a tunya öreget az elorzásra, asz* szonyi furfanggal, mely nem számol a véggel. Gyülökdőbb is (általában a nők inkább engednek az indulatnak), szívében több a keserűség Ildikó ellen, mint Budában, öccsére. Egész gyűlöletük egymás ellen árad, nem a férjeikre; Buda holtteste mellett is Gyöngyvér nem Atillát, Krimhildet átkozza.

Krimhild kemény szívet hozott a Nibelungoktól.⁵⁵ Gyöngyvér, ha ura bánkódik, vigasztalja: „Szegény bús fejedet, így, hajtsd az enyémre“. Krimhild csupa

⁵⁵ Talán a sólymot is ő hozta; Atilla körében aligha volt szokásban.

önzés; nincs egy szava urához; csak mikor messze van, akkor „úszkál lelke tenger hiú vágyon“ (XII.). Mikor Etele megkéri, a *Nibelung-ének*-ben soká tusakodik: „Testein e Pogánynak, mint keresztyén nő, odavessem-e?“ — végre is azért szánja rá magát, mert „így tán meg lesz boszúlva férjem halála még“. E vonakodásból maradt benne valami, mint megmaradt a bosszúvágy is; Etele nagyobb, hogysen boszújának eszközévé válnék, — fiától várja hát. Bosszúszomja hátrább húzódik, a trilógia harmadik tagjára;⁵⁶ viszont a két királynő versengése előbbre nyomult a második rész tervéből, s más személyek között foly. Krimhild múltja és boszút sóvárgó magánbeszéde az, a mi megmaradt a *Nibelung-ból*.⁵⁷ Igaza van Sturm Albertnek, hogy Etele oldalán Krimhild csak „színleg“ él új életet.⁵⁸

Még egy személynek van nagyobb szerepe, Detrénnek. Most a két testvér közé veri az éket, nem kerülő úton, Krimhild segélyével; ezzel önállóbb lett. Szász Károly sokallta szerepét; „az aránylag kis cselekvénynek igen nagy fenék van kerítve Detre tanácsának két egész énekre terjedő voltában“.⁵⁹ Csakhogy Detre ta-

⁵⁶ L. II. köt. 239. 1.

⁵⁷ Néhány tárgyi mozzanat hasonló: a királynék találkozása (Nib. XIV.) s a III. tag tetemre hívása (Nib. XVII.) már volt szóban; Szigfrid álharcban nyeri meg Brunhildot Gunthernek (VII.), mint Toldi Piroskát Tarnak; hogy kincsen az elnyomottabb pártot szerezhet magának, azt Krimhildától feltételeben Hágen gondolja (XIX.), Szigfrid olyan formán vonsozolja a medvét, mint Etele; ezt Sturm és Riedl említik fel.

⁵⁸ Sturm Albert, *Buda nalálá-nsk* németre fordítója, tanulmányt írt a két eposz összehasonlításáról: *A Nibelungók „Buda háláld“-hun. A Kisfaludy-Társaság Évtapjai*, XVII.

⁵⁹ Az összes költemények bírálatában, *Budapesti Közöny*, 1867, 95. szám, július 6. V. közlemény.

nácsairól tudnak, ármányát kiemelik a krónikák, az 50-es évekbeli tervvázlat is. Benne testesül az idegen fejedelmek szabadulásvágya; ott érezni őket mögötte, mint Colleoni magános szobra mögött harcra kész seregét. Ez megnőteti, meg is szépíti alakját. Nagyobi) célú intrikus Ilágennél, ravaszabb is. Mikor Budát befonni próbálja, eszében van népe s nem tud elnyomni egy sóhajt. Ő tanácsolja a kard elorzását; azzal örökre eltűnik Buda sátrából; a hazatérő Etelenek „kelleti hűségét”; ő készíti elő az elnyomott népek fölkelését, ami a trilógia végén fölidézi a katasztrófát; a harmadik részben nagy szerepe lett volna.

A *Nibelung-ének* alakjainak átvándorlását Arany művének német fordítója, Sturm Albert, általában szemügyre vette, s arra a meggyőződésre jutott, hogy Arany „csak az alakok neveit és leghalványabb árnyék-latait kölcsönzé a német krónikástól és azokat a saját szellemével elevenítő meg“. Ott félig-meddig keresztények, itt még pogányok. A germán énekes „elvész saját tárgyában“, még a nemzeti eszme fogalmáig sem bír fölemelkedni; Arany liánjai-, gátjaiban nemzeti öntudat él s egész műve a nemzeti múlt emléke.

Az alakokon s az egész művön megvan a kor és a monda régisége. Maga a tárgy, a testvérgyilkosság, kelleti és mondái, szinte a *Sah-name* egy-egy részletével rokon. Egy pár személy akarata a nép sorsa, története. Az emberek egyszerűen gondolkoznak, tapasztalásból érvelnek, elvont mondanivalóikat köznap megfigyelésekkel példázzák. A férfiak legnagyobb felgerjedésükben nem találnak szavakat; mikor Etele otthagyja Budát, ez csak nézi üres helyét (IX.); Etele is Buda holttesténél „lába előtt, vérből, néz vala egy pontot“. Máskülönbén Buda násznagys viselkedésében sok a

mai vonás. A költő azt tartotta: az a vér ma „az igénytelen magvetők gubája alatt rejlik“ (Petőfinek, 47 febr. 28.), innen vette hát mintáit.

A hun életmódról keveset tudunk; a ló-áldozatot, a rovást felhasználja a költő; papjaik a táltosok és jó sok; italuk boza és kám; nyereg alatt puhítják a húst; a sátor neve a perzsa eredetű *csergc*.

Minden morzsányi adatot megbecsül; mikor Buda Aquincum falai közé húzódik, fasátrát kőpalotára rakja, mivel Jordanes azt írja, hogy Atilla uralkodni akart városokon, de bennük lakni nem szeretett, hanem faházban.⁶⁰ Nem felejtí, hogy Atilla meg Aetius együtt növekedtek, mintegy csere-gyermekként, a mit az első dolgozat T. éneke elmondott; ezért érti Atilla a görög követség beszédét. Nemcsak adatokban, felfogásban is korhú a költő. Mennyire korjelző, hogy Bulcsú megveti a bor ital újságát, kitart a kancatej mellett, mások meg épen az újon kapnak. Krimhild civódásuk közben azzal sérti véríg Gyöngyvért, hogy med dőnek mondja; ősi felfogás ezt szégyenül róni fel; Gyöngyvér azzal háritja el magától a hibát, hogy: „Szolgálóimat is engedtem uramnak“; ezen ó-testamentomi zamat van.

A hún életmód gyéren ismert vonásait a magyar krónikákból pótolja. Innen valók a hadra hívó véres kard, csatában a kaszás szekerek, a „Huj, huj!“ kiáltás; említi a „nem-nyirt fiatalság“ korát; a *kun*-kötés-hői hún-kötés lett; a tatárok leírásából ruházza át az arc bevagdalásának szokását Kanyaró népére. Kiegészíti ezeket a mai élet egyszerű vonásaival, melyek a népnél illetően százados életűek. A hadra-

⁶⁰ *Sebestyén Gyula: A magyar honfoglalás mondái, I. 407. I.*

készülődés közben a gyermekek is nádparipán nyargalásznak; a sereg gyakorlatai nagyrészt mai gyermeki játékok módjára folynak; még a dolgát elvétőt sem felejtí. Buda sátrának feneke furkózott, mint a mai paraszt-szobák; kilincsét „fölhúzzák“: fakilincs; mikor megint gyűlni kezdenek hozzája, — elébb *éjjel* és *reggelenkint* — a költő ezt azzal festi, hogy a felmagzott füvet letapossák s Buda paripái vendég-lovakkal nyeritenek össze (XI.). Krimhild, mikor kis fiára köti a csodakardot, „megfürja a szíjat“.⁶¹ Beszédük a nép szava-járása. A tréfát, lenyomatják borral' (X.); Buda így beszél: „Király vagyok én még, *s úr a magam házán*“; Gyöngyvér azon búsul, hogy urának „hogy' van feje-alja“. Szájokon közmondások születnek: madarat nem dobbal szokás fogni; nem tudni, mit hoz a holnap. A költő maga is belejő az ilyen beszédbe: „Volt már (de mikor nincs árnyéka nagy fának!) irígvc .. . Etele királynak“. — „Hisz ember az ember, akkor is az volt lám; Megörült s megdőbbent Etele voltán“.

Mindez a naiv eposz hangulata, hangja. Soha költő ennyire meg nem közelítette Homeroszt. Szász Károly, a világirodalom eposzainak alapos ismertetője, hangoztatta, hogy „a mondái hagyományon alapuló eposzok költői közt a Nibelungok ismeretlen költőjén kívül csupán Arany a közvetlen utóda Homérnak“.⁶² Itt-ott szembe is ötlík egv-egv homerosi szólám, hasonlat.⁶³

⁶¹ Arany ilyen apróságban is rendkívül pontos. Mikor Buda fölbérli Kanyarót a kard ellopására, gondja van rá, hogy fölismerhesse: („Hüvely atyjáé volt, megmondta: mi jéről.“)

⁶² Emlékbeszéde. A M. T. Akadémia Évkönyvei, XVII. II. 1884.

⁶³ „Végre nyugodt ajki szóval ilyet mondtak“ (IX.) Buda városa elé Atilla „szót szólani küldött“ (XII.) — Atilla

Az *Ilias* után *Buda halála* hasonlatokban a leg-
 gazdagabb költői mű. Loisch János kimutatta, hogy az
Mas 182 hasonlatánál itt *aránylag* még több van; más-
 fél százra teszi; körülbelül negyedrészüik classikur
 eredetű.⁶⁴ Homeros az elbeszélésbe szövi, Arany bőven
 ad alakjainak ajkára is; ez mutatja eleven képzeletét,
 mely előtt minden testet ölt, megéled. Megvan hason-
 latai közt minden fokozat az egy szónyi vázlattól a
 homerosi módra mozgó genre-képpé, szinte elbeszéléssé
 kerekedő hasonlatig, minő a támadó vihar s a ménes
 leírása, a méhek rajzása. Vörösmarty világosan *mint*-tel
 kapcsolja hasonlítóit: „mint a sebes özfi”, „mint a sírbeli
 rém”: Petőfinél a hasonlat többnyire személyesítésben
 áll. Aranyánál — Loisch megfigyelése — sokszor „a
 kép a fogalom helyébe lép, az átmenet útját egyengető
 kapcsolat nélkül“. Kedvvel halmozza az ilyeneket a
 költő, mint Buda és Detre beszédeiben: „Nyilat is el-
 löjük ... nem jut soha célba“ — meg sincs nevezve
 a hasonlított: a szándék. Néha nem is példaképpen,
 hanem kapcsolat nélkül, egyenest a fogalom helyett áll:
 „ ... érzi a hun ember, Hogy ki vala csepp víz, ő ez-

azzal fenyegeti Detrét, hogy kiveti testét „ronda repesőknek
 utálatos étkül“. — A deli hajnal, a rózsaszőzlő — a homerosi
 rózsaujjúnak mása, az eget hajnalodáskor előzőnlő rózsaszín
 fényről. Akad itt-ott egy ariostói hang is; a IV. ének
 vége: „Hanem e beszédből marad is még hátra“. — „Etelét
 emlitem: hova késik hadban“ (XII.). — Shakespeare-re mu-
 tatnak vissza az égi előjelek. — Homerosi párhuzamos sorokat
 többször közölt az *Egyetemi Philologiai Közöny* régebbi év-
 folyamaiban Csengery János; összefoglaló tanulmányt is írt
 erről a *Budapesti Szemlé*-ben. 1933. évf. 229. köt., *Arany Já-
 nos és az ókori chassikusok*.

⁶⁴ Loisch János: *Buda Haláláról*. — *Irodalomtörténeti
 Közlemények*, 1912. évf.

után tenger“. Egy-egy találó kép sokszor kifejezőbb, mint bármilyen körülírás. Detre beszédére azt olvassuk Budáról: „Mint sas fészkébe ha idegen sas szállna: Verte vadul szívét az ijedség szárnya“; semminő jellemzés sem bírná így éreztetni a megrebbenést, szívdobogást, vergődő ijedelmet, mint ha a madár megriadtát látjuk az emberé helyett. Találni néha rejtett hasonlatot jelzőben, igében. Mikoltnak: „Könnyhullató szemében mosolygás fénye kelt“. Kinek ne tűnnék itt szeme elé a tavaszi ezüst esőn átcsillanó napsugár, mintegy fordított személyesítés? (II. dőig.) Ilyen, mikor Gyöngyvérről azt mondja: „Szép barna szemének *felvirrada* héja“. (Rozgonyi Piroskának „vére *meghajnallott arcán*“.)

Azt már Salamon észrevette, hogy tárgy dolgában a hasonlatok a pusztáról, lóról, nyílról vannak véve, s a mezei életből. Ha azt olvassuk: „Holt sebhely is éled idő változásán, Emlékezet ujul hadi hír hallásán“ — ez valódi harcos hűn hasonlat, ősi népéletbeli ez is: „ . . . dörzsölve aszú fa is gyulád, Hamarabb ennél az emberi indulat“. — Detre így kesergi öregségét: „Nyúlik erőtlen, mint nyilak ázott húrja“. Arany e tekintetben is oly pontos, hogy ha a beszélő nem közvetlen köréből veszi hasonlata tárgyát, rögtön áthárítja a felelősséget: Detre képes beszéde közt így szól:

„Mint a hajós (*mondják*), ha támad a vihar,
Engeszteli önként becses marháival.“

Voltak, akiket félrevezetett a költő nagy gondosága. Haraszi Gyula a népünk pásztoréletéből vett vonásokat, hasonlatokat kirívó anachronismusnak nézi

hún eposzban.⁶⁵ Szerinte a költő nemzeti mondavilágunkból „nemcsak az anyagot akarná újra teremteni, hanem ennek őseredeti formáját is“. Salamon Ferenc jóelőre tiltakozott az ilyen felfogás ellen; „Aranynak nincs az a követel ődzése, hogy egészen helyre akarja állítani az őskori magyar eposzt, úgy a mint volt, a mi lehetetlen“. Eszében sem volt ily ossiani régieskedés, — még bevallottan sem. Mindamellett néhol még Riedl is félreérthető kifejezést használ; Arany mintegy „XIX. századbeli kortársa Atillának, a mű egykorú hegedős szerzeménye is lehetne“. Az igazságot akkor találja el, midőn azt írja: „A hang mintha évezredes volna, a költői eljárás, a szerző művészete új“. Nem is lehet máskép; maga Homér is fejlettebb fokon áll a trójai kornál. Arany maga pár sort tett a kézirat végére s ott azt mondja: „Sem a régít, sem a népit nem használtam *affectatióból*, hanem a tárgy kellő színezésére, ott és annyiban, hol és mennyiben céljaim kívánták. Ha *producálni* akartam volna magamat, mind régiesebben, mind népiesebben tudok vala írni“. De nem gondolt arra, hogy egészen Tinódivá legyen. „Formát és tárgyat összhangzásba hozni“, ez volt művészi vágya. Minden új tárgyához a szerint váltotta a hangot. *Toldi* után még közelebb hajolt hangban a népmeséhez a *Rózsa és Ibolya*-

⁶⁵ Haraszi Gyula: *Arany János*. Először Bodnár Zsigmond *Magyar Szemle*-jében 1881-ben, — bővítve a *Modern Könyvtár*-ban, 45. és 42. 1. — Erődi Dániel azon is fennakad, hogy a XI. élektben a szülendő vihar leírásában „lábam, arcom, látlak“ szavakkal a költő magára tér. — Hát Virgil *III' ego*-ja, és Milton? — *Kevehása-ban* is van ilyen: „Mozdulni látom a mezőt“ — s a végsorban: „Elzengi — mint én az Övéket.“ *Buda halálá-ban* több ilyet olvasni: „óh ha *nekem* volna most egy szavam olyan . . .“ (Vili.); a XII. ének kezdete.

bán; *Murány*-ban egy fokkal magasabb előadás volt célja; *Katalin*-ban a képek özöne, jambusok rohama megint más stílt kívánt; komikai tárgyakkal megint friss hangot üt meg. Neki van költőink közt legdúsabb szótára, Riedl szerint vagy tízezer szava; talán szükén is van mérve, ámbár Shakespeare kincse is tizenötezer szó. Tolnai szerint felülmúlja Csokonait, Vörösmartyt; csak Jókai szókincse nagyobb, de „irodalmi termékeik arányában Aranyé az elsőség“.⁶⁶ A stilisztikák nála találnak legtöbb példát a figurákra. Egyaránt ura a régi, népi és újabb költői nyelvnek s az alföldi tájszavak kincstárának. Nem alkot annyi új, merész kifejezést, mint Vörösmarty; ő mindenre készen találja emlékében a legtalálóbbat. Fölvesz egy-egy népi szó-alakot, mint: mersz, távunna, szók; új árnyalatot, új szint ad egy-egy szónak, újszerű kapcsolatot teremt: „föld-ette királyok“, „rózsaözönlő“ hajnal; egy-egy állítmányt, jelentést a kifejezések egész seregéből válogatva, különbözőképpen s mindig a legtalálóbban tud jelölni,⁶⁷ Petőfinél sokszor alig lehetne megvonni a határt, hol verseinek nyelve elválk a köznapis beszédétől; Arany kezében mindennapi szavak fényt és súlyt nyernek, ellágyulnak és méz van bennök.⁶⁸ Máskor nyelvének márvány tömörsége van,

⁶⁶ Tolnai Vilmos: *Arany nyelv művészetéről*. Budapesti Szemle, 1917 június.

⁶⁷ Ezekre Riedl hoz fel érdekes példákat, az *áll* ige változatos használatára a kötet végén, az elpirulásra a *Nyelve és stílusa* fejezet elején; egy érdekes kitétel elmarad: a nép azt mondja: fejébe megy a vér; az öreg Benczének „vére süveg alá szökken“.

⁶⁸ Magyarosságára és nyelvének erélvire jellemző, amint Moore *Forget not the Fidd* versének fordítását kezdi. Petőfi

szavaiban fény rezdül, mint a drágakőben, vagy úgy omlanak, mint nehéz bársony redői. Vannak szavai, melyekben érzés lüktet; mint „bevérző honfiseb“, „kötelesség vampyr vádja“, — mily jellemző szavak Aranyra!⁶⁹ Négyesy megfigyelte, hogy az ötvenes évektől fogva általában „minden szó mögött sokkal több lelki tartalom van, mint előbb volt, sokkal több festő erő rejlik jelentésében és több zengzetesség s hang alkatában“. Költői nyelvének díszét nem cifraság teszi, hanem üde tisztasága, zamatos íze. Legfőbb a jó hangzás, ennek feláldozza módjával a grammatikai törvényt is, ha az élő nyelv szokásra fellebbezhet. (*Az árva fiú-ban*: „Ne bánj-on így ...; ezt is megvédelmezi az Erdélyinek írott levélben.) Figyelmezteti Erdélyit, hogy költeményeket nem lehet nyelvtani gyakorlatnak tekinteni, hogy költő okkal kerüli néha a „nyelvtörő szabályosságokat“, az euphonia kedvéért engedni kell a nyelvtan merevségének.⁷⁰ Több szabadságot követel a költői nyelvnek, mely *alkotja* is a nyelv anyagát, szabályát. Tudósa is a nyelvnek, — Tolnai Vilmos legelső nyelvészünknek tartja, — de a nyelvészeti folyamszabályozással szemben

így: „*Ne feledd* a tért, hol ők elestek, Az utolsó 9 a legjobb vitézek“; — ez hű, de Aranynál: „*Eszünkbe jusson*, hol veszett el *Hősink utója, legjava*.“

Simonyi Zsigmond a *Nyelvőrben* oldalakon át hozott fel példákat, mint vettek át kifejezéseket Aranytól írók, műfordítók, sőt a köznap beszéd is. — *Arany János nyelvénél: hatása*.

— *Magyar Nyelvőrt* 1917 márc.—április.

⁶⁹ Rendületlenül, *Hoc erat in votis... c. költeményeiben*.

⁷⁰ *Toldi szerelme* kéziratán V. én., 32. vsz. 5. sor: „Boszúval örökre kapcsolva leendel“ után a lapszélre odairja: „(persze *ik-es*, de így marad, mert nem áldozom fel ezt a két sort.)“

az élő nyelvhasználatra hivatkozik. „Fontos kérdés, tartozik-e túrni a költészet a nyelvtan jármát oly igen, hogy örökké a nyelvfi czaniító olvas-sz, kercs-sz mellett maradjon.“ „Ki kellene dolgozni a magyar euphonia elméletét, s meghatározni, meddig terjed e részben a költő szabadsága.“⁷¹ Erről szól az *Aisthesis* vers példája.

Gyakori nála a szókötesi, mondattani ritkaság. „A mi szórendbeli finomság a magyar nyelvben: a régiben s az újban, a népiben s az irodalmiban nyilván vagy rejtve leledzik, az mind megtalálható Arany költeményeiben“ — írja Tolnai Vilmos. Mint líiedl mondja: „felbont — legalább első pillantásra — minden nyelvtani rendet, megszeg látszólag minden szabályt és magyaros marad“. Központozásának is jelentősége van, épp úgy a dőlt betűs szavak kiemelésé-⁷² mik, e külső eszközök is a kifejezés pontosságát, a helyes megértést támogatják.

Nyelvművészete *Buda halálá*-ban új, magasb fokra ér. A tárgy magával hozta ,az elbeszélés őszemen naiv formáját, a krónikák hangját, melyen ,sok mindent el lehet mondani’ — írja az előszóban. Csak-hogy e látszólagos egyszerűség sokoldalú művészet. Az ódon nyelv iránt érzéke már ifjúkorában kifejlett,

⁷¹ Szász Károly költeményeiről.

⁷² Erről is megállapodott nézete van. „...csupán azon helyek, egyes szók nyomassanak feltűnőbb betűkkel, mikre a/, író különös súlyt fektet, vagy li<a mit a szófűzés által nem vala képes eléggé kiemelni, a mi elfutván az olvasó szemét, az értelem vagy kifejezés szándéklott tisztasága, erélye szenvedne miatta; szóval oly esetben használtatik e *kisegítő mód*, mikor a szerző mintegy kénytelen ahhoz folyamodni“. Szász Gerő bírálatában.

Károli Gáspár biblia-fordításán s régi magyar költők olvasása közben. A nyelv avarjában fényes arany ékszer-darabokat lel. Sok régi szót használ: megapolni, meghurítani, táncot ropni, aszaly, pandal, joh, irdatlan, esennen, alit (= képzel), sajog (= ragyog értelemben); egyikhez-másikhoz gyönyörködve jegyzi meg: „Régi szép szó“. Köznapi szavaknak is régi népi alakját használja: szereteti, lészen, lakoz, percenet, élig (= alig helyett), azonban és azonközben egyértelműben; régies vonzatot: ‚nem tud vala ebben‘; ‚fő helyen a lábna‘; fiát Ildikó úgy szólítja, mint a nép: ‚kicsi szolgámVnak; gyakori *jó* Buda‘. Az igékben sok a félmult és a *vala*. *Mi, mely* helyett régiesen *kit* mond; Detrének ‚nem uj e világon semmi, Kire más példát nem tudna elővenni‘. (III.) Krimhild szolgálói, tevői vonulnak, ‚*kit* végig szemlél Gyöngyvér‘.⁷³ Néha úgy veszi fel a szót, mint egy krónikás vers-szerző: ‚Halljátok először medve vitézségét.‘ (VIII.) Beszövi a régi ének alliterációit: ‚*Érdet* nyomon *éri* .. . *Tétény* előfokán fölfeszik az ellen‘ (XII.) Máshol mintha Balassinak egy verse csendülne:

Íme az esztendő tavaszi zöld sziliben
Újulva köszönt hé, csupa öröm minden. (III.)⁷⁴

⁷³ *Losoncz*-ban is.

⁷⁴ Az első dolgozatban van egy összerakó versszak, minő a „Meghalok Csurgóért“ népdal.

„De ki tehet róla — ki merészel tenni! —
Nem mondom, hogy tenni, csak egy szót emelni;
Nem mondom, hogy szólni, csupán gondolkodni, —
Éjjel, a sötétben, álmokat álmodni.“ (I. én.)

A művet befejező „Vége“ kétértelmű szója téka régi verselők örökhagyása; így végzi Gyergyai *Argirus királyfi-t*, Gvadányi a falusi nótárius utazását, Gyöngyösi *Kemény János-a*, — mások is élnek e fogással.⁷⁵ A nép szabadabb nyelvéből való az ilyen értelmi egyeztetés: „*Bontják*, szolga-cseled, a sok teli vermet“. S az előkerülő kincs milyen ódon e régi zamatú szavakban: „Föld-ette királyok lakozó edénye“.

Egy-egy kifejezést eredeti jelentésében is, átvitlen is használ: Buda a szer-nél „serleg telijéből most oltárra önte“ — s képesen azt mondja: „Hatalmam telijét im hát ma kiöntöm!“

Néha egy szó ismétlése vési be a képet erősen: Buda

Ül vala, mint egy pók, palota zugában.

Árnyas szögeletben ül vala naponta.

A fogalmat jelentő szóhoz sokszor érzékeltető képet kapcsol; ez is régies: neved árnyéka, híred szele, neved bokros csemetéje, urasága székén; a jólok: „tudomány ajtói. Épp így testi jelzőket tesz fogalmak elébe: nehéz kedv, öreg idő, heverő bánat, kövér gond, marcza józanság. Igékkal is szokta így képessé, reálisabbá tenni az elvont fogalmat: „Mindenkit *örömmel itat* e nagy újság“. (IX.)

Egy-egy igében is jellemző és jelenítő erő van;

⁷⁵ L. Tolnai Vilmos, *Irodalomtört. Közlemények*, 1913. évf., 161. l.

Delre nem jár, — ‚sunnyog’, (mint a róka *Toldi Szerelmé*-ben, VII. 21.); Atilla ‚felrándula tenni’.

Egy-egy szóval érzéken éreztet különös benső ingert. Hunor azt mondja a tündérek láttán: ‚*vérem hatja*⁹ Szüzek árnya-fordulatja’; Magyar pedig: ‚ez a síphang, Bátya, bennem *végig csikland*“: Krimhildnek „minden erén futkos szerelem hangyája“.

Külső vonással is lélekbe világít; Atilla álmának hallatán a jósok: „maga szakállába kiki elmélyednek“, a mint a testvér-viszály nő: az idegeneknek „bátrabb szemeik nyílása“.

Szeret az igéekkel takarékoskodni; sűrűn látni, hogy két alany mellett az állítmányt egyszer teszi ki, ha ugyanaz a szó kell. „Paripát fényessé, fegvverit élessé, *Teszi* sok szerszámát nagy rettenetessé.“ „Nincs bújni karámba, hol bújni ereszbe“; az ilyenekben erősítés, fokozás érzik.

Gyakori, szinte rendes az *inversio*, a szavaknak a közönségestől eltérő rendbe rakása; ez a latinból ered; nem hiába forgatta a deákos költőket sem. Néha arra szolgál, hogy a fő szót kiemelje: „Tiporni az állat most akará térdde.“ Olyankor is él azonban vele, mikor ilyen eltérést sem az értelem, sem a *rhythmus* nem követelne, de zengzetet és ódon színt nyer tőle a mondat. „Állítja lovát meg“; „napról scrgét törí napra“; „Ifjú dolgait is hordja örökké fel“; „Nincs a kerek földnek ura, kívül rajtam“. Kétségtelen, mindez szokatlanabb, ünnepélyesen hangzik, s némi értelmi hangsúllyal is jár. „A költői *rhythmikai* érzék vitázott itt a pedáns nyelvtannal“ — mondja Lehr Zsigmond.

Lehr Zsigmond kiemeli a jelzők gyakori hátra-

tételét, mi szabadabb mozgást enged a mondatnak, s a mellett szokatlan, újszerű. „Beszéd hamar ottan emelkedik óvó, Kétség is *habozó*, félelem is *búvó*.“ — „Hadurat nem látja ember soha földi.“ Azt is megmondja, hogy x\rary figyelmét erre Imre Sándornak egy cikke hívta fel.⁷⁰

Erősen törekszik rövidsége, tömörségre. „Az indulat által rezgésbe jött költői beszéd'-ről azt találja, hogy ,lehány magáról minden fölöslegest, mindent, ami lazává, pongyolává tehetné (milyen a névelő *az*, *a* és némely particulák); feloldja a prózai körin ondatosságot; a szórendet merész inversiókkal forgatja össze ... stb.⁷⁷ Egész jelenetet szorít egy mellékmondat pár szavába: ‚Félre mezőn kíván‘ — beszél és alkuszik Buda Kanyaróval. Tövíg vág egy-egy szót, mint ‚paripa prüssze‘, lemetsz fölös névelőt, kötőszót. Így a vadászaton a medve leírásánál ez inversiós sorok:

Bontja meg a hajtok sűrű elő-sorját,
Rázza le nyílvezzőt...

⁷⁰ Imre S. cikksorozata *Kazinczy nyelújításá*-ról szól, ITT. közleménye (*Szépirod. Figyelő*, 1861, 5. sz.) mondatszerkesztésünk hiányai közt említi, hogy jelzőink állandóan elül állnak; „egy négy-öt hosszás jelzővel terhelt főnevet, alanyt vagy tárgyat, elvárni igen terhelő feladat s a mondat értelmét nehezíti; holott más nyelvekben nemcsak az ú. n. appositio, hanem bármely rövidebb, vagy hosszabb jelző is állhat hátul, mi által a beszédnek könnyebb mozgás adatik. Igen szépek, kedvesnek érzem a *Nibelungen* első sorait:

Uns ist in alten maeren wunders vil geseit

Von helden lobebaeren von grosser Kuonheit...

S erőteljes a magyar népnél is: álomban tüzet láttam nagyot! “

⁷⁷ *A magyar nemzeti versidom*-ról szóló tanulmány elején.

Hasonló ehhez a *Fóti dal* c sora: Bort megissza magyar ember, — ezért Brassai megleckéztette Vörösmartyt. Gyulai kelt védelmére, hangoztatva, hogy „a szónoki és költői nyelv egy csoport szépsége nem egyéb, mint szabálytalanság, vagy jobban mondva kivétel a szabály alól, illő helyen használva“; védi, hogy „az *a* kihagyása nemcsak a rhythmst emeli, de a kifejezést is erélyesebbé teszi“, s tucatjával hoz fel hasonló példákat régi költőkből, népmeséből, közmondásainkból. („Szegény embert az ág is húzza.“ „Járt utat a járatlanért el ne hagyd.“)⁷⁸ Arany maga is azt írta *Buda halála* kiadatlan utószavában: „Itt-ott a nyelvész egy-egy grammaticai hibát is fog találni, de olyat nem, mi az *élő kiejtésre* nem támaszkodik.“ S Kazinczyt idézi: „Nem botol az, ki *helyén* s *tudva* s *akarva* botol.“

Ily művészi szabadságnak köszönhetni azt a csodálatos versszakot, melyben a grammatikának gátját szakítja az indulat, midőn így szól „Ételből tornyosodé lelke“:

⁷⁸ Vörösmarty munkái kiadásának jegyzetében. — Arany már előbb is élt ilyen szabadsággal: „Széles Dunán túl“ — *Keveháza*, 2. — „Beteg gyógyulását, rab szabadulását. .. nehezen várja.“ — *Első lopás*. — „Vár és város körét a török ellepte“, „Város népe sír-rí.“ — *Losonci István*. — Lehr Zsigmond megszerzi Gyulai példáit népi és régi költőkből, Vörösmartyból is. („Kihozza rabság mélyiből vitézljő ifjakat“ *Szilágyi és Hajmási*), s számos ilyet hoz fel magából *Buda halálából*: „Nyilat is ellőjük... Szót nyelvire a szó hebehurgyán toltá... Szüvétneket ott benn megsejti az útról... stb.“ -- Lehr Zsigmondi *Töredékes jegyzetek Arany „Buda halála“ eposzáról*. — Tanán székfoglaló értekezés, a pozsonyi ág. hitv. főiskola 1850—60. tanévi *Értesítőjében*. Kár, hogy e jeles dolgozat máig is ott van eltemetve.

Csillag esik, föld reng: jött éve csudáknak!
ihol én, hiol én pörölyje világnak ...

Előbb kevesebb szabadsággal, így volt:

Csillagok lehullnak, hegyek kimozdulnak,

Én vagyok Atilla, én vagyok imhol a
Világnak pörölye, istenek ostora.

(I. dolg.)

Hol van itt amannak dübörgése, földet és eget rázása, a ‚szavak meggyötrése’ az indulat által, mint Taine mondja Shakespeare-ről.

Művészi tekintetben sokszor kiemelték nyelvének plastikáját.⁷⁹ Mester az alakok, mozdulatok szemléletes elénk állításában. Nagy mondanivalóit képes rövid szóval plastikusan szemléltetni. Megmondja maga, mit értünk ezen, mikor ‚plastikával, kifejezéssel teljesnek’ dicséri Petőfinél e szót: ‚*munkálkodik* a czimbalmos’; ‚legott képzeletünk elé terem a cigány, a mint hangszere fölé hajol, üstöké izzadt arczára hullva, s villámsebesen tánczoltatja verőjét a húrokon“.⁸⁰ Ilyen értelemben plastikus *A magyar tánc* mozgalmas jelenete. *Keveházában* az óriás had alatt ‚hajlik a part, a merre lép’; a népvándorlással: ‚a fél világ másik felére roskada’ (*Az utolsó magyar.*) Egy sorban lefesti Hétrét ‚a mint görbe szikár testét kardon alig vonja’; mikor belép Buda sátrába, a ki épp elásott kincseit szedi ki

⁷⁹ Kuthy Dezső: *Arany nyelvének plasticitása.* — Abafi *Figyelmező-jében*, a XXIII. kötetben.

⁸⁰ Szász Károly költeményeinek bírálatában.

vermőkből: „Fel Buda egy-térdről pillanta ijedve, kincsei nagy halmát tenyerével fedve“; egész kép: a munka és ijedelem kifejezése.

Vannak mozgással teli, eleven igéi, melyekben gesztus rejlik. Buda panaszánál, hogy „az ő szava ennyi“ — ehhez körme hegyét mutatja; Gyöngyvér vizsgálja urát; „bús fejedet, így, hajtsd az enyémre“, — látni: oda vonja; felkiált: „mint *ide* nyilallott“ — benne a mozdulat. Shakespeare alakjainak beszédében rejlik sok ilyen kísérő mozgás.

A természetet is megeleveníti egy szavával: a zápor „vesszőzi a lombos akácot“ (*Az első lopás*): *Eduá*-ban „villám rebeg“, *A tölgyek alatt* „felhők szeme rebben“. így viszen át emberi érzést ebben: „Egy szó nyilallott a hazán keresztül...“

Tolnai Vilmos külön kiemeli nyelvi művészetének »optikáját«; a nyelvnek azon „sajátságait aknázza ki művészi módon, melyek látásunkat, szemléletünket, képzeletünket ingerük“,⁸¹ kivált színek dolgában. Négyesy megjegyzi, hogy „Goethénél a plastikus látás nincs arányban színérző látásával“. ⁸² Ebben Arany pontos megfigyelő-képessége sok kitűnőt alkot; mintha rövidlátása miatt erősen szemügyre vette volna, amit megnéz. A költőtől azt kívánta, hogy amit leír, meg is lehessen festeni.⁸³ Ha egy költő az éjben *zöldebb* tájakról beszél, ráolvassa: „olyat fest, a mit *nem láthat*

⁸¹ Tolnai Vilmos: *Arany nyelvművészetéről*. — *Budapesti Szemle*, 1917 június.

⁸² *Arany geniusa*. — *Budapesti Szemle*, 227. kötet.

⁸³ *A Szépirodalmi Figyelő-báb* I. 197. 1.; Tolnai hivatkozik rá.

most'. Megakad szeme az ilyen vers-soron: 'Távol erdő, mező kéklik', — mert azt nem lehet mondani, hogy kéklik a mező.⁸⁴ Nem feledi, hogy a ludak a vízen 'magok után fénybarázdát húznak' (*A falu bolondja*); a zöld vetés dűlői 'harmatos reggel, ha rajok néz a nap, szivárványszínben játszanak' (*Katalin*).

Egész tájkép ez a négy sor:

Zöld lomb közein
'Áttörve' az égbolt,
S a rét mezein
Vegyül árny- és fény folt.
(*A tölgyek alatt.*)

Mágyocsy-Dietz Sándor a szikes föld növényzetét *Toldi* kezdő soraival írja le tudományos könyvben, Hermann Ottó a gólya hű rajzát igazolja, teljesen hű és plastikus madárképnek. (*A Hét*, 1015, 4. sz.) Szinte nagyítóüvegi megfigyeléssel írja le a lepke szárnyát: 'bársony mezét, csilló-porát, fény-lemezét' (*A lepke*). Szemét nem kerüli el pillanatnyi futó jelenség sem, amint *Buda halálá-ban* a tavaszi lég 'csillan imitt-amott repeső bogárral', Ildikó jöttekor ragyog 'lovakon a szerszám futosó világa', ahogy 'a táltos kirántja kését a ló szügyéből „bíborszalag aztán tarkázta fehéret”'.⁸⁵

Ok nélkül panaszkodik *Bolond Istók-ban*, hogy 'ha ötven éve nem lett volna vak'; — teljes érzéke van

⁸⁴ Szász Károly és Szász Gerő költeményeinek bírálataiban.

⁸⁵ Épp ilyen éber megfigyelő hang dolgában. Atila meg Buda párviadalánál 'messze a viadal késő zaja csattog' — a hang később jut a nézőkhöz, mint a látás. *Ágnes asszony* kezében pnaradozó csattanással 'villog sulyka.

a távol optikája iránt is. Atila vadásznépe előtt ,túl nőnek az ormok'; hasonló ez Vörösmarty gyönyörű sorához: „Megjön az éj, távol feketédnek az ormok' csakhogy ő színnel fest, Arany meg plastikus.

Tolnai a pusztai est leírását hozza fel *Bolond htok*-ból, „mely minden ízében a vonal- és szintárvlat minden törvényével megegyezik“:

Vén fűz sötétlő körrajza veté
 A sík lapályra hosszú és hegyes
 Árnyát, minő torony-épületé,
 így a világost az árnyék vegyes
 Rónája váltogatva követé;
 Kék, hol nem éri nap, hol éri, sárgul
 A gyepek, s homályos fényt kap a sugártul.

„Mikor 1856-ban e sorokat írta — teszi hozzá Tolnai, — a tájképfestés általában még műterem-művészet volt, mely czeruzavázolatait otthon, a szobában festette meg szóbeli feljegyzések segítségével; Barbizon apostolait... akkor még nem ismerték; a plein-air és impressionismus ismeretlen jelszavak voltak. Arany pedig, a való látszatától kényszerítve, le merte írni, hogy az alkonyati aranysárga napfény mellett az árnyéknak kiegészítő kéknek kell lenni.“ Odafesti azt is, hogy a fa árnya — napáldozatkor - ,hosszú és hegyes', s a Tisza vize félig ezüst-szín, tül-felől sötét. (104., 105. vsz.)

Ismeri a természet egész drámai életét; fokról-fokra látja a vihar keletkezését *Buda halálá-ban* (XI. én.); veleérzéssel érzi belső életét is. A fáról ,lesóhajtó' levél, az ,őszi hullás fájó titka' (*Kies ősz*) az enyészet mélabúját érezteti; a mellett tudja, hogy

a lomb dér nélkül is, fagy nélkül is Lesóhajt az ágról'. E megfigyelés igazságát dicséri a növényélet tudósa, Mágocsy-Dietz Sándor, magyarázva, hogy a levél fagy előtt is lehervad, ha a gyökér nem bír elegendő vizet felszívni a kihűlt talajból.⁸⁶

Beszél Tolnai Arany nyelvének ‚akustikájá’-ról is. Finom zenei hallása volt, értett a zenéhez; számos népdalt lekottázott s a versidomról szóló értekezésében megadja az ütemek zenei értékét. A jó hangzás a vers törvénye; megrója a nyelv ‚puha, erélytelen kötését’, s ha a rímek, sorok lazán fűzött strófák ‚nem adnak kellő zengést’.⁸⁷ Kéziratain többnyire a jóhangzás kedvéért javítgat: éberem ügyel a hangzók rövid vagy hosszú voltára. Rhythmus-érzéke páratlan. Egye síteni képes a dallamosságot a tömörséggel. Ezekben *Buda halála* áll a tetőponton. Elítéli azokat, akik ‚összeférhetlennek tartják a genievel a gondos technikát’; Byront idézi: ‚rossz kézműves az, aki szerszámaival összevész’. — ‚Egy hajszálnyival feljel)) vagy leebb fogni, az sem mindegy e kényes hangszeren. Pedig a hang *tisztasága* még csak alsóbbrendű kellék, azon felül következik a dallam és harmónia egysége, változata, a kifejezés ereje, kelleme és mind az, a mi ‚istenek közé ragad’/⁸⁸ — Nála a dallam együtt születik a gondolattal.⁸⁹ Ha verset olvas, fülében dallam kíséri. Béranger-ről mondja: ‚megszoktuk e chansono kát egy-egy nem ismert, de lelkünkben zengő meló-

⁸⁶ *A növények táplálkozása, 92. 1. — A vers címe: Nem kell dér...*

⁸⁷ Szász Gerő költeményeiről.

⁸⁸ Szász Gerő bírálatában.

⁸⁹ Lásd e mű II. köt. 352. lapon.

diára olvasni'.⁹⁰ Tárgy és hang önkénytelenül egyez-
nek nála egész művekben, de részletekben is, mint a
csodaszarvas regéje elmondásának előkészítése, vagy a
regében magában a tündérek zenéje, táncuk leírása.

Száraz prosodia helyett az ütemek és szavak zenei
értékét tartja szem előtt. „A kötött beszéd lényege nem
a rím s mérték, hanem a rhythmus.“⁹¹ „Nem árt a
rhythmusnak — írja, — ha több szótag adatik ugyan,
de az ütemek száma annyi marad, ha péld. spondeus
helyett anapaest jó. De árt a rhythmusnak, ha négy
ütem helyett ötöt fogok. Világos.“⁹²

Verselés dolgában új korszakot nyit nála *Buda
halála*. Lehr Zsigmond mutatott rá először, mindjárt
1865-ben, hogy Arany „a magyar mérték hangsúlyos
folyását egybekapcsolja a classikai mértékformák gör-
dülő esésével“; „alig van az egész költeményben né-
hány sor, melyben... egy-egy tiszta Choriambus,
dactylus, anapaestus elő ne fordulna“; — „mily válto-
zatossága, mily csillogó ragyogása az ezer- meg ezer-
féle verssoroknak“. (Megjegyzi, hogy az ily sorok, pl.
szőke fodor felhők, hattyúi az égnek — csonka hexa-
meterek.) Lehr Albert ezt nézi Arany verselésében a
pusztán hangsúlyos rhythmusú korszak után új fejlő-
dési foknak, mikor „az időmérték újra előkerül és érvé-
nyesíti magát.“⁹³ Fejlesztette érzékét e részben, hogy
Csaba második dolgozatában a Nibelung-vers időmér-
tékéhez szokott. Arany „gyakran gondolkozott’ azon,
minő mértékre mehetett a régi, éneklett epikai költe-

⁹⁰ A *Szépirodalmi Figyelő*-ben, I. 20G. — Idézte Tolnai.

⁹¹ *A magyar nemzeti versidomról szóló tanulmánya elején.*

⁹² Szász Károly bírálatában.

⁹³ *Toldi* 1893. évi magyarázatos kiadásában.

menyek dallama. Egy, Gyöngyösi Sándor-verseit kísérő recitativ jellemű melódia s Kádár vitéz históriájé volt emlékezetében, s már ezekben is akadt némi mérték.⁹⁴ Mióta Arany versidomunk természetét vizsgálta s ütem és mérték önkénytelen, szabad kapcsolatát, természetesen írás közben is művészi ömlötték tollából a sorok. Tanulmányában is arra jut, hogy „a négytagú ütemek közt legnagyobb szerepet játszik s a magyar dal eredeti jellegét teszi ama versláb, melyet Fogarasi lengedezőnek (Choriambus) nevezett. Maga a nép is olykor ösztönszerűleg eltalálja a lengedezőt”. Magyarázta azonban, hogy csupa lengedezőkből álló vers egyhangú volna, s a magyar verset valamely mérték saphói megkövült formájába szorítani képtelenség. Kivált a négy soros Zrinyi-versnek a Choriambus ad legtöbb lendületet, zenét.

Rímélése is fejlett. Ragozó nyelvünk rímshegységét könnyedséggel győzte le. Régtől fogva elismerték a legjobb és leggazdagabb rímelőnek egész irodalmunkban; ríme valósággal ömlik az oly patakozó sorokban, minő *Katalin* s a *Szent Iván-éji álom* fordítása. Egyik-másik versét középrímekkel is elborítja. *Toldiban* s a hún eposz első dolgozatában mégis könnyebbek a rímek, nincs bennök ennyi érc és hangzás. A nemzeti versidommal együtt azonban a rímet is vizsgál-gatta; ki akarván szabadulni a rag-rímek s az „egynéhány jó rím taposó malmából utat nyitott az aszszonáncznak. Ettől fogva írás közben is biztosabb. Radó Antal kötete *A magyar rím*-ről alapos, széleskörű munka, s ő sem ismer „a világirodalom legelső rendű költői közt senkit, a ki ennyit és ily behatóan írt volna

⁹⁴*A magyar nemzeti versidomról_VI.*

művészete technikájáról.⁹⁵ Szerinte Arany asszonánca teljesen egyenértékű a rímmel. *Buda halálában* súlyosabbak, nemesebbek, zengőbbek a rímek, mint addig, a maga alkotta elmélet szerint szabályosabbak, példaszzerűek.

A magyar rhythmus kívánalmának érezte, hogy a »gondolat a sor végén befejeztessék,... a bezárt gondolatot rímmel is *minduntalan* bezárva'. Megfigyelte, hogy a népköltészet ,oda törekedvén, hogy az értelemnek mielőbb teljességet adjon, nem fűzi hosszan gondolatját, hanem siet azt befejezni, mi külsőleg a második rím által történik'. Ezért szinte általános benne a páros rím, ezért nem kaphatott lábra népdalainkban soha a ke részt rím. Még hármas rímnél is ,siet a 3-ik rím rá ütése által a gondolatot bezárni'.⁹⁶ Radó megállapítja, hogy a rím nála jelentős szóra esik, melyen hangsúly is van; így a gondolat kiemelkedő részét emeli ki a rím is, egybevág a gondolati és zenei kiemelés. A mellett mintha most jobban egyeznék az összerímelő végszótagok quantitása.

E sokféle művészi szépség természetesen nem keresves keresgélés, nem kínos összerakosgatás eredménye, hanem a művészi érzék- és ihleté; ő maga, a legöntudatosabb művész, mondotta, hogy „a lángész midőn ir, nem ügyel efféle apróságokra, mégis jól jön neki minden“.⁹⁷ Hogyan is jöhetne létre másképp ilyen remekmű hónapok alatt?

⁹⁵ Radó Antal: *A magyar rím*. Egész fejezet szól Arany ríméről. 131., 170., 173. A zeneiséget szolgálja a sok betűrím: Lány Mntaja Mmbál. .. Lovai körmétől Zagy levegő csattog.

⁹⁶ *A magyar nemzeti versidomról*, VII. — *Vojtinán kívül a B. Kemény Zsigmond-hoz írt tréfás vers is*.

⁹⁷ Szász Gerő verseinek bírálatában.

Csengery Antal már 1863-ban jelenti a művek beérkeztét a Nádasdy-pályázatra,⁹⁸ s 64 jan. 19-én már az ülés elébe terjesztik „együttes véleményüket” a bírálók: Kemény Zsigmond, Jókai Mór, Gyulai Pál. „A IV. számú, *Buda halála* című pályamű annyira kitűnő tizenegy pályatársa közül, hogy ezek távolról sem versenyezhetnek vele“ ... Ezt „nem csak viszonyosan tartják becsesnek, hanem magában is oly kitűnő műnek, mely epikai költészetünk első rangú művei közt foglal helyet. Sőt nem tartózkodnak kimondani, ha a szerző oly erővel írja meg az egész epikai trilógiát, melyet előszavában sejtet, mint az első részt, korszakos művel fogja megajándékozni nemzetét“.⁹⁹ Megjelenésekor Salamon Ferenc fejtegette jelességeit nagyobb tanulmányban, megállapítva, hogy „mind az eposzi felsőbb rendű művészet, mind nyelve által egészen új tünemény irodalmunkban“; „mind az alakok nagysága, mind az epikai stíl tekintetében haladási fok“; „a naiv költészet itt a legmagasabb költői nemből használtatik“, s a mű „felteszi koronáját azon korszaknak, melyet Petőfivel együtt maga Arany nyitott meg“. A mű méltánylására senki sem lehetett liivatottabb Salamonnál, ki a történettudós és műbíró kettős szempontjából egyaránt értékelte, ő utána nem is akadt más méltató ja; az élet csöndben bekebelezte irodalmi kincseink közé. Míg a neves műbírálók hallgattak, mintha már nem találtak volna új szót Arany jellemzésére, fiatal írók körében fegyverkezés indult meg a mű, vagy inkább költője ellen. Nem ritka eset a művészetek tör-

⁹⁸ A M. T. Akadémia jegyzőkönyvei, 1863, I. 95. 1.

⁹⁹ U. o., 1664, II. füz. 20—21. 1.

ténetében, hogy a fiatal nemzedék úgy érzi, útját állja egy nagy tehetség, ki a maga irányában tökéletességre is, népszerűségre is emelkedett, s őket elárnyékolja vagy új utak keresésére kényszeríti. Most sem bírálók, hanem írók kezdtek gáncsoskodni. Elhitették magukkal, hogy Aranyt csak baráti körének bálványozása emelte fel, s hogy az akadémikus írók állják útját az ő boldogulásuknak. A harag már egy idő óta gyűlt bennük, részben a *Figyelő* komoly kritikai iránya, részben Gyulai s az akadémiai kritika ellen. Ma e csoportot 'irodalmi ellenzéknek' kezdik nevezni, pedig nem elvek körül egyesültek, csupán irodalmi békétlenek. Vajda János volt választott vezérük, aki ismétetlen gúnyolta Aranyt, sokszor szóval, néha — mint a *Nővilág* szerkesztője — írásban is, mindig névtelenül. Zách Klára balladájára obscoen paródiát rögtönzött, de a mellett nem átalotta a költőtől engedélyt kérni, hogy mint 'remek költeményt' *A magyar költészet gyöngyei* anthológiájába föl vehesse. (Levele, 57 márc. 2.) Máskor meg arra kéri a költőt, hogy arcképe mellé küldene a 'tisztelt honfi' a *NSvilág*-nak egy verset, „olvatén költeményt, mint egy Zách Klára¹⁰⁰”. (57 szept. 20.)¹⁰⁰ Zilahy Károly, aki pályája kezdetén a *Figyelő* és *Koszorú* lapjain értekezéseket közölt, most *Buda halála* körül pörbe száll Salamonnal; neki a naiv eposznál főtebb áll a romantikus. Egész elméletét elvégzi három nyomtatott lapon.¹⁰¹ Aranyra ebből

¹⁰⁰E levelek fönmaradtak Arany iratai közt, de a család nem adta be az Akadémia levéltárába a többivel.

¹⁰¹ *A naiv eposz és Arany János.* — Zilahy Károly munkái, IL köt. 276—79. — A romantikus eposz példái „az *Orlando Furioso*, az *Ilias* és *Odysseia* méltó hasonmása, ellenlábasa és egészen kiegészítő párja“, Tasso *Megszabadított Jeruzsálemé*

annyit jut, hogy Attilába nem képes „fönséget lehelni“, egész költészete sem tud fölemelni, hiányzik belőle a phantasia. A cikkecske végén azt a „meggyőződését fejezi ki“, hogy „a naivitás könnyűségét a póriasság nehézségével, a népies nyelv eredetiségét és durva, de szűz tisztaságát zagyva tájszólással, a nagyszerűséget mindennapisággal pótolni nem lehet.“ E bárdolatlan szavak nagy elkeseredésre vallanak. A támadásra megfelelt Gyulai Pál, midőn Zilahy összegyűjtött munkáit megbíráta.¹⁰² Legkitartóbban Tolnai Lajos, az egykori tanítvány, nyilazott a költőre — halála után,¹⁰³ többnyire Gyulait apostrophálva. *Buda háláld*-ról a magyar nemzet ezredéves költészetének összefoglalásában írt, a *Képes Családi Lapok-ban*, 1896. Mindjárt az első versszakba beleköt: „hogy egy rothadt falevélről olvasson le az ember egész nagy eposzt, oda fölötte erős látás

mondai alapon, „Dante — a catolicus Homár — isteni színjátéka és Milton *Elveszett Paradicsoma...* (keresztyén) hitregei alapon.“¹⁰² *Budapesti Szemle*, 1866. Uj folyam, V. köt. 494. 1. ¹⁰³ Mindezekről 1. Soós Margit: *Arany János irodalmi ellenzéke*, A pécsi Erzsébet tud. egyetem Magyar Intézetében készült dolgozat. E füzetéről Császár Elemér bírálata a *Bpesti Szemlé*-ben, 1933. — U. e. intézet dolgozatai közt 1935-ben ismét egy oly munka jelent meg, mely a hatvanas évek „irodalmi ellenzékét“ állítja előtérbe a többi író, a könyv szerint „Arany köre“, rovására. Előd Géza: *Zilahy Károly, a hatvanas évek irodalmi ellenzékének vezére*, — Császár E. rámutatott, hogy a szerző kirekeszti „Arany köré“-ből Tompát, Eötvöst, Keményt, Madáchot, Toldyt, Salamon Ferencet, Erdélyit; velők szembe állítja az említettekén kívül Bajza Jenőt, Szabados Jánost, Szász Bélát, Dalmady Győzöt, Dömötör Jánost, stb.

Újszerű kép a hatvanas évek irodalmi viszonyairól. — *Budapesti Szemle*, 1935 jan.

kívántatik“. — „Hatalmam telijét ini hát ma kiöntöm“ — „de hát mi lesz abból, a mit kiönt.“ — Efféle kötekedés minden gáncsa.

Egy értetlen bírálat keserűséget szerzett Arany-nak. Török János adta ki, a *Pesti Hírnök*-ben, névtelesen (ápr. 5., 7.). A lap nem állt valami nagy becsületben; szerkesztőjéről lenézéssel szól a szelíd Arany,¹⁰⁴ Gyulai zsarnok és immorális szerkesztőnek mondta.¹⁰⁵ Személyes bosszú törhetett ki belőle, midőn kiadta egy tizenhét éves ifjú támadását — Arany János ellen.¹⁰³

Nem a szerzőt, a szerkesztőt kel kárhozhatni. Szegény fiú értetlenül, sőt tudatlanul áll a költő újításai előtt; a harcos eposzok mértékével méri. Csak a ‚két veszekedő asszony tud collisiót behozni‘, s Atilla hősisége abban áll, hogy ‚nagy bajjal sikerül békét csinálnia‘. Családi köre olyan, hogy az ember ‚egy gyerekszobába képzeli magát‘. (Mit tudhatott e bíráló Homárról s a Nibelungokról?!) Népszerűségét lakomákkal szerzi; két asszony multságára fellovalja az egész nemzetet, ‚hogy inkább egy Nero alatti elpuhult népet látunk magunk előtt“. A nyelv a ‚legprózaibb‘, ‚érthetetlen szavakat hoz fel‘ s értelemzavaró szóelrakásokat. ‚Versbeli technikát‘ sem talál.¹⁰⁷ — Ez otromba gáncsoskodást semmibe vették, föl sem szólalt ellene komolyan senki. Jókai ütötte el tréfá-

¹⁰⁴ Tompának, 53 május 23., 54 ápr. 22., 55 jún. 5.

¹⁰⁵ Aranyhoz, 54 szept. 6.

¹⁰⁶ Szinyei József megnevezi: Földi Gézia. — *Magyar írók élete és művei*, III. 679.

¹⁰⁷ Különnyomatban is megjelent s azt megküldték a Kisfaludy-Társaságnak is. (A könyvnyomdász Noszeda tiltakozott a föltevés ellen, hogy ő lett volna a beküldő. L. Arany *Koszorú*-ja, 1864, I. 454. 1. 1. és 2. hasáb.)

san az *Üstökös*-ben, egy Tallérosy Zebulon nevében írt levéllel, mely visszaszár érveivel a támadó mellé áll. (1864 IV. 9.) Aranyt sem e nevetséges cikk bántotta, hanem a pletyka. Találgatni kezdte szerzőjét, még pedig neves írók közt. A *Hölgyfutár* egy versike versfőiben Franki Vilmost gyanúsította, Fraknoit, aki hevesen tiltakozott.¹⁰⁸ Akadtak, akik annyira híjával voltak az emberismeretnek, hogy Szász Károly boszújára gondoltak, mert *Buda halála* ő előle nyerte volna el a koszorút. Aranyt „nagyon bántotta a vélt támadónak személye” — írja Arany László.¹⁰⁰ Nagyon szívére vehette, ha egy pillanatig is megnyílt ily ráfogásnak. Szász felháborodva írta Gyulainak: „... az irodalomban bármily végetlen magasságban láttam (s látom is) őt magam felett, a barátságban kell annyi önérzettel s annyi egyenlőségérzettel bírnom, hogy mihelyt ő rólam... oly megalázó véleménnyel lehet, mint pl. hogy a *Hírnök*-beli kritikát én *írhattam*: félve közelítsek hozzá.¹⁴⁴ — „... annyi ítéletem van, hogy úgy nem ítélnék, s ha nem, akkor azt írnom oly alávalóság lett volna, mit a ki rólam föltételez, már olyan gaznak tart, a kivel nem barátkozhatik.“¹¹⁰ Gyulai bizonyára megmutatta e levelet, s „kitűnt, hogy ez a gyanú teljesen alaptalan volt”, — írja Arany László; a régi, meghitt barátságon e rágalom nem hagyott nyomot. A költő mégis fájdalmasan említette fiának, évek múltán, mennyire sajnálja, hogy *Buda hálald*-1 pályá-

¹⁰⁸ *Hölgyfutár*, 1864, 43. sz. A verset közli Pap ülés: *Arany János hun eposza*, 47. 1. Fraknoi tiltakozása a *Pesti Hírnök*-ben, ápr. 14.

¹⁰⁹ Bevezetésében a *Hátrahagyott Verse*k előtt.

¹¹⁰ Gyulai Pálhoz, Sz.-szállás, 65 jan. 18. — Kiadta Vértesy Jenő, *Az Újság* tárcájában, 1911 május 26.

zatra küldte s egyáltalán kiadta kezéből. „Ha akkor, ki nem téve magamat a nyilvános bíraltatás izgalmainak, rejtekemben zavartalanul tovább dolgozom, megvolt az ihlet hozzá, hogy egy huzamban befejezzem az egész művet; a nyilvánosság herce-hurczája, conventionalis dicséretei nem kevésbbé, mint rosszaié hangjai, kizaklattak lelkem nyugalmából s most már e munka végkép csonka marad.“¹¹¹

Azon időben csakugyan jó munkaerőben volt. Sokat dolgozott lapjaiba. Alig hogy 1863 májusában befejezi *Buda halálát*-t, novemberben már elkészül a *Szent Iván-éji álom* fordításával, melyet Kőrösön nem bírt bevégezni. *Buda halála* diadala után felesége azt újságolja Szalontára: „A szíves fogadás, a hogy az Akadémia fogadta — és a kik olvasták, azok részéről a magasztalás, annyira fellelkesítették, hogy azóta folyvást dolgozik rég megkezdett munkáin.“ (1864 febr. 15.)¹¹² Tompa váltig sarkallja, mikor a Nádasy-díjhoz szerencsét kíván, „mert már hanyatlík a nap“. (64 márc. 12.) Valóban, két régi munkája kezd meg-elevenülni előtte. Belefog *Bolond Istók* II. énekébe, — ekkor írja a *Nagyidai cigányok-ra*. vonatkozó versszakokat, Ezzel abbahagyja. Pihenőül, míg a hún eposz imbolygó terve kijegecül, még 63 végén, *Toldi* félbemaradt közép-részét veszi kézbe. „Olvasgatva megsajnáltam a kárbeveszett részleteket, s kezdtem gondolkozni új mese-tervről, — írja *Toldi szerelmé-nek* előszavában. — Vájjon okkal-móddal, a népies naivság örve alatt, nem lehetne-e behozni az eddig mellőzött mondarészeket: a prágai kalandot, a sírrablást, vagy leg-

¹¹¹ Arany László, említett *Bevezetés-ében*.

¹¹² Kiadatlan levél; Ercsey Ernőné úrnő szívésségéből.

alább sírbontást, s a nápolyi kettős hadjáratot is összevonva *egybe*.“ Terve, látszik, nagyon megváltozott, de most már kialakult. Szinte csodálkozni kell, hogy a monda e részeit előbb mellőzte, mikor ezeket Ilosvai sovány krónikája fenntartotta s e középső rész anyaga így is édes-kevés. A régebbi dolgozat már a III. énekkel Endre királyfira és az olasz hadra fordul; ez a végleges szövegben VII. ének lett. Megelőzi a prágai kaland, előszele már a II. énekben, aztán a III. ének második felében és a IV-ben; meg is toldja Jodovna epizódjával. Ezt a költői hagyományból vette; e fonák lány rablásról szól Kisfaludy Károlynak egy töredék verse („Vészes éjben nyargal Toldi“): Jedek nevét Vörösmarty tói kölcsönzi, ő nevezi így Toldi első párviadalában a cseh vitézt. (*Toldi*); a nő boszúja s a börtön Ariosto felé mutat: Rogert kínozza így fia haláláért Teodóra (44. én., Radónál, II. köt. 288—89. 1.); ez már átterjed az V. énekre. Magán a költött mesén is sok a változtatás. Most írja az I. ének végére a gyönyörű strophákat Piroska ébredő szerelméről. A II. ének közepén, a viadal közben, újrakezdi az egészet,¹¹³ s a régebbi derűs képre felhőt borít. A régebbi dolgozatban Toldi álharca merő ‚csin‘, így mondja a vers is; pusztá tréfának veszik s felőle Toldi elnyeri Piroska kezét; most is szerelemre gyulád, megbánja, a mit tett, de nem vallja meg, másnak engedi a leányt, s ezzel nyomban eljätssza mindkettőjük boldogságát. A régi II. énekből szakad ki az új TII. ének, a mint Toldi hazamegy anyjához, hűgával évődik, de most bánat kíséri és tépi. A IV. énekben a prágai úton nagy

¹¹³ A 21-ik strófától. A lap fejére felírja: *Új dolgozat, 1863/64.*

feladata van a király körül; ez elszakítja Piroskától; hazatérve, hallja, hogy férjhez ment. Ez már az V. ének; a 84. szakig látszik a kézírás egyöntetűnek. Toldi és Piroska most jobban előtérbe lépnek; az ő történetük a fő; át is húzza a régi címlapon a *Daliás Idők-et* s azt írja helyébe: *Toldi szerelme*. A lap alsó részén pedig ezt olvasni: „Ez részint cassálva, részint beolvasztva az 1863 végén kezdett *Toldi szerelme* című beszélybe, mely, ha isten segít, utolsó kidolgozása lesz e tárgynak“.

Valóban úgy látszott, be is fejezheti. Nyugodt, békés évek reménye biztatja. Juliska leánya 63-ban férjhez megy Szél Kálmán szalontai református paphoz. A költő „örömtől elszokott szívének” ez az öröm is új aggodalom. „Ismét egy koczka kis családunk életében — reméljük s adja Isten, jól forduljon“ — írja Tompának. (63 júl. 23., kiadatlan.) Augusztus 9-én van az esküvő. Nem feledik Tompa ajánlkozását, hogy ő szeretné Juliskára az olt ári áldást adni; csakhogy „számba véve körülményeidet, egészségi, kedélyi, anyagi állapotodat: nem mertünk egyenesen felhívni az Ígéret beváltására“ — írja gyöngéden Arany. (U. o.) Tompa csakugyan nem képes eljönni; a neki járó írói díjakból enged át 25 ftot a kis menyasszonynak, ajándéku. — Juliska szinte *haza* megy ugyan Szalontára, jó ismerősök közé, az elválás még sincs szomorúság nélkül. Távozása megérezik a csendes házon. „Ritka nőt ruház föl a gondviselés annyi kellemmel, szeretet reméltósággal, vonzó kedélyességgel — mondja Ercsey Sándor.¹¹⁴ — Szüleit a bálványozásig szerette, ezeknek még gondolatát is ellesni igyekezett, s a csendes és

¹¹⁴ 151. 1.

gyakran aggodalmas családi életet vidám kedélyével sokszor földérintette.“ Szalontáról is sűrűn jönnek levelei; beszámol gazdasszonykodásáról, tanácsot kér a gyertyaöntés módjára. Atyja megint föld vételről kezd ábrándozni, megtakarított pénzén s a rozszant régi ház árán; erre szánja *Buda hálálá*-nak aranyait is (Tompának, 64 nov. 21.), megpótolva összes költeményeinek eladásával. (Ercseynek, 64 júl. 8.) „... hihetőleg Laci is odakerül“ (Tompának, u. o.); 65-ben leteszi az ügyvédi vizsgát, „kitűnően“ (Ercseynek, jún. 29.). Szalontán is a költőre gondolnak, amint követválasztásra kerül a sor, de ő megint elhárítja magától; „nem is egyeztethetném össze e hivatallal.“¹¹⁵

A rövid elégteliséget hamar megzavarja egy és más. 64 végén felesége typhusba esik. „Még Kálmánnak sem mertük megírni, de már a válságos napokon túlesett,... Ti se mondjátok ezt még meg Juliskának“ — írja gyöngéd figyelemmel sógorának (64 dec. 6.). Ez az aggodalom állíthatta meg tollát *Toldi szereimé*-ben. Anyagi gond is nehezül reá. A *Koszorú*-nak hét-százon felül van ugyan előfizetője (Tompának, 64 nov. 21.), mégis kétezer forint ráfizetés fenyeget. (Ercseynek, 64 júl. 8.).

Azonban csillan némi remény a nyugodt megélhetésre: az Akadémián megürült a titoknoki állás, és az ő nevét kezdik emlegetni. Biztos rév volna ez, talán az utolsó hivatal, ideig-óráig, s azután a rég sóvárgott nyugalom várná, »csöndes fészek zöld lomb árnyán (*Epilógus*), családjá körében, költői álmainak élve.

¹¹⁵ Ercseynek, (55 jún. 29. és júl. 13.

XI.

Az Akadémia megújuló munkássága. — Aranyt titoknokká választják. — Munkaköre. — Leánya halála. — Fiának írói munkássága. — Az „Összes költemények“ megjelenése. — Karlsbadban töltött nyarak. — Újabb munkái: Aristophanes fordítása; Bolond Istók II. éneke. — Folytatja Toldi Szerelmét. — Leköszön a főtítkárságról.

A hatvanas évek küszöbén, az újjáéledés korában, a nemzet figyelme újult erővel fordult az Akadémia felé. Hogy az önkényuralom az ostromállapot alatt, 1850 nyaráig, a Tudós Társaság működését megszüntette, azontúl is gátolta: ez üldözés mindenek szemében nemzeti erőforrásnak mutatta az Akadémiát. Az első elnök, gróf Teleki József, szolgált a bécsi magyar cancelláriánál, koronaőr volt, 1842-től a szabadságharc kitöréséig Erdély főkormányzója, szóval a kormány szemében is megbízható, — mégis csak annyit tudott elérni, hogy kis-gyűléseket tarthattak, új tagokat nem lehetett választani, — ezzel a testület kihalásra lett volna kárhozthatva. Teleki elhúnytaival 55-ben gróf Dessewffy Emil lett az elnök, aki nem nyugodott, míg a megerősítést ki nem sürgette (1858). A jóváhagyás azonban váratlan módosításokat tett a szövegen. Ezek ellen hiába volt a felfolyamodás.¹ Küldöttség is járt

¹ L. e mű II. kötetében, 392—393. 1.

kérelmezni, — eredmény nélkül. Az Akadémia így is élt a nyert szabadsággal s bátrabban folytatta munkásságát; 58 decemberében, tízévi kényszerű szünet után, nagygyűlést tartottak, új tagokat választottak s kiosztották a 47 óta elmaradt jutalmakat; ekkor koszorúzták meg Petőfi verseit, Szalay magyar történetét, ami nagy nemzeti önézetre vallott. Az ünnepélyes közülésen Dessewffy lelkesen hirdette: „A magyar az önfentartási küzdelmekből végzetszerűleg soha nem fogyhat ki, ... mi szellemi téren kiválólag küzdő népnek vagyunk rendelve, és ezért a magyar Akadémia tagjainak is érezniök kell, mikép ők nemcsak tudósok és írók, hanem egyszersmind a legmagasb magyar szellemi érdekek őrkatonái.“. Hogy másodelnök br. Eötvös József lehetett, az első felelős minisztérium tagja, titoknok (1853—61) Toldy Ferenc, a magyar szellem lelkes bűvara, nyomában pedig Szalay László, ki Eötvössel együtt vett részt a negyvenes évek mozgalmaiban s önkénytes száműzetésében nemzetünk történetét írta meg: mindez világosan mutatta az Akadémia szellemét s lelkesedésre és támogatásra buzdította a nemzetet. Mindenki érezte, amit Eötvös később Dessewffy fölött tartott emlékbeszédében mondott: hogy ez időben az Akadémia „nemcsak tudományos intézet vala többé, hanem képviselője nemzetiségünknek, emléke egy szebb múltnak, melyre büszkék voltunk, a jelenben az egyetlen pont, melyet a nemzet sajátjának mondhatott“.²

² A Tudós Társaság első alapszabálya így szólt: „A tudományok és szépművészetek minden nemeiben a nemzeti nyelv kiműveltetésén igyekeznek egyedül“; e szellemben szól Széchenyi elnöki megnyitója, 1842-ben, „a nemzet fennmaradásának zálogát“ látva a nyelvben, s ezzel indokolva, „a teendők hosszú

Az új elnök, Dessewffy Emil, rátermett feladótára. Gyakorlati érzékű, erélyes férfiú; fiatalon Széchenyi gazdasági eszméin lelkesült; egyik alapítója s első elnöke volt a Magyar Földhitelintézetnek, újjászervezője az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek. Új tisztében is lelkesen látott munkához, s anyagi tekintetben mintegy újra-alapítója lett az Akadémiának.³ Mindjárt 58-ban gyűjtést kezdett, oly sikerrel, hogy az Akadémia alaptőkéje 1860-ban meghaladta az egymillió forintot. Az Akadémia hivatalai az Úriutcai Trattner—Károlyi-ház bérelt helyiségeiben szorongtak, hol a Teleki József által adományozott, 24,000 kötetre menő könyvtárát sem tudta elhelyezni;⁴ közüléseit hol a Városházán, hol a Nemzeti Múzeum termében tartotta. Már 53-ban gondolkoztak saját hajlék felől, a Múzeum kertjének hátsó sarkában; de a kormányzó Albrecht főherceg nem engedte a sétateret megszükiteni. Dessewffy nagyobb szabású tervre gondolt. Maga 3000 frt-ot ajánlott fel az épületre, br. Sina Simontól pedig 80.000-et szerzett. A város nagy tel-

sorából mikép lehetne egy tisztán philologiai intézetet szemelni ki előlegesen“. Teleki József már 41-ben azt hangsúlyozta: „a tudományok terjesztése, gyarapítása és főként nemzetesítése a magyar nyelv segítségével“. Az 54-ben felterjesztett alapszabály szerint a cél: „a tudományok és szépművészetek magyar nyelven művelése és terjesztése; egyszersmind a magyar nyelvnek egész gonddal csinosbitása és gazdagítása“. V. ö. *Vázlatol: a M. T. Akadémia félszázados történetéből*, 15. 1.

³ Lenhossék Mihály: *Megemlékezés az Akadémia első két elnökéről*. Felolvasás az 1936. évi közülésen. *Akad. Értesítő*, 1936, 462. füz.

⁴ Teleki adományait és hagyományait a mellette volt titoknok, Toldy Ferenc elősorolta a 75 márc. 19-i ülésen, (Teleki halála 20-ik évfordulóján). *Értesítő*, IX. 56—59.

ket engedett át a Duhaparton, részben ingyen, a Dunagőzhajózási Társaság pedig elcserélte a magáéval, hogy az Akadémia Széchenyi másik nagy alkotása, a Lánchíd terére nézzen.⁵ Dessewffy rábeszélésére herceg Eszterházy Pál Bécsből Pestre hozatta képét, az új palotában kívánta őriztetni. 1860 tavaszáig a palotára 269.000 forint gyűlt össze.⁶ Az 1860-i közülésen Dessewffy büszkén jelenthette be: „Az építők sorába léptünk.”⁷ Szinte megújult az alapítás körüli lelkesedés. Ülésről-ülésre folyt az adományok bejelentése. Elől járt a főpapság, a káptalanok, a főnemesség, de kivette részét a mozgalomból az egész nemzet. 1860 januárjában csak két ülésen az alapítókéhoz 27.400, a palotára 24.000 forint új adományt jelenthetett be a titoknok.⁷ A király ő felsége tizenöt ezer forintot adományozott egy kísérleti vegyműhely céljaira.⁸ Ferdinánd császár négyezer pengőt küldött a palotára,⁹ Maximilián mexikói császár tízezer pengővel járult az alapítókéhoz.¹⁰ Peseta János, Petőfi cenzora, részvényeit hagyta a Tudós Társaságra, a Nemzeti Múzeumra és a Színházra;¹¹ egy Amerikába átszármazott magyar harmadfél tonna mahagóni-fát küld Mexikóból a palotához.¹² Madarász Viktor, akkor

⁵ *Vázlatok a M. T. Akadémia félszázados történetéből* 155. I. Divald Kornél: *A M. T. Akadémia palotája és gyűjteményei.*

⁶ Divald, 8. 1.

⁷ *Magyar Akadémiai Értesítő, 1860, I. 61—65 I.*

⁸ *A M. T. Akadémia jegyzőkönyvei.* — Közzéteszi Csenyery Antal jegyző, III. köt. 84. 1.

⁹ U. o. III. köt. (1865. év), 148. 1.

¹⁰ U. o. IV. köt. (1866. év), 35. 1.

¹¹ *Jegyzőkönyvek, 1864, I. 11. 1.*

¹² U. o. 1864, II. 57. 1.

fiatal festő, Atilla kora kutatójának, Thierry Amadé-nak arcmását festi meg s juttatja el „hazafiú adományul”.¹³ Nagy Károly bicskei csillagdjának műszereit adja ajándékba.¹⁴ 60-ban már meg is rajzolták a palota terveit Henszlmann, Ybl s a bécsi Ferstel, mindhárman csúcsíves stílusban, csak a felszólítás nélkül dolgozó Szkalniczky terve készült classicizáló renaissance ízlésben. Dessewffy s Eötvös nem voltak barátjai a gótikának, meg is bontotta volna a térnek a Lánchíddal akkor szépen összhangzó képét. A berlini Stüidért bízták meg az új tervezéssel, melyen azonban egyszerűsíteni kellett; nem is építették be az egész telket, egy részére jövedelmező bérház épült. 1864-re készen állott a palota, a fővárosnak egyik legszebb díszje; a — részben elmaradt — belső díszítés híján 934.000 forintba került.¹⁵ 65 márciusában be is költözött az Akadémia, s ápr. 24-én tartotta itt első ülését. Külön termet engedtek át a Kisfaludy-Társaságnak, mely a Társaság köszönő levele szerint „magából a M. Tud. Akadémiából származva, ennek születése óta mindig kedves leánya volt“ — „saját céljai egyikét látván megvalósítva a Kisfaludy-Társaság üdvös működésében, saját testének tagját látván e társaságban, melynek ... eshetőleg örököse is“.¹⁶

E mozgalmas években 1861-től fogva Szalay László volt a titoknok, de a palota fölavatását nem érte meg; 1864 július 17-én Salzburgban elhunyt. „Kora halálá-

¹³ U. a. 1865, III. 134. 1.

¹⁴ U. o. 1864, I. 116. 1.

¹⁵ U. o. 1865, III. 7. 1. — *Vázlatok a M. T. Akadémia félszázados történetéből*, szerint 895.000 forintba.

¹⁶ U. o. 1865, 111. 7. 1. — *Vázlatok a M. T. Akadémia* 207. 1.

nak oka a túlfeszített munka volt“ — mondotta Eötvös.¹⁷ Helyét féleven át a jegyző pótolta, Csengery Antal. Már ezért is ő lett volna utóda; közéleti munkássága azonban nagyon elfoglalta. Eötvös József Aranyt ajánlotta.¹⁸ Eleinte szabadkozott, pihenésre vágyott volna, nem új hivatalba; Eötvös nyugtatta, hogy a „bokréta lesz az Akadémia süvegén”. 65 jan. 26-án volt a választás, melyre Deák Ferenc is elment; 42 szavazatból 30 esett Aranyra. Egyszerű szavakkal köszönte meg „a nevezetes többséget”. „Állásomat — úgymond — csak ideiglenesnek kívánom tekinteni. Egy, legfőlebb két év megmutatja, ha képes leszek-e betölteni fontos hivatalomat, egy vagy két év a Tekintetes Akadémiának is elegendő a körültekintésre, hogy helyemet alkalmasb egyénnel pótolhassa.“¹⁹ Voltak, mint Pauler Tivadar, akik azért nem szavaztak rá, mert kárnak tartották hivatali munkával elvonni a költészettől.²⁰ Nem gondolták meg, amit Arany pár töredék sorban így vetett papírra: „Az énekes madár is Magvat szedeget.“ (*Otium.*) A biztos keresetért vállalt új hivatalt. A választás napján írta Tompának: „. . . a *Koszorú* nehezen tart fenn tovább; .. . sor-som forduló ponton van ma este ...“ Valóban csak két esztendőre gondol: „Még vagy két évig fönn kellene tartani magamat Pesten: akkor némi kilátással a független szegénységre’ lekörözhetném Szalontára.“ (U. o.) A két évből tizenkettő lett s a sóvárgott nyugalom reménye egyre messzebb húzódott. A betelt

¹⁷ Emlékbeszédében.

¹⁸ Szily Kálmán: *Arany János mint főtitkár*, — *Ak. Értésítő*, 1893 június.

¹⁹ *A M. T. Akadémia jegyzőkönyvei*, 1865, II. köt. 35. 1.

²⁰ Pauler Ákos közlése.

vágy sokszor leveti csalogató álarcát s idegen kép marad alatta. Már egypár hónap múlva azt írja sógorának: „... a házterveket egy időre pihentetnem kell.“ »Úgy látom, hogy mostanában nem új szerzemény lesz föladatomból... Gonosz időket élünk: az irodalomból semmi kilátás, s a fixummal csak kijöhetne az ember!“ (1865 jún. 29.) Az évi fizetés mindössze 1200 forint; nem sok pénz még abban az időben sem, de Arany a szerkesztésből sem számított jobb megélhetésre; s ezzel velejárt volna a titknoki lakás a palotában. Azzal is kecsegtette magát, hogy folytathatja félbeszakadt költői terveit; ebből is hamarosan kiábrándult. „Valóban azt óhajtam, ... hogy pár év alatt nyugalomba teszem magamat, Szalontára. Nem pusztán a rőtség hajtott erre; inkább az, hogy még valamit kedvem szerint dolgozhassak. Ily szagotott és zaklatott hivatal mellett sehogy sem akar az menni. — Bizonyos, hogy nem viszem soká, vagy ha viszem, akkor ez lesz minden foglalatosságom. De jobb szeretném, ha másképp lehetne.“ (U. o.)

Ez állás nagy dísz, „több az, mint hivatal“, mondotta Tompa (65 febr. 1.). A munkakör méltó lett volna Aranyhoz, csakhogy nagy felelősséggel járt és sok irodai munkával. Dessewffy fennen hirdette: „Kegyeltjei vagyunk a hazának. Sokat tett az értünk, de tőlünk is sokat vár.“²¹ 65-ben tudományos célokra 60.515 forintot szánhatott a költségvetés; ez mutatja a munkakör kiterjedtségét. Kivált a nemzeti vonatkozású ágak virágoztak. A nyelvtudomány terén munkában volt Czuczor és Fogarasi nagy szótára; Toldy Ferenc nyelvtörténeti szótár munkálatainak megindí-

²¹ 1860, a közülésen.

tására tesz javaslatot.²² Hunfalvy, Budenz az északi nyelvrokonságot vizsgálják, Barna Ferdinánd a *Kalevalát* fordítja; most utazik Keleten Vámbéry az Akadémia költségén s küldözi haza jelentéseit. A történelmi bizottság okmánytárak kiadásával igyekeznek pótolni a néma évek mulasztását, s új anyag gyűjtésével, a hazán kívül is, Nápolyban, Castiliában.²³ Az archaeológiai bizottság Henszlmann, Ipolyi buzgalmából a székesfehérvári ásatások, a pécsi székesegyház renoválása, a műemlékek védelme mellett kiterjeszti gondját számos építészeti emlékre; a helytartó-tanács kész külön hivatalt állítani a műemlékek ismertetése és épentartása céljából.²⁴ Számbaveszik Konstantinápolyban a Corvinák maradványait.²⁵ Oly nagy az érdeklődés a nemzeti múlt iránt, hogy egy fiatal tanárjelölt, Balogh Ferenc, Révész Imre buzdítására bejárja a catalauni csata terét s részletes leírást küld róla.²⁶ Közlönyük van a statisztikai és nemzetgazdasági, a matematikai és természettudományoknak. Minden kiadvány a titoknok kezén megy át, ő állítja ki az utalványokat; az ő gondja a költségvetés kiszabása és megtartása. Még folyik a palota építése, a hivatal és a könyvtár átköltözése, s a tennivalók minden szála az ő kezében fut össze. „... Mindenki csak én hozzám fog fordulni akadémiai ügyben“, — írja Lónyaynak (67 márc. 22.). Azután sokan látogatják az új palotát, külföldiek is; ezeknek ő a vezetőjük,

²² Jegyzőkönyvnek, III. 157. 1.

²³ U. o.

²⁴ U. o. I. (1864), 160. 1.

²⁵ U. o. I. 76., 129., 134., 143., 11. köt. 94., 116., 124., 129. 1.

²⁶ U. o. III. köt. 136. 1.

panaszolja Ercseynek.²⁷ Mindenért, ő a felelős, minden hibáért őt okolják. Egy ízben a létszámnál egygyel több rendes tagot választanak; az *Almanach-ot* hibáztatják, mert a régebben megválasztottakat nem vette számba; Arany igazolja magát: utasítás szerint csak azokat veheti fel a névsorba, akik már széket foglaltak.²⁸ Máskor Toldv Ferenc talál kifogásolni valót a jegyzőkönyvön; Arany meggyőzi „igazságosan — és virtuosus módon“, — jegyzi Toldy a levél szélére. Pontossága, óvatossága odáig megy, hogy kérdést tesz az üléshez: mi történjék egy kiadásra már elfogadott műhöz utólag küldött előszóval, melynek „saját felelősségére kinyomathatása iránt kétséget táplál”.²⁹

Az adakozók lelkesülése időnként el-ellanyhul, a megajánlott összegek, kamatok nem folynak be; Dessewffy ő rajta sürgeti a késedelmes fizetések behajtását, így Szalontáét is.³⁰ Fékezni kénytelen az ingyen könyvet kérők ostromát, hiszen az Akadémia éppen „az olvasó egyesületektől, casinóktól várja, hogy kiadásainak megvétele által elősegítik a magasztos célt”.³¹ Reá hárul az ülések, ünnepélyek rendezése. Ha egy-egy kiküldött bíráló leköszön, őt állítják helyébe.³² Tiszte jelen lenni minden ülésen, ez foglalja el délutánjait. Alig jut ideje egy-egy levélíráásra. Egyszer éppen belefog, hogy sógorának írjon, „midőn

²⁷ Ercseynél, 158. 1.

²⁸ Szily Kálmán id. h.

²⁰ Jegyzőkönyvek, 1865, III. köt. 173. 1.

³⁰ Ercseyliez, 65 jún. 29., júl. 13.

³¹ Jegyzőkönyvek, IV. 87. 1.

³² Jegyzőkönyvek, 1866, IV. köt. 59., 69. 1., a Teleki- és Karátsonyi-díjnál. összesen tízszer volt bíráló.

Bugát halála hírére vettem s ez kivert sodromból, mert ily alkalommal én vagyok az Akadémia „harangozója” és temetésrendezője (halálmadar)“ (65 júl. 13.). Reá nézett ilyenkor, hogy a tagokat értesítse, a koporsó fölött beszédről gondoskodjék.³³

A komoly munka mellett sok a bosszantó apróság. Egy hívatlan buzgólkodó megküldi könyveit másfélezer példányban, azután méltatlankodik, hogy az Akadémia nem hirdeti s nem írat róluk a lapokban.³⁴ Mások új szavakat ajánlanak, vagy az Akadémiánál akarják letenni végrendeletüket. Valaki csúfondáros pályadíjat kíván kitűzni oly mód kitalálására, hogy a bírálók a pályázók nevét meg ne tudhassák.³⁵ Ilyen hiábavalóságok fecsérlik idejét.

E sokféle gond és tennivaló egész napját betölti.

³³ Vele járt ez épp így a Kisfaludy-Társaság igazgatói állásával. Fennmaradt egy levele Székács Józsefhez: „Főtisztelendő Úr! Sárossy Gyula, a Kisfaludy-Társaság tagja, meghalt. Illő, hogy a Társaság testületileg részt vegyen holnap d. u. 4 órakor történendő temetésén. De ezenkívül óhajtanó volna, hogy valaki a Társaság tagjai közül mondana fölötte beszédet. Arra, hogy gyűlésileg intézkedjünk e tárgyban, az idő rövid, sőt az elnökség utjáni intézkedést sem engedí már. E szerint én, mint igazgató, sietek megtenni a szükséges intézkedést. Széttétekintve a Társulat tagjai közt, senkit sem találok a beszéd tartására oly alkalmasnak, mint főtisztelendő urat, ki mind tekintélyre, mind szónoki nagy képessége által a legnagyobb dísz fogná megadni a végtisztességnek. Bátorodom tehát alázatosan fölkérni, hogy a táraidat nevében a szomorú kötelesség teljesítését magára vállalni méltóztassék. — Ki teljes tisztelettel vagyok Főtisztelendőségednek — Pest, nov. 1(5). 1861 alázatos szolgálója, Arany János“. — Szász Károly: *Régi írások*. Székács József leveleiből. — *Budapesti Hirlap*, 1927 nov. 22.

³⁴ Jegyzőkönyv, III. 174. 1.

³⁵ U. o. III. 174—5. 1.

Terhes maga a mindennapi bejárás is a palotába, mely lakásától háromszor annyira esett, mint régi hivatala. „... énnekem esőben, hóban, szélben meg kellett tennem a magam fél mérföld hivatalos útját“, — panasolja Tompának (67 ápr. 22., Ercseynek ápr. 9.). A palotának az utcára néző szárnyán épült ugyan ‚titoknoki szállás‘, beosztásán Szalay László óhajtása szerint módosítottak is, hanem ezt a lakást takarékoságból bérbe adták, Aranynak 800 frt lakbér vagy szerényebb lakás közt hagyván választást, a bérházban. Arany ezt az elbánást csak a választás után tudta meg s nagyon zokon vette. „Úgy esett, mintha az Akadémia — vagy elnöke — mégsem tekintene Szalay utódának.“ Arra is gondolt, ne mondjon-e le, míg még visszatérhet a szerkesztés megúnt nyűgéhez. Mégis magába zárta keserűségét, bár — mint később megvallotta — „arcpirulva fordultam meg naponkint a helyen, hol ily előzmény után talán a cseléd sem tekintett egyrangú tisztviselőnek azokkal, akiket az Akadémia a palotában szállásolt el“ (Lónyayhoz). Egy verssel könnyített magán, melyet *Ártatlan dacznak* címzett; alá a palota felavatásának napját írta, 65 dec. 11.³⁶ Fájó humorral felülkerekedik a sértődésen; nem a palotába, szülőföldjére sovárog. Elküldi a verset leányának, megújult telekvásárlási tervezgetéssel (nov. 19.). Rajzolgatja az új ház tervét, melyet a parochia mellett szeretne fölépíteni. Meg is veszi a telket s hozzá egy kis földet.

³⁰ A verset csak a hagyatékából adta ki Gyulai Pál, 1885-ben, a *Budapesti Szemlé*-ben, elmondva egész történetét. Arany maga is jegyzetet írt hozzá, elhárítva a ‚fekete hálátlanság‘ látszatát, mert a ‚humorkás elme játék csupán ... egyéni fájdalmas benyomás szüleménye.

Juliskánál nyárra családi örömet várnak. A költőnél kétarcú az öröm: benne lappang a vesztes félelme. „Szegény kis Juliska, csak túl volna már minden bajon! Egészséges, de oly kicsiny, oly gyenge idegzetű“ — írja sógorának (65 júl. 13.). Egy-egy sötét óra reá nehezül, „... ha isten valamiképp csapást találna rám bocsátani“ (u. o.). Félelme alaptalan; július 24-én megjön a jó hír. Veje leírja, mint tűnődik a fiatal anya, hogy „ennek az idegen kis leánynak“ mi legyen a neve? „Én ajánlom Margitot — írja a férj; — ‚Szél Margit, örökös gúny lenne‘, mond ő, — legjobb megkérdezni apámékat.“ A nagypapa védekezik az olyan név ellen, „a mi, ha akarom, férfi, ha akarom, nő“. „Ha valaha csak egy oly nő-jellemet rajzoltam volna, mint a szegény Shakespeare költött egy-néhányat: a poétái hiúság most arra ösztönözne, hogy valamelyik elmeszüleményem nevét hozzam ajánlatba. De mi van nekem efféléből szóra érdemes? Rákhel csak nem lesz, se Szőke Panni... De ha már kész volna az a munkám, a melyről nem tudom, kész lesz-e valaha, (ily szempontból) ajánlanám a Piroska nevet; régi is, új is, szépen és jól is hangzanék, akár trochaeus versben: *Szél Piroska*.“ (júl. 27.)

Így vette nevét a leányka ‚a költő álmaiból‘ — mondja Arany László.³⁷ Megnyugvás, boldogság van a kis családban. László is elér az élet küszöbére: leteszi az ügyvédi vizsgát, kitűnően.³⁸

Ősszel ezüst menyegzőjüket ülik a nagyszülők.

³⁷ Az idézett családi levelek Arany László megható emlékezéséből valók: *Piroska és édes anyja emlékéül*. — összes művei, I. kötet. A ‚költő álmaiból‘ — idézet Toldi szerelme VT. énekének 2. versszakából.

³⁸ Eresevnek, 05 jón. 29.

Juliska azt kívánja levelében: „Adja Isten, hogy az a szeretet, végtelen becsülés egymás iránt s az a példás egyetértés példaként álljon — mint életük egyéb mozzanata — gyermekeik s majdan unokáik szeme előtt:“³⁹ Atyja nála ritka derűvel válaszol: „Azt a napot szerettem volna egy kis örömnéppé tenni.“ Juliska távolléte s feleségének gyöngékedése ezt megghiúsította. „Pedig számítottam volt rá, hogy majd egy kis baráti körben elmondom, hogy még sincs nekem miért zúgolódni a sors ellen valami nagyon: 48 éves koromra két gyermekem tűrhetően fölnevelve, egyikkel magam már nagyapa, —a másik is ott áll, hogy ide s tova megélhet; hogy 25 évünk mint egy boldog óra röppent el; hogy azt a megelőző szíves női gondot, melyben édes anyád folyvást részesített, soha én meg nem hálál Hatom; hogy vénségünkre, ha kincseket nem, annyit szereztünk mégis, a mi megmentene a koldulás szégyenétől etc., szóval, hogy mégis jó az Isten, s hálátlan volnék, hogyha egyre-másra véve panaszkodnám,“ Béketűrő szív elégült szava ez, az „arany középszer:-rel való megelégedésé. Mennyit kellett túrnie az élettől, mennyit csalódnia, ha az ő tehetségével, anyai küzdelem, olyan alkotások után, mindennapi terhes robotban így föllélekzik egy pillanatnyi szélcsend alatt. Magáról tudta, hogy a sokat szenvedett szívnek „kész boldogság a szenvedés hiánya“. (*Enyhülés.*)

Ez a szerény megnyugvás sem tartott sokáig. Juliska november végén meghült, december 2-a óta élet-halál között lebeg; férje csak a látszólagos javulás idején mer hírt adni a szülőknek. December 11-én

³⁹ 65 nov. 19., az évforduló napján. Közölve Arany László fent idézett emlékezésében.

avatják fel az Akadémia palotáját, tartja Arany első titkári jelentését, — s két nappal utóbb leánya betegágyához hívják. A gyűlés rendelkezéseinek végrehajtása, a 18-i összes ülés hivatalához láncolják. Vergődése egy versben csordul ki, *Leányomhoz*; 13-án kezdte, az utolsó három sorral — nem hunyva szemet a zord végső gondolat előtt — 19-én végzi be, mikor végre elindulhat Szalontára.

Karácsony ünnepén még volt remény; ünnepek után, éppen a költő nevenapján, kialudt az utolsó sugár is. Arany László leírta testvérének átszellemült haláltusáját.⁴⁰ „Az utolsó napon arcáról eltűnt a korábbi bágyadtság,... szeme fölragyogott, homlokát lelkesültség tette sugárzóvá . . . Biztos öntudat látszatával ... beszélt nekünk a túlvilágról, melyet ő már szemével lát. Ne búsuljanak, kedveseim, a lélek él, mi találkozni fogunk. — Én látom az utat, mely ama hazába visz/ Sokáig beszélt vagy szavalt így, csengő erős hangon.“ Elbúcsúzott mindenkitől, szeretetükbe ajánlotta kis leányát; hanem mikor ezt vitték oda ágyához, rémülten küldte el: „Itt a halál van, vigyék a halálból“ —: 28-án, éjfél után, meghalt.

Elképzelhetni a válást az üres háztól, Szalontától, hova mindig vágytak. Egyetlen emléket visz magával: leánya pecsétnyomóját; ezzel zárja ezentúl baráti leveleit.⁴¹ Pesten is üresség van körülöttük; elmaradnak a várva-várt levelek, a hajszálvékony betűk a hártyszerű papíron. Shakespeare, mondják, Hamnet fiát siratja *János király*-ban a Margit szavával: „Búm tölti bé távol fiam helyét, az jár-kél velem, felölti kedves ar-

⁴⁰ *Piroska és édes anyja emlékéül. — Összes művei, I.*

⁴¹ Tompa levele, 66 febr. 23.

cát, szavait ismétli, minden tagja kellemét élembe hozza: van hát szeretni ezt a bút okom'. Arany is minden vágyát, tervét eltemette; de leánya még élt bánatában, még volt módja egy utolsó gondoskodásra. Már januárban kiválasztja a sírkövet.⁴² Ezzel indítja el a tervezett házhoz „az első épület követ — Gerendaytól! Egy pyramidál gránit darabot, mely egyszersmind évek óta sovárgó ábrándjaim zárkövét képezi! A hová eddig legörömostebb pillantott lelki szemem... most azon vidék felé e kő zárja el a kilátást“ (Tompának, 66 febr. 18.). A szeretet sietsége ez, mely adni, adni kíván, amit még lehet. Két verset ír a köre: a distichonos »családias',⁴³ a másik „hiven adja az utolsó, a legutolsó óra benyomását“, Juliska szavait: „A LÉLEK ÉL: találkozunk.“ — Ezt vésték a köre. „A mit reá metszettem: azt a meggyőződést épen a haldokló ágyánál meritém — írta Tompának. — *Köszönöm* ezt az én *kedves angyalomnak*, köszönöm, hogy midőn lelkünk letört, ő fölemelte.“ (66 febr. 18.)

Beletemetkezik fájalmába, úgy hogy maga is megdöbben. „... Úgy beleéltem magamat ez egy érzetbe, hogy most már erővel kell kibontakoznom belőle, másképp nem jól leszek — írja sógorának. — Ezért tegnap óta erősen föl tettem, hogy elfoglalom lelkemet minél jobban. Azt a gondolatot kerülöm, nem keresem, mint eddig.“ (66 jan. 26.) Tompának is: „... azt hívém, tönkre jutok. — Erős elhatározással kiteptem magamból a *gondolkozást* bizonyos tárgyról, s beleültem a gépies foglalkozásba, nyakig.“ (66 febr. 18.)

Jó lélekkel tanácsolta Tompának testi-lelki szen-

⁴² Ercseynek, 66 jan. 26.

⁴³ Ercseynek, 66 jan. 26.

védéséi közt: „Fúrj, faragj, kertészkedjél. Légy minden mindenben a ház körül. — Csak azt ne tedd, hogy beülj a szobába tépelődni. — Amely naptól kezdve többet foglalkozol *külső* tárgyakkal, mint tenmagaddal, attól fogva kezdődik javulásod“ (66 febr. 18.). Ezzel biztatta magát is. De nem sokára be kellett vallania: „Bolondság volt az, édes barátom. Az ember megfeszítheti azt az ideget, a mi feszülni képes: de ha csak úgy van is, mint én a közelebbi napok óta, nincs más, mint önkímélet és türelem!“ (67 aug. 6.)

Fájdalmától nincs mód szabadulni. „az a kis koporsó mindig előttem van: a mint döcögött előtünk a gyász kocsin“. „December óta az sem vagyok, a mi azelőtt: — semmi sem vagyok.“ (Tompának, 66 aug. 19.) Papírra vet egy-egy titkolt jajszót, a *Feljajdulás-t*, *Juliska emlékezeté-t*, de szava mindjárt elakad: „Nagyon fáj, nem megy.“ „Ami nekem fáj, — írja Mentovichnak — nem ad symphonicus hangot. Más fájdalom az, a mit az ember oly szép rigmusokba tud szedni.“ (66 nov. 17.) E két siratót Haraszi Gyula a szülői fájdalom legmeghatóbb gyöngyeinek tartja a világirodalomban. Titkolt versek ezek, csak önmagának valók. Költőnek a vers önvallomás, néma magánbeszéd, szívének önkénytelen feltárulása; e keletybe fogja fel hulló vérét; amit fennszóval el nem mondana, némán bevallja magának:

„... wo der Menscli in seiner Qual verstummt,
Gab mir ein Gott zu sagen, was ieh léidé“.
(Goethe.)

A cholera-járvány idején, 66-ban azért féltik egymást feleségével: „mily rettenetes lenne. . . még pusz-

tábban maradni annak, a ki megmarad!“ (Tompának, 66 nov. 14.). Az évfordulón újból átélük e keserves napok minden emlékét. „Ez a december, sötét napjával, visszaemlékezéseivel az én sebemet is föltépte.“ (Tompának, 66 dec. 8.) Méltán mondta sógorának, hogy az ő fájdalmai az idők múltával nem enyhülni, hanem növekedni szoktak.⁴⁴ Tompa jegyezte föl zsebkönyvébe a szép hasonlatot: „Midőn a tenger csillapultni kezd, akkor látni a tört hajókat.“

Irodalmi munkában hiába keres elszóródást. „Fogadást tettem, hogy ha e cholera visitatio még az életre ,tauglich⁷-nak talál: hát igyekszem csonka-béna munkáimat kiegészíteni.“ (Tompának, 66 nov. 14.) De nem boldogul. Hozzáfog *Toldi szerelme* félbemaradt V. énekéhez; a kézirat szélére oda van írva: *Aug. 12. 1866*, de csak egy strophát bír (97.), a toll kiesik kezéből. 67-ben újra erőszakolja a munkát; május 6-tól fogva bevégzi az V. énekét. A következőhöz oda vet a lap szélére egy vonást a leányát sirató öreg Rozgonyiról: „Rozgonyi fájdalma. A pathos hevében *gyönyörködik*, mily szép meghalt leánya.“ E lélektani mozzanatot tulajdon emléke sugallja. A remek V. ének végén megáll. Tompának azt írja: „A szünidőt versféle munkára is szántam: de most már nem tudok és nem *merék*.“ „... idegeim, minden erősebb megfeszítés vagy felindulás után, fájnak, eltompulnak, néhány napra hasznavehetlenekké lesznek“ (67 aug. 6.). Mégis, mint festő lefesti kedves halottját, ő is emléket kíván állítani leányának a maga művészetében. így írja a gyönyörű stanzákat a VI. ének elejére. „*Az ottani Piroskáról a mi Piroskánkra térve át, néhány*

⁴⁴ Ercsey könyvében, 164. 1.

subiectiv vers-szakot írtam anyja emlékezetére: s ez a munka tönkre tette idegzetemet úgy, mint már évek óta nem tapasztaltam. Most már pihennem, pausálnom kell.⁴⁵ (u. o.) Ama gyászos órákat idézi föl, unokájához szól, de anyját festi eléje, s mintegy rábizza emlékét, — reá és az irodalomra. Esztendő telik bele, míg az emlékezést elküldi Tompának. „... te legalább olvasd el kéziratban. Ily *rámában* óhajtottam volna, hogy apai fájdalom emléke fennmaradjon.“ (68 febr. 14.) „Eléggé kifejeztem azt, ... a mi életemet olvlyá tette, mintha nem is az élők, hanem a holtak társasága volna már az enyém .. . Egy részem már *ott* van!“⁴⁶

Bánata, mint gyászlobogó árnyéka, évek, évtizedek múltán is rá-rávetődik későbbi verseire. Egy *Intés* a fiataloknak szól, a fájdalom komolyságáról; egy temetési kép, az új gyászruhának örvendő kis árva, *azt* a temetést idézi fel (*A sors humora*); városligeti sétáján elkíséri keletre a felhőt, „mely ott egy kedves sírra száll“. (*Ének a pesti ligetről.*) Gyászának tanúja, hogy egész évtizedre hallgatásba merül, mintha költői terveit, egész alkotó kedvét gyászos ajándékul leánya koporsójába temette volna.

Emésztő fájdalmát végre is új gond oszlatja meg. Tudja, hogy lehetne, hogy van is vigasza, csak szíve nehezen érti szavát. „Pedig volna még, a mi fölemeljen, vigasztaljon: hisz nem vesztettem mindent. Jó

⁴⁵ Tovább is erőszakolja a munkát, talán később, de a VI. ének 47. vszaka után megáll, — a következők vázlata a lapszélen van odavetve, emlékeztetőül.

⁴⁶ E stanzák előtt a kéziraton ennyi áll: *1867 nyáron.* — Még Pesten írhatta, a szalontai látogatás előtt; Tompának már augusztus 6-án ír róla, a szalontai tartózkodásról csak szept. 14-én.

fiamban annyi kárpótlást lelhetne szívem“, — írja Tompának. „ . . . már fizetéses hivatalnok a Földhitelintézetnél ... De szinte rettegek örülni, hogy célt ért. Hiszen a másik is!!!.. (66 aug. 19.). Valóban volt okuk rettegni Lászlóért. A porosz-osztrák háború idején attól féltek, hogy „ágyú elébe jut“. ⁴⁷ Két sorozáson mint tanulót már fölmentették; ezer forinttal ki lehetett volna váltani a katonai szolgálat alól; atyja sürgette is ennek kérelmezését, László halogatta, míg az általános katona-kötelezettség kimondásával e régi kedvezmény megszűnt. Majdnem egy éven át volt ez mindennapi gondjuk; végre 67 áprilisában a törvénytelen rendeletet visszavonták s ők egyszerre „nagyot lélekeztek“. ⁴⁸ Fájdalmuk mélységét mutatja, hogy szinte vigaszuk e féltés: ebből érzik, hogy fiuk megmaradt; Mentovich részvevő levelére írja: „Azóta már féltünk, — *féltettünk* többet is; ez által enyhült némileg annak az egynek kizárólagos volta“ (66 nov. 17.). Fiókban igazán örömük telhetett. Lónyay Menyhért hívta a pénzügyminisztériumba, maga vitte el neki a kinevezési okmányt, de ő inkább megmaradt a Földhitelintézetnél. 67-ben már „1500 ft fizetésbe lép. Több mint az enyém“ — írja atyja Tompának (67 május 30., kiadatlan részlet). — „Ilyen a sors, barátom, ha mér kegyetlen keserű csapást: másfelől meg is vigasztalhat.“ „Magam óhaját tekintve, inkább szeretném, ha Szalonta környékén lenne valami — írja az atya Tompának —: így aztán az anyja és én is oda leköltözhetnénk; de nem szólok neki semmit, tegye,

⁴⁷ Ercseynek, 66 júl. 5.

⁴⁸ Ercsey könyvében, 168—173. 1. — Arany levele, 67 ápr. 9. — A kiváltásról Arany és fia levelei Ercseyhez, 67 jan. 19. (kiadatlanok). — Ercsey Ernőné úrnő birtokában.

a mit akar; jövője, kilátásai, minden esetre szebbek itt Pesten.⁴⁹ (67 ápr. 22., kiadatlan részlet). Állás kínálkoznék is neki Biharban: ha Ercsey Sándor szolgabírósgot vállalna, melléje mehetne esküdtnek. De atyja is belátja: „nem volna esze, ha holmi falusi esküdségbe temetné magát“ (Ercseynek, 68 febr. 4.). Lászlónak sem sok kedve van hozzá. „A fő tekintet, melyért lemennék, apámék Szalontára költözése; ez apámnak igen élénk vágya, az egyetlen remény, melyhez a jövőbe tekintve kapaszkodik; anyám pedig tőlem nem akar elszakadni“ (Ercseynek, 68 febr. 4.). László ünja is a ‚bürót‘, „gépként görnyedni az Íróasztal mellett¹“, „azonban van egy, a mi ide csatol: az irodalom¹“.⁴⁹ E téren már nevet és becsületet szerzett. Három darabot fordított a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-kiadása számára, egy Molière-t is (69.), tanulmányai jelentek meg a *Budapesti Szemlében*. E munkásságáért 67-ben tagjává választotta a Kisfaludy-Társaság. Verses műveket is fordított, Puskinból, Lermontoffból, de csak magának, mert nem eredetiből dolgozott, hanem Bódénstedt után. 67-ben a Kisfaludy-Társaság ülésén, melyen megválasztását bejelentették, a nyertes költői beszély jeligés leveléből az ő neve tűnt elő, mint *Elfrida* szerzőjéé. A bírálók kiemelték a nyelv és verselés épségét, a szerző tehetőségét lelemény és alakítás dolgában; csak Gyulai jegyezte meg, hogy a derűs kalandhoz az illenék, ha a csel csellel, nem vérrel volna megtorolva.⁵⁰ Az elnöklő Kemény Zsigmond, Toldy üdvözölték a jelen levő

⁴⁹ Arany László levele Ercsey Sándorhoz, 67 márc. 4., kiadatlan; az előbbivel együtt Ercsey Ernőné úrnőnél.

⁵⁰ Tudósítása a Kisfaludy-Társaság a *Budapesti Szemlében*, 1867, Új folyam, VII. köt.

ARANY JÁNOSNÉ.

PIROSKA.

PTEROSKA.

ARANY JÁNOSNÉ.

ARANY LÁSZLÓ.

ARANY JULISKA.

atyát,⁵¹ kit e meglepetés „csaknem könnyezésig megindított”⁵² Február 23-án azt írja Ercseynek: „Arany Laci közelebbi bravourja nem lepett meg egy kissé? Engem nagyon, Im én beadom financiernek, hogy legyen practicusabb ember, mint az apja, s egyszer csak kipattan, hogy poéta!” Székét László a népmesékről írt kitűnő tanulmánnyal foglalta el; mindjárt meg is tették a népköltési gyűjtemény szerkesztőjének, Gyulai Pál mellé, ő rendezte s kísérte jegyzetekkel a népmeséket a 72-ben megindult vállalatban.

Atyai büszkeséggel írta atyja Tompának: „E fiúban annál nagyobb örömem telik, mert én tudom, hogy *magától* annyi, a mennyi. sokan azt gondolják, hogy kéz alatt én tuszkolom előre, pedig engem fejlődése talán jobban meglepett, mint mást.”⁵³ Fia atyjának nemcsak költői tehetségéből örökölt sokat, jelleméből még többet; erre vall, hogy a levelek ily részleteit nem adta ki.

Így folyt, tovább az élet, új aggodalmak és új örömök közt. Arany magába zárkózva él, a politikai események hírére csak újságokból olvassa. „Politikai s egyéb hírekből mi sem tudunk többet, mint a vidéken a lapokból tudhattok” — írja sógorának (66 júl. 5.). El is fásult; „én alig érek rá, hogy érdeklődjem: én csak a magam jármával vesződöm” (Tompának, 66 dec. 8.). A kiegyezés készülődése közben azt írja sógorának: „Valami nyomorult experimentumra lehetünk készen, s örökké tartó ‚ideiglenességre’. Hanem ez örökkévalóságnak még megérhetjük a végét” (66

⁵¹ Gyulai Pál bevezetése Arany nászló összes munkáihoz.

⁵² Jelen voltaktól hallotta Ercsey, 172. 1.

⁵⁸ 67 május 30., kiadatlan részlet.

aug. 20.). „Egy meggyőződésem van — biztatja Tompát: — hogy a magyart nem lehet csak úgy spongyával letörölni a föld színéről. — Tűrtünk eleget, tűrni fogunk talán többet, és tűrjenek a hátul maradók is“ (66 dec. 8.). A túlzók háborgása, Deák művének kicsinylése, az „alkotmányos sarjadék’ elégületlensége, kik a nehéz idöket a gyerekszobában élték át: egy-egy fulánkös szúrásra ingerük, ez odavetett apróságokat ‚mondacsok’-nak nevezi. Gyűlöli a lármás békétleneket, elkeseredve fakad ki Tompa előtt: „Most igazán ‚oldott kéve’ nemzeted! Korbács kell ennek, akkor összetart: adj neki egy ujjnyi szabadságot s elörjngi a hazát“ (68 jún. 5.). Megvetéssel fordul el a látványtól, mikor a ‚szent hazát’ részeg kortesek hordják szájukon; „undorító és nagyon elszomorító“, írja fiának (kiadatlan levél, 1872-ből).

A koronázási menetet ‚egy két-forintos kakasülöröl ... majd az utcai néptolongásban’ nézte végig.⁵¹ Nem is álmodta, hogy a rendjel-osztó ünnepen reá fordul a figyelem. A hírt először Kajdacsy orvostól hallotta, június 10-én, midön érte ment, hogy nagybeteg fiához hívja; ügyet sem vetett rá. Másnap Tóth Lörinc újságolta, ki, mint az Akadémia pénztárnoka, a palotában lakott. 12-én reggel Arany levelet küldött Eötvöshöz, a közoktatási miniszterhez: „Ha még lehetséges, múljék el tőlem e pohár.“ — Érti ő, hogy ez az irodalomnak szól, „de sem az irodalom nem fogadna el engem képviselőül, sem én magamat annak nem tartom“. Kéri Eötvöst, hogy „e szándék vonassék vissza“. „La fleur des champs — egyéb nem is illenék az én gomblyukomba, ha keserü gyászom ez egyszerű

⁵⁴ Tompának, 67 aug. 6.

örömtől is meg nem fosztott volna⁵⁵. Nyolc órákor reggel már hozták Eötvös választát: „Az, mit tőlem kívánsz, nem áll hatalmamban, s ha állana, nem teném. — Nincs senki az országban, a ki nem találná természetesnek, ha a magyar király a legnagyobb magyar költő iránt hódolatát fejezi ki. — Jogodban áll a rendjelt nem hordani, s ezt alkalmasint tenni is fogod, de azt visszautasítani, ahhoz bizony, barátom, nincs jogod. Nem csak a fejedelem iránti tiszteletet, de más érdekeket sértenél meg, melyek bizonyosan ép úgy szíveden fekszenek, mint bárkinek. Kérdezz erről bárkit, kérdezd Deákot. A kitüntetés már aznap meg is jelent a hivatalos lapban. A Szent István-rend a legmagasabb rendjel volt; tulajdonosának, ha kérte, báróság járt. Arany báró Wenckheim belügyminiszterhez is fordult: „... . eddigi életem egész folyama, egész viselet cm, házi és anyagi körülményeim oly sekélyes egyszerűséget mutatnak fel, hogy azzal e rangbeli kegyteljes megkülönböztetés a legélénkebb contrastot képezi, mintegy kivesz saját énemből, s életemet önmagával meghasonlásba ejti“. Ez őszinte szavak magyarázzák meg a költő túlzottnak tetsző vonakodását, melyet Deák példája és saját fájdalmas érzékenysége fokozott. E levélre Wenckheim Eötvössel együtt fölkereste, s meggyőzték, hogy szándéka „mennyire compromittálná őket, mint új ministereket, magát a kiegyezést, stb. „Nem szeretvén az eclatáns dolgokat,

⁵⁵ E részletek Arany pontos feljegyzése nyomán; leírta leveleinek mását „emlékezetből, de azt hiszem, szóhíven“. — Az idézet Béranger *Mon habit* c. költeményéből való, mellyel rokon Arany *Érzékeny búcsú*-ja (1851); ebben e hasonló sorok: „Nem óhajtál cifraságot, díszjelet: Egy zsinórkát magyarosan legfőlebb.“

nehogy népszerűsködő tüntetésnek vegyék, kénytelen voltam engedni“. De kikötötte, hogy „sem hálálkodó audientiára nem megy, sem a keresztet soha fel nem teszi“. ⁵⁶ „Hanem azért én nem tudom, micsoda lekenyerezett, fizetett hazaáruló lettem! (mint annyi más becsületes ember és jó hazafi, magát Deák Ferencet, sem véve ki.“) ⁵⁷ Az irodalom kitüntetése „bűnbakjának“ érzi magát (Tompának, aug. 6.); a mondacsok közt kétszer is leírja, hogy „fénye az irodalomé, a gyanúsítás őt éri“, „pedig úgy nem tehetek róla, mint a kit az eső megvert“. Itt-ott csakugyan estek csípős célzások (a *Hon-ban*, jún. 22.); később is panasolja: „... insinuatiókat kell tűrnöm, hogy: „nem adják azt, a ki nem kéri, nem csusz-mász utána“ stb.“ Gyászában bántja ez irónia. „Képzeld ezt az állapotot! Fiam beteg, magam körömmel vájnám fel leányom sírját: s akkor én kereszt után járok, s örülök neki rettenőten.“ (Tompának, 68 febr. 27.) Tompa azt feleli: „Nem mondom, hogy nem akadhat, kinek költői fényed elvette szeme világát,... de más itt a baj .. . az írásra hivatkozom: „a te világod nem e világból való!““ (68 márc. 4.)

E csüggedt években hallgat költészete, csak apró sziporkák szállonganak fel a régi láng helyén. De e hevenyészett, eldobott sorokban is van eszme és gúny s hatalma a kifejezésnek. Mint Szász Károly írta: „Rögtönzése is olyan tökéletesek a magok nemében, mint geniusának legtovább melengetett és legérleltebb gyümölcsei.“ ⁵⁸

⁵⁶ Ezek a Wenckheim-levél hátán följegyezve, 1873 ápr. 24.

⁵⁷ Ugyanott.

⁵⁸ *Vasárnapi Újság*, 1882, 44. sz.

„Költői műre gondolni sem tudott — írja Arany László⁵⁹ — s egész stúdiummal kellett elméjét valamely foglalkozáshoz törnie, hogy bánatától, gondjaitól, mély gyászának érzelmétől kissé szabadulni tudjon. Valóságos „szellemi gymnastikákat” vett elő/⁴ Tompának beszéli: „Mikor semmit sem tudtam dolgozni, a cholera alatt, úgy fogtam ki rossz *memóriámon*, hogy magoltattam napról-napra. Száz ódáig felvittem Horatius-bái.[^] (67 május 30.) Elkezdte hexameterekbe foglalni az angol kiejtés szabályait.⁶⁰ Újra olvasta Shakespeare, Moore lyrai költeményeit, az angol prózáírók közül Washington-Irving *Sketch-book-j&t*, Fielding *Joseph Andrews*-ét, Marryat tengerész-regényeiből egy-kettőt. „Sokáig foglalkozott” Burns-szel; „örömost bajlódott skót dialectusa nehézségeinek leküzdésével, s néhány költeményének fordítgatását is megpróbálta“. Egy pár töredékben maradt, *Kóbor Tamás-t* azonban később, Gyulai sürgetésére, befejezte (1873.) s átadta a *Budapesti Szemlé-nek*. E népies elbeszéléshez tárgya, hangja, humora vonzotta *A fülemüle*, *A bajusz* és *Jóka ördöge* költőjét, az élet eleven színe, a bohókás vonások, a génius szikrái.

E hallgatag időszakban tesz ajánlatot összes költeményeinek kiadására Ráth Mór. „... meglehetősen fizet: miért ne állitnám glédába egyszer *rongyos vitézeimet?*“ — újságolja Tompának, Petőfi költői képére célozva (66 dec. 8.). 4—5000 forintot remélt belőle; az alku a porosz háború miatt egyelőre abba maradt (Ercsevnek, 66 júl. 5.), hanem ősszel megvalósult.

⁵⁹ A *Hátrahagyott versele* bevezetésében.

⁶⁰ Arany László erre az időre teszi e distichonok keletkezését.

Elhagyta régi kiadóját, Heckenastot, ki „csak lóhátról beszél”; „nekem olyan ember kellett, ki fizessen minél előbb, minél többet”. „Minek hagytam volna, hogy valaki potom áron elcsalja utódaimtól halálom után? Jobb volt most realizálnom belőle, a mit lehetett.” (Tompának, 67 május 30.) A szerződést Arany fogalmazta. Előfizetési felhívást küldenek szét, „legalább 20.000 példányban”; akárminő eredménnyel járjon ez, Ráth biztosít 3000 frtot az első évben, és 500 frtot a 3-ik évben. Ha sikerül 800 előfizetőt szerezni, akkor azonnal fizet 4000 frtot, ha 1200-at, akkor 5000 frtot. Végül: „Ha a mű nvomatása alatt háború ütne ki, az egész operatio jobb időkre fel fog függesztetni.”⁶¹

Most sem szabadul töprengéseitől. Tompa előtt nem is hallgatja el: „Szidnak, hogy keveset Írtam; de barátom, annyi és mindig oly *terhes* hivatal mellett nem elég az? Jegyzőség, professorság, szerkesztés, titoknokság! mind egy *egész* embert kíván; napról-napra elfoglal, nyugöz, bosszant, lelket öl. Mi marad aztán poétáskodni? s hol marad a kellő nyugalom?” „Mondhatják, hogy *ezt*, vagy *azt* a rossz darabot nem kellett volna fölvenni, . . . hogy az egész lim-lom kiment már divatból — túlszárnyalta az idő. Mit bánom én! Szeretnék menekülni ettől a *nem nekem való* hivaltól; szeretnék már meghúzódni a magam szegénységében, s hátralevő kevés időmet magam szabadjában használni fel.” (Tompának, 66 dec. 8.)

Szomorú, hogy magyar költő munkái mögött rendszeren ott sötétlik a fekete gond. Vörösmarty, élete

⁶¹ Megvan Ráthnak egy elismervőnye, hogy Reményi Ede gyűjtéséből felvett 151 fit 20 kr-t. 67 febr. 19. Régebbi kiadójához, Heckenasthoz írott leveleit újabban közzétette Schöpflin Aladár, *Tükör*, VI. évf., 2. sz.

alkonyán, „adósság, tehetetlenség, sánta remény“ közt kínálja fel munkáit Heckenastnak, — foganat nélkül.⁶² Petőfi potomért adja el nagy kötetét, csak hogy házaséletének első hónapjait megkímélje a mindennapi gondtól és öreg szülein segítsen. Most, épen mikor Arany rendezgeti költeményeit, Tompa is ad ki két kötetet, imakönyvét, az *Olajág*-at, és halotti beszédekét. Már beteg, a halálra készül, s feleségének nincs özvegyen hová lehajtani fejét. Putnokon eladó egy csinos ház, „de nekünk igen drága, majd kétezer frt. Ekkor ... az elhatározásnak bizonyos kétségbeesészerű nemével a munkának dőltem... Gyakran, késő éjjel, szívdobogásom s mellem hullámzása, kezem által, mely a papíron volt, ezt megreszkettette. — Most már talán meglesz a ház“. — így mondja el könyvei történetét barátjának (67 május 25.).

Aranyt is ilyen gond „szállja meg“, „a jövő (magam, de kivált családom fentartása) miatti rettenetes gyötrelmem; a túrhetetlen gondolat, hogy koldusbotra, kegyelemkenyérre, családom alamizsnára szorulunk“ (Tompának, 67 május 30.).

Most nyugodtabban lélezkzik föl. „... most, bármily kegyetlenül rángatta keresztül a sors leghőbb vágyaimat s legkedvesebb számításaimat: megmaradt enyéim jövője iránt, emberileg szólva, nyugodt vagyok“. (U. o.).

1867 nyarán megjelent a kiadás, hat kis kötetben; az első előtt a költőnek 67-i fényképe.⁶³ Az első kettő a kisebb költeményeket foglalja magában; de a költő fölvetett közben néhányat a szabadságharc alatt és után

⁶² Levele Tóth Lőrinchez 54 aug. 4., idézi Gyulai, életrajzának utolsó lapjain.

⁶³ Simonyi fényképésznél.

írt verseiből, melyeket most, a kiegyezés napjaiban, nem kellett tovább rejtegetni (*A rodostói temető*, *A rablekkek*, *Álom-váló*, *Válság idején*, *A hajótörött*, stb.), a II. kötet tartalmát pedig megtoldotta az újabbakkal, egészen *A walesi bárdok*-ig. A III. és V. kötet a két Toldi mellett *Buda halálá-t* és *Murány ostromá-t* adja,⁶⁴ az V. „furcsa hőskölteményeit“, *Az elveszett alkotmányt*,⁶⁵ *A nagyidai cigányok-vA*; a VI. „elegyes költői darab jai“-t,⁶⁶ *Bolond Istók* I. énekét, *Rózsa és Ibolyá-t*, melyet alighanem ekkor kezdett átdolgozni, *Losonczy-1*, *Vojtina levelei-1* és *Ars poeticá-ydt*, s több töredéket: a Tasso- és Ariosto-fordítást, *A magyar táncz-ot*, *Mátyás daliünnepe* stanzáit, *Csaba* előhangját. Arany szerénysége kellett hozzá, hogy e töredékek kiadását mentesse. S nemcsak önmaga és Tompa előtt tette; külön előszót írt e kötethez, mert az ilyenek, „ha nem *de funere domini rapta*, — mentségre szorulnak“.

Mindössze egy-két darabot tartott vissza, így a *Daliás idők-et*, *Az utolsó ynagyar-1*, melyeket még nyilván folytatni reménylett. A gyűjtemény feltárta költészetének egész gazdagságát. Nagy eposzoktól költői beszélyeken át a balladáig és románcig, a legendától, allegóriától az adomáig megtalálni nála minden műfajt, minden hangot a nyugodt fönségtől a byroni izgatott lihegésen át a népi-mesélő előadásig, az ódon zamatot és naív bájt, a komolyság, humor és komikum árnyalatait. Lyrája szinte minden esetben új formá-

⁶⁴ *Katalin*, *Jóka ördöge*, *Az első lopás* a kisebb költemények közé van felvéve.

⁶⁵ Az átsimított szöveg szerint, I. köt. 88. 1. E kötet hátsó borítéklapjára írja irnnal a kiadás jegyzeteit.

⁶⁶ Az előfizetési felhíváson még „Töredékes holmi“

ban és új hangon szólal meg. Költőink addig jobbra a fő műfajokra szorítottak kevés változatossággal; a műfajok tarkasága, elevensége, vegyülete és mellék-hajtásai seregestül Petőfi s főképp Arany műveiben köszöntöttek be, együtt a hang és rhythmus megfelelő változatosságával, a tárgy és érzés szinte kimeríthetetlen sokfélesége szerint. Petőfi felszabadította a költő egyéniségét, Arany kifejtette a műformákét is. A gyűjtemény megjelenésekor Szász Károly írt beható tanulmányt a művekről a *Budapesti Közlöny*-ben, melyet Salamon Ferenc szerkesztett, s melynek akkor irodalmi tárca-rovata volt.⁶⁷ Finoman fejtegeti a kor hatását Arany lelkére és költészetére, mely „az elfáradt, de meg nem bénult lelkek” költőjévé teszi, Tompával együtt. Különös kedvvel elemzi balladáit, melyekkel „a magyar balladának nemcsak tökéletesítője, hanem valódi megteremtője lön”, s melyekben „a tárgyak gazdag változatosságánál még sokkal gazdagabb a földolgozás, az alkotás, a hang”. Éppen ebben látja legnagyobb művészetét, hogy „tárgya természetéből fonja ki szerkezetét, attól kölcsönzi színeit. Azért látszik nála minden olyan természetesnek, bár annyira művészi, hogy művészete utolsó titkát néha csak tizedik olvasás láttatja át⁷. Szembe fordul Greguss ismert szellemes meghatározásával; szerinte „a balladának anyaga az elbeszélés, alakja drámai s a mi belőle lesz: egy dal”; szemében „a drámai szerkezet s a dalforma igényét talán a világon egy költő sem teljesítette oly mértékben, mint Arany¹⁴”. Pótolja a költő több művéreik méltatását, melyek elemzésével a műbírálat annak

⁶⁷ 1867. évf., 27., 29. sz. a kisebb költeményekről; 77. és 95 sz. a TIT. és IV., 79. sz. az V., — a 90. sz. a VI. kötetéről szól.

idején adós maradt.⁶⁸ Megjegyzéseket tesz *Az elveszett alkotmány*-ra; ő jelölte meg *A nagyidai cigányok* érdemét. Salamon mellett ő fejtegeti legrészletesebben *Buda hálald*-1. *Toldi-nál* kitér a *Daliás Idők* tervére s rámutat a középső tag kivitelének nehézségeire, mert „a költő tökéletesen kimerítette a Toldi-mondakört most teremtenie kellene a cselekvényt; céloz arra, amire Kemény is, hogy nem lehet Toldi a főszemély, „már látszik, mint kell előtérbe lépnie Lajosnak”, mert itt „a történelem műzsája elhomályosítja a mondáét”. Ezt a zátonyt a költő kikerülte.

Egészben kiemelte Szász a költőnek „alig észre vehető fokozatosságú, — de a két végpont összevetéséből mégis csalhatatlanul kitűnő nagy haladását a tökély határához“.

A hat kötettel egy időben megjelent a gyűjtemény anyaga nlagy negyedretü albumban is; Vörösmarty, Petőfi hasonló kiadásainak módján, aranymetszésü díszkötésben, melynek címlapján a Múza koszorús alakja lebeg. Külön albumban adta ki Ráth Thán Mór és Lotz Károly rajzait a költeményekhez, fénykép-másolatokban. (Simonyi fényképész művei.) Thánt a leíró tárgyak vonzották: a *Családi kör*, *Ráchel*, *Rozgonyiné*, a csodaszarvas regéje; realitása vonzotta ezekhez; de a *Családi kör* nagyon is zsúfolt nála, Ráchel körül sok a drapéria, Rozgonyiné s a király ruhái igen lobogósan vannak elrendezve, az iskola ízlése szerint. Lotz mozgalmasabb, kifejezőbb tárgyakat választ, *A walesit bárdok*-at, *Szent László-t*, *Mátyás anyját*-t, *Az egri leány*-t; compositiója szabadabb, mégis jobban simul a vershez, bensőbb s többet foglal raj-

⁶⁸ Ezeket 1. az illető művek fejtegetésénél.

zába a főmotívumból, így *Mátyás anyját*-nál, többnyire azonban falfestmény-szerű, mint Szent Lászlója, *A walesi bárdok* jelenései s a hánykódó király.⁶⁹

1872-ben újra megjelent az egész gyűjtemény, két-féle kiadásban, ami kelendőségének bizonyága. Új verseit 73-ban nagy jutalmával méltányolta az Akadémia, „egyúttal egész pályáját óhajtva koszorúzni a költőnek, ki a magyar epikai költészetnek, mind a komoly, mind a víg nemben nemzetibb irányt adott, a nép-nemzeti műballadát mintegy megteremtette, és aki úgy ezen, valamint más műveiben az eszme és alkotás erejét a nyelv és nemzeti rhythmus ritka bájaival egyesíti“.⁷⁰

A költő azt remélte, munkái kiadása egy lépéssel közelebb viszi Szalontához, ha Lászlót most már Pesthez köti is hivatala.

Évről-évre szövögeti a szabadulás reményét, hitegeti magát a „független szegénység” álmával. 66-ban arra számít, hogy „talán még az ősszel itt hagyhatom Pestet“; de még várni kell, „legalább egy évet“. (Jul. 5., Ercseynek.) Új erővel vonzza őket a kis unoka gondja. „Nénéd nagyanyai érzelmei hatalmas lökést adtak a leköltözés tervének“ — írja sógorának (67 szept. 25.). Veje hívja őket magához, de ettől vonakodnak. „Nem mondanák-e, hogy nyakára költöztünk (Ereseynek, 66 júl. 5.) 67 nyarán Szalontán töltenek három hetet. „Ha volna egy kis házikóm ott, — írja sógorának — megírtam volna Kálmánnak, hogy ta-

⁶⁹ Arany műveinek illusztrációiról 1. Soltészné Szilárd Kató: *Arany János a magyar képzőművészet tükrében.* — *Budapesti Szemle*, 1935 jan., 686. sz.

⁷⁰ A *M. T. Akadémia Értesítője*, szerk. a főtítkárral, 1873, VII. évfolyam, 138. 1.

vaszszal hozza rendbe, mert leköltözünk és odavisszük Piroskát.¹“ (67 szept. 25.) „Szeretném annak a kis árvának fejlődését naponkint látni s benne megifjodni. — Szeretnék közel lenni ahhoz a kicsiny sirhoz“ (sógorának, 68 febr. 4.) Tompának pedig: „Ott szeretnék meghalni s ő mellé temetkezni.“ (66 aug. 9.) „Hisz ez már szerény óhajtás: ennyit sem adna meg a sors?“ (Sógorának, 66 aug. 20.) A maga vágyát tölti be Rozgonyin, mikor leánya mellé temetteti, sírkeresztjére rávéseti: „Ide fáj a szíve, jó leánya mellé“. (*Toldi szerelme*, XII. 102.)

Terhesnek érzi a hivatalt. 68-ban: „Borzadok a gondolattól, hogy még ez év folytán se válhassak meg e nem nekem való állapottól.“ (Febr. 4., Ercseynek.) A költői vágy is sarkallja, a kötelesség tehetsége iránt: „... bevégezni egyet-mást töredék-munkáimból!“ (Tompának, 66 nov. 14.) „Óhajtanám már én is a nyugalmat, azaz, hogy csak annyit és olyat dolgozzam, a mennyire és a milyenre kedvem van.“ (Ercseynek, 67 febr. 23.)

El is betegesedtek, feleségestül. Régi fejfájása, nátha, migrain gyötri, kuruzsolja magát.⁷¹ Tompa panaszaire azzal válaszol: „Törődjél bele, mint én évek óta, fél ember lenni, *negyed*rész ember lenni.“ (66 nov. 14.) „*Vén* ember vagyok ... könnyíteni kellene valahogy a napok terhén, mert, bizony isten, már nekem ez sok, nem bírnék ki még egy ilyen telet; közelebb kell vonulnom a hivatalhoz, vagy ott hagyni végkép.“ (Tompának, 67 ápr. 22.)

Hivatala valóban sok munkával járt s minden

⁷¹ Ercseynek, 67 febr. 23., ápr. 9., 68 febr. 4., febr. 25., Tompának, 67 ápr. 22., aug. 6., stb.

idejét elvette. Az elnök Dessewffy beteg lett, már a palota fölavatásán sem volt ott; 66 január elején mégis halt. Az alelnököt, Eötvöst, a politika mozgalmait kötötték le, 65-ben írta röpiratát a nemzetiségi kérdésről s folytatta fejtegetéseit cikkekben a *Politikai hetilap*-ban. Az Akadémia minden gondja Arany vállán volt. Novemberben Csengery Antal is leköszönt a jegyzőségről, közéleti elfoglaltsága miatt, s a nagy-gyűlésig Arany biztatott meg a jegyzői tollal, ki arra készen nyilatkozott.⁷² Így hozta ezt magával helyzeté, az ilendőség, de Tompának bizony panaszkodik: „... valóssággal két hivatalt vittem öt hónapig“ (67 ápr. 22.).

Dessewffy helyére Eötvös Józsefet választották meg elnöknek (márc. 18.), alelnökké gróf Lónyay Menyhértet. Eötvössel Arany baráti lábon állt. Eötvös meg is ajánlja neki a titoknoki lakást a palotában.⁷³ Első szóra csaknem elutasította, megérett lemondási szándéka miatt; aztán meggondolja, hogy a helybenlakás sok fáradságtól kíméli meg, s ha dolgozószobáját csupán egy ajtó választja el a hivataltól, nem kénytelen hivatalos órákat ülni. „Két év óta nem dolgozhatom semmit, mert az inspiratio nagyobb műveinek némi folytonosság kell; én erre, a minden délelőtti bejárás mellett, soha sem bírtam szert tenni“⁴ Megírja ezt Lónyaynak s hozzáteszi: „Ha azon könnyítéstől, melyet a beköltözéstől remélek, elesném: akkor lemondás által volnék kénytelen véget vetni ez állapotnak“. (67 márc. 22.) Lónyay rögtön válaszol: „Téged a szállítás joggal megillet, — részemről csak azt kívánom, hogy abban hazánk első élő költője számos boldog

⁷² *Jegyzőkönyv*, 1866, IV. 120—21. 1.

⁷³ Arany, az *Ártatlan dacz* jegyzetében.

éveket tölthessen.“ — Elégtétel volt ez a két évvel azelőtti mellőzésért. Azt is számba vette: „Én elreumásodtam; ritka szállás az, mely nekem jó legyen: az akadémia igen jó, légmentes hely.⁷⁴ Biztatja magát: „Tán dolgozhatom is valamit, jobban beosztva napjaimat és óráimat. De úgy sem tart sokáig: ezt az egy évet is fájdalmasan toldom már az eddigiekhez“, — mondja sógorának (u. o.). Mindössze két udvari, s a bérház felé két utcai szobát foglalt el, ezek egyikét cl-rekesztve megosztotta fiával. 1870-ig ‚csekély évi bérért‘ lakta, akkor ‚az igazgató-tanács kegyessége a bért is megszüntette‘.⁷⁵ Az ő régi szállását Szász Károly vette ki. „Ha e tavasz folytán egészségi tekintetből felrándulnál — írja Tompának (67 ápr. 22.), i— őt találod ott helyettem, engem az Akadémiában keress. Megpróbálom, tudok-e dolgozni úgy, ha ott vagyok s időmet célszerűbben oszthatom be.“

Eötvös másképp is könnyíteni kíván rajta; ‚minden gépies functiót a jegyző vegyen át s ne is kelljen naponként bejárni a hivatalba‘. Arany azonban ‚eddigi tapasztalatai után nem reméli, hogy ez valósuljon‘.⁷⁶ A bő adakozás, a nemzet várakozása kiterjesztette az Akadémia munkakörét, megnövelte munkásságát. Eötvös már régebben sürgette, hogy tegyék érdekesebbé az üléseket, vonzóbbakká a közönségre, az által, hogy minden osztály legalább félévenként tartana olyan előadást, mely tudomány-ágának világszerte való haladását ismertesse. Csengery az osztályok *Értesítői*-1 kívánta úgy átalakítani, hogy ‚a külföldi Akadémiák Comptere-Rendu-i hasonlatára, az osztályokban előadott minden

⁷⁴ Sógorának, 67 ápr. 9.

⁷⁵ Az *Ártatlan dacz* jegyzetében.

⁷⁶ Levele Lónyayhoz, 67 márc. 22.

értekezést kivonatilag közöljön⁷⁷. Ez meg is indult, egyelőre az új jegyző, a száműzetésből hazatért Rónay Jácint szerkesztésében; mikor azonban őt a királyfi nevelőjéül hívták el, 1870-től fogva ez is a főtítkárgondja lett.

Toldy Ferenc ezekhez még három kívánalmat kötött: az Akadémia művelésök mellett *terjessze* is a tudományokat, magyar művek kiadása, idegenek fordíttatása által; indítson időszakai irodalmi közlönyt s tartson minden hóban önálló összes ülést ‚véghatározati joggal’ a folyó ügyekben.⁷⁸ Az utolsó megvalósult;⁷⁹ a közlöny kérdését az Akadémia később a *Budapesti Szemle* átvételével oldotta meg; az első javaslat a könyvkiadó vállalatot hozta létre. 75 januárjában Csengery Antal másodelnök a költségvetés előterjesztésénél utal arra, hogy az ‚Akadémia a tudomány művelése mellett annak terjesztésére is van hivatva’, szűk olvasókörünknel azonban ‚le kell mondani azon kilátásról, hogy kiadói költségeit kiadásainak jövedelméből fedezze’. 75-ben 200 ív kiadása van tervbe véve, természettudományi munkák mellőzésével (mert ezekről a Természettudományi Társulat sikerrel gondoskodik), a történet, irodalom, jog- és államtudomány köréből, s erre 8000 frot szánnak a költségvetésben.⁸⁰ Egy idegen nyelvű *Értesítő* is volt szóban, az Akadémia munkásságáról, de a többség idegen nyelvű kiadvány elöl elzárkózott.⁸¹

⁷⁷ Jegyzőkönyvek, 1866, IV. 132. 1.

⁷⁸ 1870 okt. 31-i ülés, *Értesítő*, IV.. 234-2-41. 1.

⁷⁹ U. o. 271. 1.

⁸⁰ *Értesítő*, IX.. 16—17. 1.

⁸¹ 1873, *Értesítő*, VTI. 18. 1. Később a Franklin-Társulat készült megvalósítani, de csak mérsékelt támogatást ígértek. *Ért.* VIII. 48., 77. 1.

Munkába veszik a helyesírás revízióját, mert „e tekintetben nagy gondatlanság, sőt elvtelenség uralkodik”. Öt év múlva készültek el vele,⁸² Arany szerint „számos még nem tisztázott kérdést inkább megkerülve, mint megoldva”.⁸³ Érmeket veretnek a nagy szótár befejezésének emlékére.⁸⁴ Megindítják a *Corpus Poetarum* első szakaszát, a *Régi Magyar Költők Tárát* (1877); szabályozzák az írói tiszteletdíjakat, részt vesznek az írói tulajdonjogot tárgyaló bizottságban.⁸⁵

Változáson ment át az Akadémia szervezete is. Eddig az osztályok együtt tartották üléseiket; nem volt rá mód, hogy az egyes osztály külön intézze belső szakügyeit, mindenben az együttes hat osztály döntött; most osztályonként elkülönzik az üléseket, a tagválasztás is osztályok szerint történik. „Ily szervezetből fogja magát kinőni amaz elkülönített szakmunkásság, minőt teljesebb akadémiákban látunk: hogy minden osztály önállóan folytassa tudományos működését” — ezzel jelenti be Arany az újítást a 07-i közülésen. 69-ben gyökeresen módosítják a „kényszer foltjait magukon viselő” alapszabályokat.⁸⁶ Az igazgató-tanács az első alapítók óta maga egészítette ki magát; most helyhez jutnak benne a tudós tagok, beleszólást nyerve ezáltal az Akadémia vagyoni ügyeinek intézésébe s az elnök-választásra. Az egymással határos tudományokat hatból három osztályba fogják össze. Az osztályok önállósága külön elnökök

⁸² 1870 márc. 7., *Ért.*, IV. OS. 1.

⁸³ Főtitkári jelentésében, 1875.

⁸⁴ 1874, *Ért.* VEI, 166. 1.

⁸⁵ *Értesítő*, 1875, IX. 261. 1.

⁸⁶ A főtitkári jelentés az 1870. évi közülésen.

kíván s állandó titkárt; költségvetésük is elkülönül. Ez szűkíti a titoknok munkakörén, aki ezentúl főtitkár címet visel; kevesbíti dolgát, de felelősségét nem. A főtitkári hivatal személyzete is megnő; a jóakarató főnök lakberről is gondoskodik tisztviselőinek.⁸⁷

Nem fogynak ki az anyagi gondból. Bőven jelenenek hagyományokat, csakhogy nem folynak be simán; e körül sokszor forog a titoknok jelentése. A palota sincsen még készen. 74-ben újra kell építeni tetőzetét, tűzbiztonsággal, a képtár miatt, százezer írt költséggel; fűtőkészülékről is szükség gondoskodni.⁸⁸ Most van soron a heti ülésterem díszítése, hazai tájképekkel, melyek tárgyait kijelölik.⁸⁹ A „f alszegietekből” méltóbb helyre, gyámkövekre állítják Széchenyi és Kazinczy szobrait, melyekkel szembe Zrinyiét, Pázmányét képzelik. Eötvös József a nagy terem fehér falainak, gipszkeretes mennyezetének díszítésére gondolt, de többszöri gyűjtésre sem gyűlt össze elegendő összeg.⁹⁰ A Kazinczy-emlékművet és kertet is rendezni kellett.⁹¹

Ily sok történt Arany hivataloskodásának első éveiben. Csupa igazgatás, hivatali munka, mely elvonta az irodalomtól. Irodalmi formát igyekszik adni, aminek lehet, így nekrológjainak, melyekkel az elhunyt tagok halálát jelenti be. Első halottja Jósika Miklós, aki külföldön halt meg, száműzetésben, 65 tavaszán.⁹² Ez kényes helyzet, a kiegyezés küszöbén

⁸⁷ *Értesítő*, 1870, IV. 130. 1.

⁸⁸ *Értesítő*, VIII. 171. 1.

⁸⁹ U. o. V. 130. 1.

⁹⁰ Diváld, 40. 1.

Értesítő, 1873, VII. 146. 1.

⁹² Márc. 6-i ülés, 1865. Jegyzőkönyv, III. 53. 1.

különös tapintatot kíván. Nem is nevezi néven „szép-irodalmunk fáradhatatlan bajnokát úgyis mindenki érti, s ez elhallgatás annál fájóbb. Kiemeli érdemét, hogy „a költészet egy ágát, melyben szinte kezdeményező volt, a virágzásnak nevezetes fokára emelte, . . . egyszersmind szélesebb körben is elterjesztő a nyelvújítás diadalát“; biztosítja az emlékezés és a gyász jogát: „Legyen szabad most, a halál engesztelő közbenjárása után, reménylenünk, hogy bár földi részei nem nyughatnák a hazai földben, nem leend megvonva Akadémiánktól a végső kegyelet nyilvánítása.“ — Hasonló tapintattal szól évi jelentésében Kemény Zsigmond haláláról: „hosszú reménytelenség által oda valánk kényszerítve, hogy koporsójánál a megérkezett szabadulás érzelmeivel töröljük le könnyeinket“.⁹³

Megemlékezései tömör szavakba sűrített tanulmányok, melyek futó fényvillanással élesen emelik ki az elhunyt munkájának érdemét. Erdélyi Jánosnál méltatja a költőt, a műbírálót, ki „az egyetemest a nemzetivel kapcsolta s „tetemes része van benne, hogy költészetünk a hazai föld érintése által megizmosodék“¹⁴, s aki „mint philosoph épen hazai bölcsészetünk kiseded pantheonának oszlopait rakja vala“.⁹⁴ Biztos érzékkel mutat rá a megszakadt munkának az élettel való kapcsolatára, hasznára. A nyelvtudományi osztály egyik tagjánál, Torkos Sándornál kiemeli, hogy „búvárlati szenvedélyén kívül az anyai nyelvnek amaz ép érzékével is meg volt áldva, mely nélkül a tudomány soha nem biztos eléggé . . . . Ő volt az első, ha jól tudom, ki észrevette, hogy szenvedő formánk a

⁹³ Főtitkári jelentése, 1876.

⁹⁴ 68 jan. 27. — *A. M. T. Akadémia Értesítője*, szerk. Rónay Jácint akad. jegyző, II. óvf. 32. 1,

nyugati nyelvek befolyása alatt átváltozóban van, egyszerűből segédigés alakká.“ Már pedig Arany szerint nyelvtani alakok felbomlása nem szokott művelt nyelveken megtörténni; sürgető szükségnek látja, hogy az elhunytak e hagyományát az Akadémia örökbe elfogadja és gátat vessen a nyelv alaki feloszlásának.⁹⁵

Későbbi években lankadtan, már csak röviden ad tudtul egy-egy gyászbeszédet; az *Értesítő* néhány szóban közli: „A titoknak megilletődve jelenti szemerei Szemere Bertalan halálát“.⁹⁶ Csak egy-egy régi, érdemes tagról emlékezik hosszabban, így Fábrián Gáborról.⁹⁷

A közülésen ily megemlékezések rövid szavakba kényszerülnek; ezeknek szónoki lendülettel, szónoki figurákkal igyekszik díszet adni. Szalay I. jászlót azzal búcsúztatja: „Végre az, kiről utánam méltóbb ajak fogja elmondani, ... hogy élete, munkálkodása maga egy monumentum, az érez jellem szilárdságával, a gondolkodás vas következetességével, munkáinak műplastikájával; egy, bár, fájdalom, csonka-félben letört oszlop, de így is örök dísz a halhatatlanság pantheonjának, — Szalay László, kinek elvesztése, mint tisztviselő is, mennyire érzékeny intézetünkre, semmi sem hirdeti hangosabban, mint épen az ellentét, hogy én állok megürült nyomán!“⁹⁸

69-ben így emlékezik meg egy férfiú elvesztéséről, „ki szakjában messze földig páratlan, fáradhatatlan, csaknem utolsó percéig a szenvedő emberiség jól-

⁹⁵ 65 júl. II-i ülésen. Jegyzőkönyvek, III. 318. 1.

⁹⁶ 69 jan. 18-i ülés. *Értesítő*, III. 1.

⁹⁷ *Értesítő* 1877, XI. 1. sz.

⁹⁸ M. T. Akad. *Évkönyvei*, XI. köt. V. darab.

tevője volt: ... nevét szükség-e említenem? — Balassa János“.

Az üléseken tiszte szerint megjelenik;⁹⁹ a kis-üléseken, melyek a főtitkári irodában tartatnak, nem veszi le zöld ellenzőjét szeméről; ha szivarra gyújt, egyszerre minden kéz tűzzel kínálja.¹⁰⁰ A felolvasásokat sokszor unottan hallgatja; egy-egy tréfás epigrammát vet papírra s a cédulát odacsusztatja egyik-másik szomszédjának. Egyet Jókai tett el, egy másikat Greguss közölt.¹⁰¹ Sokszor komoly megjegyzés kelt útra egy ily papírdarabkán. Mikor Thewrewk Emil tartotta székfoglalóját *A magyar zene rhythmusáról*, a költő figyelmeztette, hogy csupa hosszú szótagból is akad vers a magyarban, s egy cédulán átadta neki egy népmeséből e sorokat, melyeket a medve mond: „Tányér talpam — Lompos farkam — Szép lány mátkám — Nyiss ajtót.¹⁰²

Évenkénti főtitkári jelentései természetüknél fogva beszámolók a lefolyt esztendő munkájáról, de kitérései magasabb, általános szempontból világítják meg e munkásság célját, hol védelmül a köznapi gondolkodás ellen, hol egy-egy feladat súlyát, hasznát jelölve meg.¹⁰³ Első jelentésében azon nézettel száll

⁹⁹ Ez időben látta őt, mint fiatal diák, Berzeviczy Albert s megmaradtak emlékében a megnyerő vonások, az egyszerű keresetlenség lényében, a szelíd varázs hangjában. A *Kisfaludy-Társaság Évtapjai*, 59. kötet.

¹⁰⁰ Bánóczy József úr szíves közlése.

¹⁰¹ Jegyzetes kiadásom közli. — Az utóbbi 1869 jún. 21-ről való lehet, akkor volt ily felolvasás: *Plató mint bölcsész és nevelész*.

¹⁰² Ponor Thewrewk Emil a *Budapesti Hírlap*-ban, 1882 okt. 22.

¹⁰³ E jelentések az Akadémia *Évkönyvei*-ben jelentek meg.

szembe, mely a tudományt cosmopolitának tartja, másrészt minden léptétől gyakorlati hasznot követel. A tudomány éppen a XIX. században azzal büszkélkedik, hogy gyakorlatibb lett, az anyagi előmenetel eszköze. Igaz, nem ismer elzárkózást, de minél nagyobb osztalékkal járul egy nemzet az egyetemes tudományhoz, a szerint nő politikai súlya is. S reánk néz hazánk mindenoldalú megismerése és megismertetése a nagyvilággal. „Im ez a honszeretet a tudományban!“

67-ben kiemeli a nyelvtudomány kiváló haladását, de aggodalommal mutat rá a nyelv romlására, „a gondatlanság, majmolás, divat sikamlósaira’, „a ragadó mételyre, mely a nyelvérzékot tompa közönybe ejti’. Hivatkozik közkeletű fordulatok rohamos kiveszésére. „Szavaink, szólásmódjaink, s ezek minden oly árnyalata, melynek megfelelő nincs a gondolatainkat irányzó idegen nyelvben, lassanként elhalnak, kivésznek ... Én azt hiszem, hogy a szépirodalmi szak, mely most jóformán azt sem tudja, mi dolga e tudományos Akadémiában, volna hivatva a nyelv gyakorlati használatának ellenőrzésére.“ A 70-es évek elején nagy hullámokat vet az orthológusok és újítók harca; Arany igazságos mérleget állít: nem tagadja meg az újító mozgalmat, melynek eredetét „azon másokra vezethetni vissza, mely jóval előbb a költészetben folyt le“, de másfelől nem hajlandó „az orthologia nevében hadat izenni a kifejezésbeli amaz aesthesisnek, melyet Kazinczy hangoztatott.“ Szükséget látja, hogy „a hozzáértők a rakoncátlan újítási dühöt mérsékelni próbálják.“ (1875.)

Nem habozik kimondani intelmét befelé, az Akadémia felé sem. A kiegyezés idején, midőn mindenki a politika felé fordult érdeklődésével, fölemeli óvó

szavát, hogy „a tudós *főleg* mint tudós teljesíti polgári kötelességét“; „hogya a tudomány a politikai élet minden lendületével hátrább essék, ez nem mutatna összes államszervezetünk épségére (1868).

A német-francia háború idején megdöbbenéssel félti a pusztulástól a culturát. „Mindabban, a mi történt, az emberiség évezredes haladásának egyszerre tagadását véltük látni. Csuda lett volna-e, . . . ha Clió eldobja tollát, midőn a népvándorlások iszonyait ismétlődni tapasztalja; ha a jogtudós botránkozva veszi észre, annyi szép elmélete után, az ököl jog visszatért; ha a bölselem épen választott népe tettein kénytelen pirulni; ha végre a mennyiségi s természettudományok minden dicsőített fejleménye, óriási haladása, kiválóan arra fordítatik, hogy a rombolás eszközeit tegye ellenállhatatlanokká.“ (1871.)

Utolsó jelentésében, mintegy búcsú-beszédül, arra mutat rá, hogy ‚az óriás léptekkel haladó‘ tudomány egy-egy év alatt nem láttathatja ez óriás lépteiket. „A tudomány döntő csatái nem olyan mindennapiak, sőt nem is minden éviak.“ „Nagy igazságok, örökre megállapított törvények helyett többnyire még .. . kételyivei fogadott hypothesiseket találni, mint az évi haladás eredményét; világra szóló fölfedezések, találmányok helyett ... egyes meleg fők lemosolygott ábrándjait; általában pedig a cyklopsi munka helyett aprólékos hangya-szorgahnat, . . . hol a részletekből nem válik ki az egész.“ De a tudományban a legkisebb részlet sem csekély, mert az igazság hamis részletet nem tűr. (1877.)

A tudományos munka e védelmével, megértetésével vesz búcsút a főtítkári széktől.

Nem oly hamar, mint kívánta volna. Előbb a

vágya teljesülésével hitegető remény tartotta ott, később vágyainak meghiúsulása.

A palotába költözéssel hátrább szorult a Szalon-tára település terve. Schopenhauer egy-egy elhatározás előtt papíron két oszlopba állította érveit, amint szándéka mellett, vagy ellene szóltak. Arany is mérlegel, sorakoztatni kezdi, ami meggondolni való.

Az új nemzedéknek ő már idegen ott; Lászlót Pesthez köti jövője; tart a vidéki szűkkörű élet apró kellemetlenségeitől; „ha ezeket, efféléket elgondolom, kezdek rátérni, hogy félrevonultságomnak alkalmasabb helye lenne Pest, mint Szalont a“. (Ercseynek, 68 febr. 25.) Földje után bizonytalanul folyik be a haszonbér, arra bajos megélhetését építeni; le is jár a bérlet, így inkább eladná földjét, ha „e nagy városban valami kis hajlékot tudna szerezni; Lászlónak is jobb lesz, „ha majd itteni fekvőségre támaszkodhatik!“; „az sem lehetetlen, hogy Piroskát (ha Isten még éltet néhány évig) mi vegyük gondviselés alá“. (U. o.) Néz egy házat, de amit ő rászánhat, azon nem igen kapni lakhatót. „Függetlenségi vágyaim egymás után mennek füstbe; alkalmasint meg kell maradnom a hivatalban, hogy legyen hova lehajtani fejemet. . . valószínűleg azt a kis lyányt is föl kell hoznunk, ki más, ha mi nem? S míg ily dolgok vannak függőben, hogy gondolhassak függetlenségre?“ (Sógorának, 68 jún. 2.) Veje házasodni készül; erről írja Tompának: „Újra családi convulsio fenyeget, minek folytán szegény kis unokánkat alkalmasint ide kell hoznunk“ (68 jún. 5.). Ez hamarosan meg is történik. „Nagy változás történt nálunk, — értesíti barátját, — kis unokámat föl kellett hozni Pestre, kit apja, szomorú özvegyisége harmadfél éve alatt nem akart elbocsátani

magától: most önkint hozza ide, a mi gondviselésünk aló.” (68 júl. 5., kiadatlan részlet.)

Ez öröm is, gond is. A nagyapa mintegy leányát látja újra éledni a kis árvában. Mikor Szalontán meglátogatták, azt írta fiának: „Piroskával játszogatom egész nap, mint afféle öregapó”. (Kiadat 1.) Tompának is: „... én örültem, gyermek voltam három egész hétig, dacára a szomorú kőnek, melyet az első nap meglátogattam. Igazán, ez a fájdalom enyhülne, ha minél többet s minél közelebb foglálkozhatnám azzal a gyermekkel”. (67 szept. 14. Kiadatlan.) Így emlegeti Piroska gyermekéveit a *Növünk együtt* vers is. Miután magukhoz vették, „a vígkedélyű gyermek gyakran fölvidítá az őt hően szerető nagyapát; s midőn néha egyes csinyjeiért a hozzá szigorúbb, de különben szintoly nagy szeretettel viseltetett ‚nagymama’ vagy a rokonok rendreutasították vagy megpirongatták, mindig a nagyapa vette, szelid komolysággal, pártfogás alá, mondván: ‚Ne bántsátok a szegény árvát!’—•*“ (Ercsey, 184.1.) Később játszótársat is hívogatott hozzá, Szász Károlynak Piroskával egykorú fiát, a kis Károlyt. (Szász Károly: *Emlékek*, 186. 1.) — De az öreg nagyszüléknek gond is ily kis gyermek törekeny egészsége, ápolása. (Ezt mutatja a *Piroska betegségé*-ben c. kis vers.) A kislány *Toldi*-ból tanult olvasni, verébfejtetűkkel írva ki a lap szélére egyes ritkább szavak, ki-fejezések értelmét, jelentését.

Szinte az utolsó kapocs szakadt meg ezzel Szalontával. A kedves sír ott van ugyan, de a parohián idegen asszony él leányuk helyén; ezt látni új fájdalom volna. A kis unokáról való gondoskodás új kötelességet ró a nagyapára. Beletörődik hivatala továbbvitelébe. Horatiust idézi önmagának, Tompá-

nak is: Darum, sed levius fit patientia — Quidquid corrigere est nefas.¹⁰⁴

Leszámol reményeivel; Tompának azt írja: „... mi, két öreg, napról-napra terhesebbnek érezzük az élet kötelességei teljesítését. Azt hittem én, hogy szakaszthatok még életemből egy pár évet, mikor ne kelljen a mindennapi kenyérért súlyosan munkálkodnom; kilátásaim biztatók voltak, sőt már e nyárra számítottam, hogy veszély és romlás nélkül visszavonulhatok áldatlan és terhes foglalkozásimtól: de a sors másképp akarja. Húznom kell a jármot, és húzni fogom, míg kidőlök belőle! Vagy akkor érem el *quasi* függetlenségemet, mikor már se lelkileg, se testileg hasznát nem vehetem; mikor semmit sem leszek képes valósítani ábrándjaimból, melyekért szabadságomra törekedtem¹⁰⁴“. (68 jún. 5.)

Ezentúl az sem lesz, akinek kiöntse szívét: Tompában elveszti legrégibb barátját. 65-ben, szeptember elején még fent járt Tompa Pesten; igaz, hogy orvosnál. „Aranyoknál volt szállva, ott töltött néhány napot — mondja Arany László.¹⁰⁵ — Alakja, ereje csak kevéssé látszott megtörttnek s ha bajait feledte, régi pompás adomázó kedve is vissza-vissza tért és hamiskás mosolya gyakran megjelent bajuszkája végén. Aranyval ekkor látták egymást utoljára.“ Tompáné levélben köszöni meg, hogy urát oly szívesen látták. „Mondta, hogy tik még mindig azok a jó áldott lelkek vagytok, a kik voltatok.“ Szegény Tompa levelei ezentúl telvék panasszal, keserűséggel. „. . . hetek, hónapok óta esem, súlyedek“. (66 jan. 14.) Juliska halálán felújul fiók

¹⁰⁴ Tompának, 66 nov. 14. és 68 júl. 5.

¹⁰⁵ Tompa 65 febr. 1. költ levelénél, jegyzetben.

elvesztésének fájdalma. Szívtágulása kegyetlenül kínozza. ‚Pokoli izgatottság’ gyötri, hónapokon át nem hagyja el a szobát; vázzá soványodik; ‚mortaléka gyilkoló gondolatainak’. (66 febr. 23.) Két káplánt kénytelen tartani; ez fölemészti jövedelmét, gondjai vannak. Arany igyekszik segíteni, amennyire tud. Baráti körben fölemlíti betegségét s az írói Segélyegylet 200 frtot küld Tompa kezéhez, segélyül, vagy kamattalan kölcsön címén (66 május 2.). Tompa el is megy Feketehegyre, de állapota nem javul. ‚Egy percig meg nem állhatok, le nem ülhetek, pedig rogyófélben vagyok‘ (66 júl. 1.); ‚más mosdat, öltöztet‘ — írja a nagy erős ember (aug. 27.). Folytonos felindulások közt él. Megbízásokkal árasztja el Aranyt; Petőfi teljes kiadásának árát tudakolja, a *Koszorú* hiányzó számait kéri. Arany gyöngéd türelemmel teljesíti minden kívánóságát.

Az újságok szóba hozzák Tompa nevét az Akadémia nagyj utal mára, Madáché mellett. Retteg az izgalomtól, a mellőztetés szégyenétől. Sürgönyt sürgönyre küld Aranynak, egyik levél a másikat éri. Arany türelmesen nyugtatja, hogy itt nem pályázatról van szó, hanem a tagok vetik fel, tanácskozás közben, a legjelesebb munkákat, melyek szóba jöhetnek s ha egy elnyeri a jutalmat, az nem kudarcs a többiekre. (68 jan. 24.) Tompa hálálkodik a megnyugtatóért. A nagyjutalom valóban övé lett, költeményei VT. kötetéért. A javaslat meleg szavakkal emelte ki, hogy ‚a költői ér ... nemcsak nem apadt, sőt mint folyam, haladtában egyre mélyebbre ásta magát. — Reflexiói többnyire csak álarcai az elfátyolozott mély érzelemnek; képes, allegóriás módja a legszerencsésében itt érvényesül a hazafi fájdalom költői kifejező-

sére. Mindig tiszta formakezelése itt a művészi biztosság erejében mutatkozik“.¹⁰⁶

E koszorú „csaknem úgy érkezik hozzá, mint a haldokló Tasso homlokára az elkésett babér“ — mondja Lévay.¹⁰⁷ Március 23-án felolvassák Tompa *Utolsó Versei*-t; az Akadémia székfoglalónak veszi, Arany megküldi a nagybeteg költőnek tagsági oklevelét, mely csak a székfoglaló után jár, s az érmet, melyet a nagyjuttalommal szokott osztogatni az Akadémia.¹⁰³ A dicsőség s barátja szeretete fölmelegítik halkuló szívét; Voltaire szavait idézi: ‚Meghalok, de rózsák közt‘. (68 május 3.) Még néhány izgatott sürgöny, melyekben maga jelenti elhunytát, előre, s július 30-án kiszenvet. A halála utáni napon e levél érkezik tőle Aranyhoz: ‚Kedves Jánosom! Lelkemnek híven s végig szeretett barátja! Végórámban, az élet határánál visszatekintve életemre: magas, nemes lelkednek barátsága meghat. Fogadd, búcsúra, lankadó jobbomat! Kedveseiddel, mind négyeteket értve, legyen rajtad Isten áldása! Kifáradtam, pihenek. *A lélek él: találkoznak!* Ajánlom enyéimet! — Hanva, 1868... Végig híven szerető Miskád“. — E sorok fölérnek Tompa legszebb költeményeihez, egész lelkét mutatják s egész barátságukat. Feleségének is azt mondta haló sóhajával: ‚Rendben hagyom minden dolgotat: a többi az Aranyé és Szászé“. Egyszerű ravatalát özvegye így írja le Aranyénak: ‚Jól esett nekem egy kis örökzöldből kötött koszorút tenni selyem sapkájához, úgy,

¹⁰⁶ A M. T. Akadémia Értesítője, 1868, 91. 1.

¹⁰⁷ Emlékbeszédében.

¹⁰⁸ Levelének hasonmása megvan a Ráth-kiadásban, — a levelek közt nincs meg. Eredetije vétel útján, Ráth Mór hagyatékából jutott Aranynak az Akadémiában őrzött levelei közé.

hogy kedves hideg homlokát érintse. íróasztalát fekete posztóval letakarva, művelt fejéhez raktam“. Így feküdt koporsójában a virágregék költője. Midőn Gömör megye emléket állított a sírra, az özvegy Arany - hoz fordult: „Kérésem s óhajtásom, a mi felcjhettet- l énünké is volt, hogy sírkövére kedves komám írjon néhány sorocska emlékiratot“. (Kiadatlan levelekből.) A költő kettőt is írt; egyik általánosabb, másik a virá-gregék költőjét bizza az anyaföld és a virágok gondjára; ezt vették a köre.

Voltak, maradtak jó barátai többen, kiket épp úgy szeretett; Gyulai, mint az Akadémia I. osztályá- nak titkára, sűrűn benézett a főtitkári hivatalba; Csengery vasárnapi ebédeket adott városligeti nyári házában¹⁰⁹ s rendes vendégei voltak Deák és Kemény, Arany és Gyulai; 1865 óta a fővárosban lakott Szász Károly. Körülte voltak hát régi barátai, de Tompa fiatal korával s Petőfi emlékével volt összeforrva. Ha ritkán találkoztak is, levelezésük nem szakadt meg soha; Tompa, aki felindulásában Petőfi leveleit — későbbi bánatára — tűzbe vetette, az övéit gondosan megőrizte. Elő is vette néha; egyszer azt írta Arany- nak, nem volna-e jó visszacserélni s megsemmisíteni őket, nehogy oly sorsra jussanak, mint egy temetésen látta, ahol ‚bokáig jártak‘ a halotthoz írott levelekben. (66 okt. 10.) Arany megnyugtatja: sajnálna megválni tőlük; „Isten megtartja tán az én jó fiamat, ki sokkal komolyabb és solidabb ember, hogysen ily örökséget ne tudna megbecsülni értéke szerint“. (66 nov. 14.) Valóban, örök kár lett volna értök. A Petőfi-levelek

¹⁰⁹ Papp Ferenc: Gyulai Pál politikai és társadalmi köre a kiegyezés korában. Budapesti Szemle 246. köt. 937 szepet.

derűs, tréfás, fiatal korszaka lejárt; a Tompával váltott levelek a férfikor gondjainak hírmondói, természetes folytatói azoknak. Két nagy lélek s egy szép barátság tükrei; bennük van kettejük azon időszakbeli élete és a kor irodalmi képe. Arany senkivel sem levelezett oly állandóan és oly hosszú időn keresztül; nem is nyílt meg más előtt annyira, nyoma legalább nem maradt, már azért sem, mert többi barátai közelében éltek.

Az új évtized küszöbén úgy állott Arany, mint a szedett fa: megfosztva egyik gyermekétől s legrégebb barátjától. Ötvenhárom évével úgy érzi, hogy „kivénült kortársai közül”; — „mind a világ ura-bátyja lett”;

„Leng fehér zászlója főmnek,
Megadásul az időnek,
Tőle békét esdem én.“

Ily versfoszlányokat vet papírra.¹¹⁰

Beteg is; Balassa egyszerű kór-megállapítását ismételteti magáról: „kopunk, kopunk”;¹¹¹ idézi a „senectus ipse morbus est” közmondást. Ercseynek sokszor mondta, még ötvenes éveiben járva, hogy „a veterán író és tudós Toldv Ferenc, ki neki életkoránál fogva csaknem apja lehetne, oly jól conservált állapotban van, hogy a ki őket szemléié és az életkort köztük nem ismeré, a viszonyt megfordítottnak gondolhatta”.¹¹² 68 nyarán vérhasba esik; „azt hittem, hogy utolsó lesz”¹¹³ — írja, még Tompának (júl. 15.). Háziorvosa, Kaj-

¹¹⁰ „Uram-bátyám”. — Ötvenhárom év. — Ének az öregségről.

¹¹¹ Ercseynél, 68 febr. 4.

¹¹² Ercsey könyvében, 207. 1.

dacsy, Pestmegye tiszti főorvosa, Karlsbadba küldi. 69-ben el is megy. Ősszel jobb oldalán a máj fölött kékes daganatot vesz észre; háziorvosa fel viszi hozzá Kovács Sebestyén Endrét, aki zsebkésével fölmetszi a daganatot; epekövet talál, egészen a bőr alá kifúródva.¹¹⁸

A fürdő mégis használhatott; ezentúl évről-évre, nyolc nyáron elmegy Karlsbadba, 1876-ig.

Nem volt ez akkor könnyű út. Bécsnek kellett kerülni; onnan délután öt órától egész éjjel vitte a gyorsvonat Égerbe, reggel nyolc óráig, kilenctől pedig kocsin ment este hatig. Később a vasút tovább is kiépült, mégis huszonnégy órába telt az út. Feleségének a költő rendszeren már Bécstől küld egy megnyugtató „levéllapot. Első évben László fia elkíséri Bécsig, onnan Münchenbe megy; 70-ben Karlsbadban tölt néhány napot atyjával, azután a Rajna vidékére és Schweizba indul, de a porosz-francia háború hazafordítja. Arany először a Hotel de Russie-be szállt (júl. 2.), másnap azonban régi szalontai ösmerőse, Lovassy útmutatásával a Schlossbergen vett szállást, „Zom Walter Scott“. Itt lakott 70-ben is. Magánház volt ez, csöndes, kevés lakóval. Szobája „három ablakkal az utcára, honnan, félkörben, Karlsbad hegyeinek nagyobb részét meglátom, és úgyszólván csupa zöldet látok, mert a ház halom oldalán fekszik s a város alantabb terület el“. (Júl. 3.)

71-ben új gazdát talál a régi házban; hű marad régi szállásadónéjához, fölkeresi; várják is. „Jó, tiszta, csendes szoba, — írja — háromablakos, kilátása szép, a völgyre, melyben Karlsbad fekszik, a Dreikreutz-

¹¹³ Dr. Farkas Kálmán (a költő későbbi háziorvosa): Arany János *“betegségéről.* — *Nemzet*, 18-32 dec. 19.

bergre, Waldschlossra, Lützow kastélyra (Laci tudja ezeket) — szóval az egész keleti oldalra. Fekszik pedig épen az ivó kutam háta megett, neve a háznak: Zum Jager.“ Megszereti a nyájas, „panorámás kis szobát’ (73.). „Egész itthon vagyok már e kis szobában, — írja 75-ben (júl. 23.) — minden úgy van rendezve, mint évek óta, a nagy idmáriom, fele posztó, fele fehér ruhának, az ágy, nyári lepedős pokrócczal, mint otthon, a kis vörös bársony kanapé s három szék hasonló szövettel, a régi módi vörös karszék, mely a fauteuilt helyettesíti, két asztal, mosdó állvány, vasból, két nagy arany rámás tükör 'a három ablak közt, ruha fogas, éji olvasó asztal — itt van az egész leltár/⁴ „Derült, kedves kis fészek, ablakai északkeletre, mint otthoni szobámé, csupa zöld hegyi kilátással. Épen nekem való csöndes zugocska/⁴ Béré hetenként 9 firt; ha jöttekor el van foglalva, akkor is ebben a házban lakik, „egy emelettel lejjebb, de egy forinttal feljebb’.

Karlsbad divatban és emelkedőben van. 69-ben, úgy tudja, „8—10 ezer’, 75-ben pedig „20—22 ezer’ ember keresi föl, magyarok is hőven. Mindig akad egy-két régi ösmerőse, hozzávaló új is. Első évben az öreg Bónist említi, Horváth Boldizsárt, Ghyczy Kálmánt; „a politikai válaszfal otthonn maradt, együtt járunk sétálni, reggelizni“. Eötvöst is várják; Arany éppen azért készül haza, hogy az Akadémia „gazdátlan’ ne maradjon. 71-ben ott van Pálffy Albert, később Csen-gervék, két évben is, Horváth Boldizsár, Ghyczy több nyáron, 72-ben Szilágyi Sándor, 73-ban és 74-ben Tóth Lőrinc, körösi tanártársa Lengyel, 75-ben Thaly Kálmán, b. Fejérváry Géza, Ferenczy Ida, Erzsébet királyné társalkodónője, Zsivora György, Molnár Aladár. 74-ben Reményi Ede hangversenyt ad, de Arany

nem találkozik vele. Néha nagy izgalom támad a fürdőben. 70 júl. 17-én írja: „Itt már ma falragaszokon is olvastuk, hogy Napoléon megizente a porosznak a háborút“. Fiának is ír (aug. 9.): „Hírek dolgában sokkal előbb járunk, mint ti: így hogy szinte boszúság pesti lapokat olvasni. Ezek még most is a saarbrückeni győzelmen s a weissenburgi csorba Mac-Mahon által leendő kiköszörülésén rágódnak, s mi két nap óta tudjuk már, hogy fut a francia ebestül, macskástul, Páris felé. Nagy idők, fiam! mit érünk: mit érsz:“ Sürgeti fiát, hogy a *Pesti Napló*-t küldesse utána. „Nagy lelkiismeretet csinálok belőle, hogy a világ színpadán most kezdődő tragoedia minden mozzanatát figyelemmel kísérem!“ — írja. (70 aug. 5.) 72-ben (júl. 18.) megírja, hogy „Napóleon volt császárt várják ide. Gondolom, valamely félreeső hegyi villában vesz lakást, és nem fog mindennap a közsétányon csavarogni, tehát bajosan látom meg, mert én nem lesem, mint majd sokan. De úgy, véletlenül, én is szeretném látni azt az embert, ki húsz évig kis ujján forgatta egész Európát. Nagy ember minden esetre, ha nem is nagyon becsületes“. 73-ban a cholérával ijesztgetik egymást az emberek; aggódva várja, mit írnak a járványról a pesti lapok; tanácsokat is küld; szerencsére hamar megnyughatik.

Évről-évre egyformán él. Megvette Hlawacek orvosi könyvét Karlsbadról, aláhúzta benne a magán észlelt tüneteket s borítékjára e négy sort vetette oda (de nem bizonyos, hogy maga faragta): „Wenn die Wässer — Wár'n nit besser — Als die Doctoren: — Wár'n mer verloren“. Megtartja az orvos rendelését; szorgalmasan issza a gyógyvizet, reggel hat órától; a sorban állók féltékenyen őrzik helyöket a sorban; ő szelíden

Kedves Sámson!
Lelkemmel híven s vígig Zse-
sét barátság.

Végörömbben az élel hasáránál
vörzetelime: élreime: ma-
gas, nemes lelkeket vörzetelime
barátságá megkés. Fogadd
bírsúra, Sándoró jobbona!
Kellveselidél, mind Niggetel
éime, legyen rajrad úren
álwája! Kefaradlam, pídant
A lélel él: Sándoró!
ajánlom, engéimes!

Hauva, 1868

vígig híven Zse-
sesó
Muskád

helyet ad maga mellett egy-egy későn jövőnek.¹¹⁴ „Ott tipegek hétig“ — írja haza. (73 júl. 14.) Panaszolja, hogy esős időben „a vízivási sétát azon a tenyérnyi száraz helyen kell megtenni, melyet colonnade-nak neveznek”; ő inkább kint jár, esernyő alatt, a „lucsookban” (72 júl. 18.) Szép időben nagyokat sétál; „a vidék gyönyörű, a lég felséges”. Nyolc órakor a hegyek közt reggelizik, a Posthofnál, hol „derék magyar társasága van” mindig, bár „a magyar asztal fogy és telik, mint a hold¹⁴”. Tízről egyig pihen, „könnyedén olvasgatva régi dolgokat, melyek nagy részét könyv nélkül is tudom”; vagy levelet ír haza. A közelben ebédel, a Hannoverben; öt órától fogva megint sétál, nyolcig; megveszi a vidék térképét, azon nézi ki a távoli sétákat; 73-ban még fölmegey a Hirschensprungra, a Faulenzeren megkeresi 69-ben bevéselt nevét; későbbi években ritkán megy messzire s inkább egyenes földön jár. A szabadban vacsorái, levest vagy két lány tojást, egy pohár borral. Évente négv-öt hetet tölt ott, rendszeren július elejétől fogva augusztus derekáig. Az Akadémiában Gyulai helyettesíti. Felesége ezalatt a Császárfürdőbe jár a kis Pirivel; 70-ben Szalontán töltenek pár hetet s Arany értük megy a gyógyidő leteltével. Más években is nőgatja feleségét fürdőzésre, kirándulásokra. 73-ban gyöngéden azt írja neki: „Engem ... háborgat a lelkiösmeret, hogy én, már ötödik éve, minden nyáron úrilag kifürdőzöm magamat: te pedig, kinek szintúgy kellene, otthon maradsz és húzod az ígát... Az nem igazság és nem egyenlőség“ (júl. 27.).

Nagyon várja a híreket hazuról. Számon tartja, mely napon kaphat levelet, s ha egy napot késik, már

¹¹⁴ Dr. Molnár Béla: *Arany János Karlsbadban* (forgalomba nem került füzet), 15. 1.

aggodalom gyötri. Maga a négy-öt hét alatt nyolc-tíz levelet küld haza. Külön ír fiának, ki nyári szabadságát rendesen külföldön utazva tölti.¹¹⁵ Minden levelében megemlékezik kis unokájáról. Sokszor küld neki sétáiról egy-egy virágszálat; „Nem valami különös, de ő kért, hogy ‚nyomtassak’ neki valamit“. (76 júl. 18.) Máskor egy kis kék harangvirágot küld; „születése napján tettem a tárczámba, egy nagy-nagy hegy tetején“. (76 júl. 27.) Külön is ír Piroskának, már öt éves korában, gondosan pingált betűkkel, külön levélpapíron és külön kis borítékban, megcímezve, lepecsételve, annak módja szerint. Minden évben küld így legalább egy kis külön levelet, születése napja táján. Szeretetében együtt él a kis lány édesanyja emlékével. 71-ben felesége levelében írja: „A jó Isten adjon neki sok-sok örömet, azért az első nagy szomorúságért“. 72-ben: „Laci bácsit’ kérje meg, pecsételje le a kislevelet ‚az én pecsétnyomómmal, mely az édes anyádé volt“.

76-ban egy szál búzavirágot küld neki; „nem a búza virága, hanem csak olyan virág, mely búza-vetés közt terem. Itt ugyan az nincs, de van rozs... tegnap ott leltem a mezőn jártomban és leszakítottam neked. Gondolj róla szegény édes anyád *kék* szemére, mely egykor terád oly szeretőleg nézett“ (aug. 1.). Gondolatban követi a kis lány életét, tanulását; mikor Piroska Szalontán apjánál van, figyelmezteti: „Édes apád mondjon neked valamit arról, a mit ő legjobban tud, s a mire téged itthon még senki sem tanított: a keresztény vallásról, az istenről, az első emberekről...“ (74 szept. 11.). örül, hogyha úszik, „csak vigyázz ‚a kis halra’ —“. Mikor vizsgára készül, biztatja: „Csak bátran,

¹¹⁵ Családja megőrizte leveleit; ezekből valók itt az adatok, idézetek.

kis leányom, már nagy leány vagy, kilenc esztendőś“. (Feleségéhez, 74 júl. 22.)¹¹⁶

Piroska is ír a nagyapának, előbb csak gyermeki levelet, később a nagymama helyett is. Először idegen kéz, a hivatal Írnoka címezi meg a borítékot, de fölbontva: „Mily kedves meglepetés! „Kedves jó Nagyapa!“ az én kis Piroskám gyöngé kezével írva. — ‚Oh, áldott, óh áldott a keze írása’ —“. (75 júl. 9.). Mégis máskor, ha hibát talál a német címzésben, kijavítva visszaküldi, okulásul (76 júl. 22.). Néha sötétebb gond suhan át lelkén. Ez évben azt írja a születésnapra: „Kívánok neki, mint XI. éves leánynak, sok örömet és boldogságot az életben, melyet ő ide s tova nálunk nélkül lesz kénytelen leélni“. (Felesége levelében, 76 júl. 27.)

Idővel egyre jobban f áraszt ja az úti törődés, rá is ún Karlsbadra. Egy ideig váltig bízik benne s egy újabb orvosi könyvben, mely „erősen állítja, hogy epekő ellen, vagy új köképzés megakadályozására nincs hatalmasabb szer“ (75 júl. 23.). 76-ban azonban azt írja: „... bizony, ha az itteni állapotomat tekintem, én nem tudom, miért járok Karlsbadba“ (aug. 1.). Csengerytől hallja, hogy Koritniczára készül. „Másszor én is inkább oda megyek, ha megyek valahova még“. (U. o.) Megúnta évről-évre az ‚egyhangúságot’ melyet sokszor panaszol leveleiben. Kendesen már két hét múltán a hazautazás felől gondolkozik. Apró ajándékokat vásárol az otthoniaknak. „A fejem fő, mit vegyek hazavinni. Ez a fürdői élet legkeservesebb része; ott

¹¹⁶ A Piroskához írott leveleket Arany László hozzácsatolta *Piroska és édes anyja emlékéül* c. emlékezéséhez. Ezzel együtt kiadta A. L. munkáinak I. kötetében Gyulai Pál.

ügyetlenkedni, nyelves kalmárnék közt; bizony nagy sor¹⁴ (74 aug. 7.). Hazajövet, 69-ben meg akarja nézni Prágát; általában nappal szeret utazni, hogy a vidéket lássa. 73-ban egy napra megáll Bécsben, megnézni a kiállítást. Későbbi években inkább siet „keresztül esni azon a betegségen, melynek ‚utazás’ a neve“; 75-ben futárvonattal jő, melylyel ‚alvó-salon’ is jár, „talán azt is használom, ha rászorulok“ (aug. 5.).

Goethe is járt ide fürdőzni, dicsősége fényében; korosán is ép erőben járta a hegyeket kőfejtő kalapácsával, szívében késői szenvedély lángolt. Most egy megtört, koravén férfi, járt itt, zöld felöltőben, magános sétákon, egy-egy szál virágot tépve unokájának, búvá az emberek elől, takarékosan élve, szerényen; — az idegenek ügyet sem vetettek rá, honfitársai közül is kevesen értették, hogy ő a magyarok Goethéje.

A fürdő-igazgatóság is csak 73-ban tudta meg, hogy ez az évenként visszatérő vendég több egy csön-des öreg úrnál. Bejelentési lapján üresen hagyták a gyógy- és zenedíj rovatát. „Délután fölmentem a városházához — írja jellemző lelkiösmeretességével, — megkérdezni, hogy talán elhibázták. A pénztárnok mosolyogva mondá, hogy a tanács rendelte így: *frei*. Én megköszöntem, de nem akartam koldús maradni, a szegényalpra adott 2 irtot kipótoltam tízre. így most is fizettem annyit, mint tavaly.“ (Júl. 18.) — Később márványtáblát tettek a ‚Haus ‚lágér’ kapuja fölé, hol hat éven át lakott.¹¹⁷ Az Ecce Homo kápolna

¹¹⁷ Felirata: „Zür Erinnerung an den ungarischen Dichter Johann Arany. — Arany János ebben a házban lakott 1869., 1870., 1871., 1872., 1873., 1874., 1875., 1876. években.“ (Az első két évben nem itt lakott.)

közelében pedig cifra kőpad áll, a bele vésett két verssort Aranyénak mondják.¹¹⁸

A költő örökebb emléket emelt a jótévő forrásnak: *Toldi szerelmé-be* beleszötte a bujdosó Toldi kalandjai közé a forrás fölfedezését a Hirschsprung alatt; „Megáldotta vizét nagy jótéteményért, — Ha nem új életért, új életreményért“. (IX. én. 96.) — Karlsbad városa meg is köszönte ezt a mű megjelenésekor.

Azt lehetne várni, hogy e pihenő hónapok csöndes magánya meghozza versíró-kedvét a költőnek. 69-ben kezd is egy meghitt, kedves verset feleségéhez, eljegyzésük harmincadik évfordulójára, de félbemarad. — Hlawacek könyvében olvassa Lobkovitz Bohuslav cseh humanistának latin versét, *In thermas Caroli IT⁷*., ezt unaloműzésből lefordítja.¹¹⁹ Négysoros epigrammot ír egy Karlsbadban elhunyt magyar zsidó fiú sírkövére, s tréfás sóhajjal búcsúzik a fürdőtől, — ennyi minden, s ezután egy-két évig sem több.

Pihenő óráiban „lankadt, fáradt“, inkább olvas. Maga után küldeti a *Pesti Napló-t*, Rákosi Jenő figyelemből kedveskedik a *Reform-mai*; ezek szinte kitől-

¹¹⁸ Nem vall rá; így van:

E helyt feledve bút, feledve bánatot, pihenj!

S míg egy sóhajt hazádba nem repítsz, tovább ne menj!

A tábla feliratát a e verset közli Molnár Béla füzete. Azóta, mint értesít, kiderült, hogy nem Arany írta.

¹¹⁹ Lobkovitz (1462—1510) H. Ulászló és Anna királyné udvarában is élt. Verse márványba vésvé ott van a Mühlbrunn mellett. Dr. Molnár Béla írja említett füzetében, hogy lovag Johann de Carro karlsbadi orvos a versnek több nyelvű fordításait összegyűjtötte s kiadta 1829-ben, köztük két magyar fordítást is, Kazinczyét és Szemere Pálét. — Molnár Béla füzete közli mindkettőt.

tik idejét. A mellett ókori classikusokat olvasgat. Mint Arany László írja, e hallgatag években visszatért ifjabbkori tanulmánya és csodálata tárgyához, Homérhoz. S aztán végkép meg is maradt a classicai világ irodalma mellett.¹²⁰ Újra olvasta Virgilt, Ovidiust, Lucanus *Pharsalia-ydt*, Caesar és Tacitus műveit, azután a vígjátékírókat, Terentiust és Plautust. („Ez utóbbit hasonlíthatatlanul eredetibb és erősebb geniusnak tartotta“ — jegyzi meg Arany László.) „Majd sorba vette a görög historicusokat..., aztán a tragédia írók vándoroltak föl fözzá az Akadémia könyvtárából. így jutott el Aristophanesig.“ — Régóta ismeri; *Plutos-kt* már 46-ban megküldte neki Szilágyi István (szept. 25.). Most magával viszi munkáit Karlsbadba. „Egy görög vígjátékíró hoztam magammal: azt hittem, kevés lesz olvasmánynak: s két szindarabot még nem bírtam belőle lemorzsolni“ — írja feleségének, 70 aug. 5., pihenője végén. Fordítani is kezdi, pusztán szórakozásul; mégis híre fut; a *Napló* mutatványt kér. „Mutatványt abból adni még nem lehet, — üzeni felesége levelében Lászlónak — első durva dolgozat s miután ily lármát csaptak velem, alkalmasint abba is hagyom végkép... quid tanto proferam digna hiatul“ (71 júl. 13.) De nem hagyja abba. 73-ban megvallja, hogy pihenő óráiban „fordítok öt-hat sort a velem hozott Aristophanesből“ (júl. 14.), bár Lászlónak egy pár nap múlva azt írja: „Aristophanes-fordításnak hoztam e papírt, de biz az nem megy, tehát levélnek írkálom fel“ (júl. 26.). Mégis sorra veszi valamennyi darbját. 74-ben is görög és deák könyveket olvasgat a déli pihenő alatt.

¹²⁰ A *Hátrahagyott versek* bevezetésében.

Mint e levelekből látni, 70-ben foghatott hozzá Bothe 1845-i, lipcsei szövegkiadása szerint, segédül Droysen és Donner német fordításait használta. Egy folytában haladt. Ha egyet bevégezett, az új darabot nem is kezdte külön árkuson. Keskeny rébe hajtott papíron írt, írónnal, kásaszem nagyságú betűket. Föl-följegyzi a kezdet vagy a végzés napját. A *Felhők* és *Darázsok* mellett nincs évszám. A *lovagok*-ba 72 jan. 20-án fog s márc. 26-án már a *Béké-ve* 1 is készen van. Az *acharnaebeliek* „vége aug. 20-án, 1872“, — ez tehát Karlsbadban készült. A *madarak* elején ott van „szept. 1.“ — „vége 72 nov. 19“. Két és fél hónap alatt készült el vele; négy darabbal megvolt egy esztendő alatt. A *békák* „kezd. 1872 dec. 9. — vége 1873 ápr. 20/*; azt is odajegyzi, hogy „több 9 sorral“. *Lysistrate* hosszabban tartott: „1873 máj. 9. — vége oct. 3.“ Már okt. 16-án belefog *A nők ünnepé-be*, végzi „74 jan. 12.“ — s jan. 19-én már *A nőuralom* fordítása folyik, márc. 11-ig, — 29-én hozzálát *Plutos*-hoz s jún. 20-án befejezi az egész nagy munkát. Játékos gyorsaság ez.

Mi vonzotta Arany komolyságát a Gráciák e „nevetlen kedvencé”-hez, mint Goethe nevezte? Szász Károly, Dante fordításának nehézségeit fejtegetve, némi panasszal mondja: „ki tehet róla, hogy Arany Aristophaneshez és nem Dantéhoz fordult fordító kedvével!”¹²¹ Jánosi Gusztáv is, a buzgó és finom műfordító, kerülgetve megkockáztatta a kérdést Arany előtt, mért pazarolja erejét az elévült Aristophanesre s nem fordul inkább valamelyik modern nagy költőhöz; — Arany mosolyogva felelte: „Mire majd őszbe

¹²¹ A *Pokol* fordításának bevezetésében.

csavarodik, maga is megtanulja, hogy Aristophanes sem el nem évül, sem el nem avul, míg csak emberek lesznek a világon¹²². Úgy gondolkozott, mint Brunetiére, hogy „a hagyomány redői közt örök ifjúság rejlik”. Fordításának legmélyebbre ható elemzője, a ki szinte kötetnyi tanulmányt írt róla, Imre Sándor sem tud kitérni a megjegyzés elől: „Ily sokat s hanyatló egészsége dacára ilyest fordítani: valóban különös tünemény¹²³. Voltak komoly tudósok, a kik Aristophanest magasabb rangra akarták emelni azzal, hogy nem mulattató tréfaszerzőnek nézték, hanem komoly erkölcsbírót láttak benne, mint aki nem maga üz gúnyt istenekből és emberekből, hanem a javítani akaró satira szöges korbácsával vagdossa az istenektől elfordulókat, az igazságot elcsavaró sophistákat, a „ravasz nyelvműveseket”, Kleon-ban a népbolondító demagógot, az apák ellen lázadó fiatal nemzedéket, egy korai „nőemancipatio” torz kísérletét.

Mondták, hogy Sokratesben az elvont gondolkodót állítja pelengérré, az aprólékos, szörszálhasogató „bolhanyom-tudóst”, ki az ifjúságot elvonja a testi neveléstől. Segédkönyvei nyomán maga Arany is ilyenformán látja egy félbehagyott előszóban. Imre Sándor szintén erkölcsi komolyságot érez ki belőle, hogy „méltó gyűlöletből beszél olyakat”, hogy „rútságai nem egyéni, hanem a görög társadalom szokásaiból folyók”; hogy „némely kor nem bírja el az igazságot a maga unalmas egyszerűségében”, csak kinevettetés foghat

¹²² Jánosi Gusztáv emlékezete. — *A Kisfaludy-Társ. Év-lapjai-ban és a Budapesti Szemlé-ben*, 1913.

¹²³ Imre Sándor: *Arany János és Aristophanese*. — Előszőr a *Budapesti Szemlé-ben*, 1885, négy számon át; újra: Imre S.: *Irodalmi tanulmányok*, I. kötet, 157—350. 1.

rajta. Ha volt ilyen vonás Aristophanesben, ez az, mi elavult, e korvontatkozásokat burkolja homály a mai olvasó elől. Felhozták, hogy azért ostorozza Euripidesben az elpuhult költészetet, mert az ősi erényeket kívánja vissza, hogy conservatív és ellensége a demokratiának. Péterfy művészi kézzel tisztította meg Aristophanes szobrát az elméletek mohától; „ez az erkölcsösítése és politikussá tétele csak kisebbitené azt az elementáris aesthetikai erőt, mely benne sziporkázott“. Ezt az erőt találóan jellemzi Péterfy: „Egy eszményi jó éle lap képzelme működik Aristophanesben, mely véletlen hasonlatokból, szélesen rajzolt képeket, színes jeleneteket rögtönöz, melyekben a kép s a kép értelme néha csodálatos bukfenczek közt csapkod egymásba:“. A szellemnek és komikumnak ez az áradása az, mi költőt megragadhat, e fiatal kedv, igaztalan túlzásra és gúnyra szer könnyedség, mely örök hullámszásban van, akárcsak a színpad mögött a napfényben csillogó tenger. — Mások lélektani úton kerestek nyomokat a fordítótól a költőhöz. Imre Sándor Arany komikai tehetségére, a humorhoz való hajlamára hivatkozott; maga is kedvelte a paródiát; esett célzás politikai nézeteik rokonságára is. Az ily erőszakos hasonlítást Arany tréfás párhuzammal hajtotta nevetséges végletig, többek közt, hogy a ki, — mint Petőfi — Shakespeare-ből „épen csak *Coriolanus*-l választja lefordítani, maga is gögös aristocrata és hazája ellensége. — Ergo: — a ki Aristophanest fordítja: az a democratia eskütt ellensége; sült pecsovics. Q. e. d.“ S hozzáteszi: „A bíráló nem hiszi, hogy engem Aristophanes csak *philologic*e érdekelt; *politice* kellett érdekelnie. Hát még egy harmadik nincs: *aesthe-*

tice? “¹²⁴ „Az a közvetlenség, melylyel a görög mindennapi élet sürgelmébe pillanthatunk, — mondja a töredék előszó — semmi más munkából meg nem szereshető. Mintha magunk is ott ülnénk, a színikör padjain, nem athenaeiek ugyan . . . , hanem idegenek, kik nem értünk mindent; de a mennyit megértünk, az is a legnagyobb mértékben képes felköltetni érdeklődésünket ... Tapsolni fogunk a tapsol ókkal s lelkesedve kiáltani: igaz! igazi“ — Nagyságát azzal méri, hogy tizenegy darabja maradt ránk, míg vígjátékíró kortársaitól alig néhány sornyi töredék.

Jótékonyan hatott reá ez eleven olvasmány. A görög tragédiák tárgya komor felhőként ülte volna meg amúgy is komoly lelkét; arányos szerkezetük, ki-mért beosztásuk szépsége csak egészükben nyilvánul igazán. Aristophanesben, e geniális rögtönzőben, akár olvasni, akár fordítani nyissa fel, mindenütt rögtön talál élcet és mosolyt. Nem a királyi palota előtt állunk, mint a tragédiákban, borzongva a bent történő rémségek híretől, — Aristophanes a piacra viszen, a köz-nép nyüzsgése és beszéde közé. Szabadszájúságát menti, hogy darbjait Dyonisos ünnepein adták elő, hol a nyers érzékiség nem túrt korlátot. Népe és kora szókimondó volt, nem ismerte beszédében a kipontozást, viselkedésben sem. A rikoltó durvaságokat azonban harsány hahota nyomja el s a jó ízlés sem fordítja el szemét, mert leköti figyelmét a szellem szünetlen csillogása.¹²⁵

Egy rakoncátlan faun szégyentelen szemérmetlen-

¹²⁴ Kont Ignác ismertetésére vonatkozik, első cikkére. L. alább.

¹²⁵ Így veszi Németh László is, hogy „a költői féktelenség“ vonzotta. — *Tanú*, 1932—33. 150. 1.

séggel fújja hétcsovű sípját, de olyan szépen, hogy meg kell állni hallgatni. Arany tudta, hogy a faun édes gyermeke az őstermészetnek s a mythologia ragyogó népségéből való. Tisztelte a lángész menlevelét; Kemény Zsigmonddal is vitába szállt, mikor Kemény a fordításban Shakespeare-t megisztítva kívánta adni. Versben is tanította: „... az eredetit — A kellem istennői szeretik“ (*A laczikonyha*). Lebilincselte a zabolátlan jókedv, mely megáradt folyó módjára sodor magával virágot és iszapot; a tréfák özöne, amint nyilak gyanánt röpködnek, a folytonos éle, a politikai pamflet sarkazmusától a esúrt-csavart szójátékig szó-kellve s bukducsolva, egymás sarkát taposva, oly frissen, elevenen, hogy szinte hallani a nézők visszhangzó hahotáját. A feladat nehézsége sarkallta fordításra, mert minden sorban új bökkenővel állt szemben; résen kellett lenni, hogy minden célzást észrevegyen, vissza is adjon, talpon állni egész szókincsének, kéznél lenni nyelvkészségének, hogy az eredeti szerint hajlítsa, faragja.

Imre Sándor rámutatott, mily nehéz egy művet egészen más műveltségű kornak és népnek tolmácsolni. Arany úgy fordít, mint a Shakespeare-fordítóktól kívánta: hogy „az áttétel ne annyira azt az olvasót igyekezzék kielégíteni, ki az eredetivel kezében szót szóval összehasonlít..., mint inkább azt, a ki az eredetihez nem férhetvén, szépségeit magyarban kívánja élvezni“.¹²⁶ Éppen ezzel dicséri az Aristophanes-fordítást Ábel Jenő: „Ha nem találkozánk fordításában nagy ritkán oly szójátékkal, melyet csak a jegyzet és a görög nyelv segítségével értünk meg, bátran azt hi-

¹²⁶ *A magyar Shakespeare megindítása.*

hetnök, hogy az ó-görög aristophanesi komoediának eredeti magyar reproductióját (Nachdichtung) olvas-suk¹²⁷. Szövege érthető magyarázat nélkül; alig van szüksége jegyzetre s az többnyire tárgyi magyarázat, vagy célzásokra figyelmeztet.

A görög szójátékok lehetetlennek látszó lefordí-tása többnyire pompásan sikerül, mint Lamachos nevének ‚csalamachos-nyavalamachos’ elforgatása, a vértnek, vérnek, bikavérnek (bornak) egymásba ját-szatása (Acharnaebelik, 1071—80), Athenae városá-nak *Vakhéne* elcsavarása (*Lovagok*, 1156), a demo-kratia = democsokratia elferdítés (*Békák*, 400); magyarban is farag furcsa szavakat, mint harczona, alólkelő; hogy éppen csak említsük a megarai és beo-t iái ember palóc beszédét, a banka hangfestő szavát s a *Nóuralom*-ban a negyedfélsornyi, 79 szótagból álló végtelen összetett szót, melynek lefordítása Vossnak egy napi munkájába került.

De még ekkora nyelvművésznak is lehetetlenség minden görög szójátékot utánozni. Egyik-másik hely-nevet megmagyarosítja (Kapjon, Lopád), — ilyenek-ben Imre Sándor ‚igen találósának ismeri el, — másokat meghagy; mit csinálhatna Pylos-szal, Achar-naeval? Van ebben valamelyes kétféleség, valami fele-más; Riedl ezért nem találja teljesnek az assimilatiót; — csakhogy ezen nem lehet segíteni, legföljebb, ha ott is elhagyná a magyarítást, ahol kapóra jön. Azt Riedl is elősmeri, hogy e fordításban Arany ‚mintha kimerítette volna a magyar nyelvet: minden rétegében, páthoszbán, humorban egyaránt feldúlja és minden

¹²⁷ Az első kötet megjelenésekor, az *Egyetemes Philolo-giai Közlöny* IV. évfolyamában, 444—46. l.

neki való szólást felhajt. A népies kifejezések, tréfás fordulatok sokasága elkábító“. Valóban a nyomában jár Aristophanesnek. Sikamlósságait sem hagyja el, de néha megkerüli. Úgy cselekszik, mint a Shakespeare-fordítóknak ajánlotta: „... hol a darab kára nélkül történhetik, igyekezzenek az ily helyeket szelídebben adni vissza s a botrányt, a mennyire lehetséges, eltávolítani“. „A hol csak *szóban* volt a dísztelenség, azon igyekeztem valamely népies euphemismussal... segíteni, vagy legalább Kétértelművé tenni a nagyon is *egyértelmű* kifejezést“, — írja a kiadás előszavában. Átlép egy-egy sárosabb helyen, de úgy, hogy Ábel Jenő megdicséri érte, a mért a „gyakori nudításokat a nép nyelvéből vett euphemistikus kitételekkel adja vissza, minek egyrészt az a haszna van, hogy a görög eredetinek lehető leghívebben megfeleljen, más részről pedig az, hogy a modern olvasó előtt a kérdéses obscoenitásokat némileg el palástolja“. Ahol a tréfa nagyon vaskos, nem állítja jegyzetbe tenni: „Nehéz és nem is szép magyarázni“.

Egyben engedett magának szabadságot: „a lomha jambicus trimetert a modern ötös jambussal’ cserélte föl; »kísérlet után’ úgy találta, hogy amabban »majdnem lehetetlen magyarul a párbeszédnek komikai fürgeséget s élénkséget adnom’ (u. o.). Tartott tőle, hogy az iskola ezért kárhóztatni fogja, de Ábel Jenő ezt is helyben hagyja, kivált, „mert a kardalokat, melyeket némely újabb kiadó szerfölött rövid sorokra szeret aprózni, az eredeti verslábak megőrzése mellett inkább hosszabb sorokban tartotta meg“.

Jellemző Arany nyelvének tömörségére, hogy e szűkebb köntösben nem ment veszendőbe semmi. Imre Sándor szóról-szóra összevetette az eredetivel s nagy

ritkán talált egy-egy kihagyott szót, egy-két helyen félsort; szerinte az egyes darabok rövidebbek sor-számra Aranynál, mint eredetiben. Mindez kiadásbeli eltérés lehet, mert ő nem az Arany kezében volt Bothe-féle szöveget, hanem Dindorfét nézte. Imre Sándor nemcsak az eredetivel, hanem más fordításokkal is összemérte Aranyét, egy angollal s a Droysenével. Ezek bőkezűn rímelnék, ami idegen a görögtől, újszerű; de ‚távolabb járnak’ az eredetitől; Arany ‚hivebben adja annak szellemét és nyelvét’ s ‚megérezte a görög komikus ... illanóbb hangzatbeli sajátágait is’.

Eléggé ismerte a görög életet, hogy mintegy újra élje e tréfákat s a régi színházi tömeg kacagásához hozzátoldja a maga csöndes mosolyát. Az irodalom és az élet nyelvének e szabad keveréke versenyre hívta nyelvművészetét. A görög szöveg egészen fölolvadt benne, oly közvetlenül, oly természetes költőiséggel folyt, hogy néhol szinte a népdal édes melegsége csap meg, mint a *Nóuralom*-ban az ifjú esengése a leány ablakánál. ‚Nyisd ki rózsám ezt a záros ajtót! — Arany virágom! szívem drága gondja’ Valóban, a fordítóra is ráillik, amit Péterfy a *Madarak-bóé* a költőre idézett:

Óh, Zeus király, hogy’ zeng ez a madár,
Behinti mézzel az egész pagonyt!

Az egésznek könnyű folyásán, játékoságán a nem köteles munka szabad lélekzete érzik. Maga mondja: ‚... e fordítással egyelőre semmi irodalmi célom nem volt, csupán beteges állapotomban szórakozást s mintegy szellemi gimnasztikát kerestem benne. Így is azonban, híre menvén foglalkozásomnak, nem megvetendő

ajánlatot vettem egy kiadó részéről“. Elhárította, mert hevertetni kívánta s később átsimítani; a bevezetéseket, jegyzeteket is maga szándékozott megírni; azt sem akarta, hogy „üzleti zajjal“ a nagy közönség kezébe jusson.¹²³ A kézirat fiókjában pihent.

A Karácsonyi-jutalmat azonban 1871 óta két ízben is hiába tűzte ki az Akadémia, 77-ben sem lehetett kiadni: így a négyszáz aranyat utólagos jutalmazására szánták valamely műfordításnak, vagy dramaturgiai műnek; a bizottság Arany Jánost ajánlotta, bizátnék meg a teljes Aristophanes lefordításával. Arany letisztázta és beadta fordításait, bár „szemeinek megromlása miatt“ a nyomdaívek átnézésére sem vállalkozhatott, sem a bevezetések, jegyzetek megírására. Szabályszerű bírálatot kért, a philologus mellé aesthetikust is, bár inkább hajlandó volt „az egész *dilettáns* munkát kéziratban hagyni, mint „becses anyagot“ valamely szerencsésebb és *bátrabb* fordító használatára“.

Nem úgy a bírálók, Szász Károly és Ponori Thewrewk Emil; ők munka helyett élvezetről számoltak be és irodalmi kincsről; Thewrewk a bevezetések és jegyzetek megírására is ajánlkozott; a jegyzetéről utóbb letett, elégnek találta Arany szüksézávú magyarázatait, melyeket fordítás közben odavetett s nyomtatás előtt megpótolta. Több helyt segít az olvasónak, mint segédkönyvei, kevesebb szóval és világosabban. Nem rántja ki a hangulatból lexiconba való kis értekezésekkel, csak a szöveg értelmét világítja meg.

A fordítás 1880-ban jelent meg, három kötetben; nem egyszerre, de egy év alatt. A kritika mély megajlással fogadta. Oly illetékes bíráló, mint Ábel Jenő,

¹²⁸ A kiadás előszavában.

elismerte a fordítás belső hűségét, a mű szellemének visszaadását. „A hűségnek ezen magasb nemét csak valódi költő képes elérni.“ Hegedűs István, a philologus, szintén a fordítás hűségét dicséri, hogy „e fordíthatatlanságig nehéz darabokat csak úgy pihenőieiben ily remekül ülteté át“; egyes szójátékok „mintaszerűen sikerültek“, egyik-másik „jobb az eredetinél“; „a bámulat és elragadtatás érzésével teszi le a könyvet”.¹²⁹ Harmincöt év múlva is, többször belemerülve e fordításba, vallja, hogy a legnagyobb görög nyelvűművész e fordítása a magyar nyelv gazdagságának diadala; s megkockáztatja azt az állítást, hogy az Arany-szótárhoz e fordítás adna legdúsabb anyagot.¹³⁰ Névy László is abban látja a fordítás érdemét, hogy „a nyelvkincs gazdagságában, a humor és elmésség nyelvalkotó munkásságában is felemelkedik az eredetihez, s ez a képesség tette egyrészt lehetővé, hogy a legnehezebb drámai stílus, tudniillik a komikus dráma stílusa, oly könnyed, játszi, természetes, a magyar fordításban is, hogy az olvasó szinte eredetinek gondolja.“¹³¹ A glossarium, melyet P. Thewrewk Emil állított össze a szokatlanabb szavak és szólásmódok magyarázatául, az ő becslése szerint négyezer címszóból áll. Kont Ignác, aki éppen ekkortájt egy kis kötetet írt Aristophanesről, egyenként elemzi a darabokat, céloz arra, hogy a torzképek ráillenek a mi napjaink embereire is.¹³²

¹²⁹ *Magyar Polgár*, 1880. 102. sz.

¹³⁰ Elnöki megnyitó a Philologiai Társaságban. *Egyet. Phil. Közlöny*, 1917. 73. 1.

¹³¹ *Ellenőr*, 18-80. 545., 553. sz. — 1881. 149. sz.

¹³² *Pesti Napló*, 1-880. 94., 263—65., 1881. 25., 26. sz. — E célzásra tette Arany a fentebb idézett megjegyzést.

Mindent egybefogva, Imre Sándor azzal végzi alapos vizsgálódását, hogy „nehezebb valami ez, mint amit valaha magyar nyelvre fordítottak, s hogy ő jelesebbül dolgozott, mint bárki az eddigi fordítók közt’.

A fordítás nyereség volt irodalmunkra; Aristophanes minden művelt nyelvre le volt már fordítva; nálunk mindössze Veres Ignác tett némi kísérletet egy iskolai értesítőben. Hasznára vált a fordítónak is: visszatérítette az irodalmi munkához; a siker felköltötte alkotó kedvét és önbizalmát. Újból az irodalomhoz közelíti fiának irodalmi munkálkodása is, aki szellemes rajzokat közöl külföldi útjairól a *Budapesti Közlöny-hen*, magvas értekezéseket a *Szemlé*-ben. Titokban egy költői beszélyt is írt, a *Délibábok hősé*-1, mely 73-ban elnyerte a Kisfaludy-Társaság jutalmát. A bírálók elismerték a lélekrajz biztonságát, a mély reflexiókat, a szerző komikai és szatirikus erét, virtuositását a rímelésben.¹³³ A jelíges levélből azonban nem tűnt elő név, csak az a kívánság, hogy az esetleg elnyert jutalmat, az írói segélyegyletnek fizetnék ki. Névtelenül is jelent meg. Ez még fokozta az érdeklődést, melyet a mű magáért is megérdemelt. Egy új egyéniség szólalt meg, kiben a nemzeti érzés új eszmékkal s világlátottsággal párosult. A mesében álnevéen Görgyét is szerepelteti, bátran beleszólva a körülte zajló vitába. Thallóczy szerint, ki maga is akkor volt fiatal, legjobb korrajza a hatvanas éveknek, az elnyomatás alatt nőtt ifjúságnak, mint Gyulai *Romhányi*-ja a szabadságharc leveretését követő korszaknak; e két mű így szinte kiegészíti egymást;

¹³³ A Kisfaludy-Társaság *Ívlapjai*. — *Új folyam*, VIII. 21. 1.

máig legkitűnőbb költői beszélyeink.¹³⁴ A jeles fiatal költőt az Akadémia is megválasztotta. Atyja írja meg neki (Angliába) a hírt, nem titkolva, hogy „egy pár lap, a selejteséből” tett némi célzást pártfogásra, de a nagy többség — 26 szó 3 ellen — ezeket is elnémította. Ez is újra közelebb vitte Aranyt az irodalmi élethez. Kedvet kap a munkához: elől kezdi, befejezi *Kóbor Tamás* fordítását s kiadja a *Budapesti Szemlében*. Majdnem tíz éve nem jelent meg tőle új mű nyomtatásban.

Maga is látja, hogy ereje nem gyöngült.

Töredékei szinte vonják. *Csaba* és *Toldi* nagy feladat. „Oly messze a cél, oly magas a pálma!”¹³⁵ (*Bolond Istók*, II. 17.) Látása elfátyolosodott. Ercey mondja, hogy a karlsbadi években állandóan érezte szemei gyöngülését.¹³⁵ Nem csoda az ő hivatalai s állandó író és olvasó munkássága mellett. A nagy tervek helyett *Bolond Istók-ot* veszi hát elő, ez némileg rokon Aristophanes és *Kóbor Tamás* hangulatával; szereti ezt a szeszélyes művét, mellyel eljátszogat képzelete, s melybe most átolvadnak saját fiatalkora emlékei. Háromszor is belefogott a második énekbe; 56-ban a később papírra tett terv III. (vagy IV.) éneke felé indul;¹³⁶ 63-ban is a cigányokkal készül

¹³⁴ Az 1920-as évekből a *Köd* tartozik e sorba, Bárd Miklóstól.

¹³⁵ 193. 1.

¹³⁶ L. ez életrajz II. kötetének 49. lapját. Az 56-i dolgozatban a félbemaradt 3. strófa így van:

Nem messze onnan, hol Istók barátunk
Az élet útját oly kalandosan
Megkezdte, nagy kastélyt borongni látunk,
Sötétlő hársak közt, magánosán.

folytatni a mesét, innen a kitérés *A nagyidai cigányokra*. A hatvanas évek végén megint kézbe vette: húsz év múltával, ‚egy-kettő hián’ (18. vszak); — Aranynál biztos adat az ilyen. Hanem most megelőzi a mesét, Istók diák-életére tér, a korábbi eseményeket a III. és IV. énekre hagyva. 46 strófáig halad. Ezt a töredéket folytatja 73-ban. Lyrai szálakkal köti az I. énekhez, úgy hogy e másodiknak két bevezetése van: a. hozzátartozó és a *Nagyidaiak*-ra való vonatkozás. A kollégiumi élet rajzában erőt vesznek rajta emlékei. Hajlott korban megszépülnek a távol ifjúság küzdelmei, ha még oly nehezek voltak is. Neki küzdelmes ifjúsága volt, mégis szeretettel néz vissza rá a hatvanas évek végén, azt sóhajtva:

Óh, mint szeretném újra élni
 Az ifjúság arany korát,
 Még egyszer újra átremélni
 Hosszú reményeim sorát.

(*Ősz felé.* — Töredék.)

Eleinte tartózkodóan, inkább csak Istók lelki rajzába adja kölcsön a magáét: iránytalan, mohó tudás-szomját, a nyelv-tanulást, a tanácstalan küszködést, a természet csodálatát, panaszát a rövidlátásra, mi éppen a hetvenes években kezd terhessé válni s melyet pontosan megfigyel magán, meg is magyaráz a tudomány akkori állása szerint.¹³⁷ Ez elnagyolt vonásokat is elhárítja magától egy kitörölt sorban: „Nem rólam a szó“. Folytatás közben erőt vesznek rajta

¹³⁷ Grósz Emil: *Arany János szembaja.* — *Budapesti Szemle*, 1900, 102. köt. 436—442. 1.

emlékei, jobban elmerül bennük, közvetlenebbé válik. Oly messze van már mindentől, nem csak időben, hanem még sokkal inkább fejlődésben. Megenyhül múltja és önmaga iránt; egyre több közösséget vállal szegény bú küszködésével, reá ruházza önnön természetét, átadja neki emlékeit. Bevallja a kollégiumi élet csínyjeit; elmondja színészkedését, mit nyílt ön-életrajzában rövid szavakkal kívánt eltakarni, beszámol irodalmi kísérleteiről.¹³⁸ Bele melegszik; mint Istókról írja:

Sajátjából — mint pók a maga-szötte
Fonált — ereszti, a mit tolla bír.

Lelke megnyílik, újra éli fiatal éveit ez álruhában, a költőnek azzal a rejtelmes adományával, mely a legbensőbb, legtitkosabb érzéseket is el tudja szakítani személyétől, ha művészi alakba önti s műalkotásnak nézi. Minden megkicsinyülve, de az emlék zománccával jelenik meg előtte, mintha hosszú idő múltán ismerős városba lépünk. Valóságos önéletrajz ez, de a régi szenvedéseket és csalódásokat parányiknak mutatja az életbölcse ség; a hajdani könny a mosoly fényében csillan meg; e fájó s mégis jóleső mosoly nem a győzelem önérzetéből falaid, hanem elérzékenylélsből és lemondásból. Meleg könny fakad tőle az olvasó szemében is. Igazi korkép, egy már letűnt világ, a régi diák-élet és vándor-színészkedés kora, művészi képben földidézve. S mindenütt az érzés és ötlet csilláma, s az a finom önirónia, mely melegebben az *Őszikék*-ben szólal meg újra.

¹³⁸ Ez életrajzi vonásokat 1. I. köt. 1. fejezet és II. köt. 29. 1.

Ez az ének is byronias, még inkább, mint az első. A keverék nyelv, e fittyet hányás a formának, amint komázik hőisével s az olvasóval, e látszólagos szeszélyesség, mindennek semmibe vevése, írók kritizálása (117—119.): mind byroni,¹³⁹ el is mondhatni róla, amit Goethe mondott Byronról: az egész műben nincs egy gombostűhegynyi hely, ahol szellem, ötlet ne volna. Mégis egészen más kedély nyilvánul itt: megértőbb, csöndesebb, nem lázongó, csak könnyes szemmel elmosolyodó; a világ lenézése helyén öngúny van; kalandok helyén küszködés; a környezet, az élet, melyet rajzol, szomorú; sötétebbek a színek, mélyebb a lélektan, az érzés. Sok a classikus irodalmi célzás, még több a bibliai.¹⁴⁰

Az utolsó versszak mellett egy gondolat van följegyezve, prózában. Istók tervbevett önéletrajzára mondja: „Hiába, nemcsak a költőben, mindenkiben megvan a vágy: emléket hagyni magáról. — Azonban ki már a hír szárnyán van, sokszor szeretné az emléket

¹³⁰ Párhuzamba állítható szembeöntő helyek: Ar. 2., 122. — B. III 1., VIII. 126., XV. 27. (Gróf); Ar. 18. — B. II. 81. (Gróf), Ar. 21. — B. I. 93. (Hantz); Ar. 23—26. 47. — B. I. 92—95.; Ar. 47—48. — B. I. 91—92. (Hantz); *Childe ITarold*, IV. (Riedl); Ar. 107. — B. IX. 75.

¹⁴⁰ Aranynak talán egyetlen tárgyi tévedése, hogy Garcillasót színésznek veszi. Spanyol lyrikus volt (1503—1536); Byron Don Juan-jának kedves költője. (I. 95.) Erdélyi is említi, Vörösmartyról írva, *Pályák és pálmák*, 250. 1.

A 118. vszak „nép-verse” magyarázatra szorul. Priapus buja természet-daemon, Ázsiából került, a trágár kicsapongás pártfogója; meztelen szobra vörösre van mázolva. — Ribbeck: *A római költészet története*, II, 433. 1.

A 7. vszakban a szállószagda példáját Salamon Ferenc kitalálnak mondja. *irod. tanulmányok*, II. 226.; Arany mint adomát említi Petőfinek, 1847 szept. 7.

kitörölni, — elhullani, mint a falevél, zajtalan“. A versben ez nincs meg; e mélabús érzés nem a fiatal Istóké, hanem a költőé, aki elbúcsúzik fiatalokra emlékeitől, megválík tőlük.

A kézirat végén ez a dátum van: „1873. jún. 23.“ Ki is adta, még azon évben, a *Budapesti Szemlé*-ben. Mintha önmagát akarná ezzel sarkallni, hogy folytassa. Csakhogy diákköri emlékei elfogytak; Istók további sorsa más úton jár, csak egy-egy vonás emlékeztet a költő életére: szerelem, házasság; ezeket áttolja világ elébe tárni. Talán a forma is nehéz s a szövevényes compositió; e szeszélyes csapongás hangulata is fogytán lehet egyelőre.

De ott van legrégebb pihenő munkája, melynek terve kifejezőül él benne, s melynek dicsősége egész pályáját besugározza: *Toldi*. 74-ben Karlsbadból hazatérve,¹⁴¹ pihenten előveszi; a VI. ének 52. verszaka mellé odaírta: 1874. aug. 23., az ének végére pedig: 1874. szept. 18. — A VII. ének a régebbi dolgozat III. éneke; a Vili. előtt megint ki van írva a hozzákezdés napja: 1874. szept. 30.; a 68. szakig megy; azontúl írónnal, alkalmasint később, a Margitszigeten. Napjai, úgy látszik, megint a hivatali munkába fűltak. Egyre jobban vágyik a nyugalmas életre, l íogy „gépi munka és sokoldalú felelősség nélkül is léélhetném azt a — tegyük: pár évet, a mi e roncsolt életből számomra talán még hátra van“ — írja sógorának (75 márc. 26.). „Ez volt vágyam ne tovább ja, — Kötelesség vampyr vádja — Ne háljon mindig velem“ — mondja verse, melynek *Hoc erat in votis* címet ad.

¹⁴¹ Ez évben leveleinek dátuma {szerint júl. 17—aug. 7-ig időzött Karlsbadban.

E sóvárgás teljesülése elé azonban valósággal tornyosulnak az akadályok. Világéletében gondos és takarékos volt, de gondoskodása csupán családjá szerény megélhetésének biztosításáig terjedt. Önérzete nem egy kínálkozó előnytől visszatartotta. 1870-ben Henszlmann indítványt tett az országgyűlésen, egy érdemes írónak évdíjjal való jutabnazására. Arany rögtön levelet írt Csengerynek, hogy a terv fogalmazása sérti az irodalom méltóságát; hozzátette, hogy ő más formában sem fogadná el (Karlsbadból, 1870 aug. 2.). Esztendő múltán fölveszik a költségvetésbe; mindenki ő rá gondol; ő egyenest Pauler Tivadar miniszterhez fordul, hogy „az egész dolgot, a mennyiben t. i. rám vonatkoznék, — méltóztassék teljesen mellőzni“. „Keserű kenyér az, a mit a nemzet kegyelemből ad“ — mondotta.¹⁴² Az évdíjat így Toldv Ferencnek ajánlották fel. Arany azt sem fogadta el, hogy prózai dolgozatainak kiadását az Akadémia a rendesnél magasabb tiszteletdíjjal tüntesse ki.¹⁴³

Pedig nehezen félretett kevés tőkéje megcsorbult. Mióta Szalonta nem vonzza többé, kis földjét eladta; ami pénzt ebből kézhez vett, értékpapírba fektette; jött a pénzválság, a bécsi ‚Krach‘, a részvények értéke leszabott.¹⁴⁴ A vételár más részét kölcsön vette egy tehetős szalontai gazda, kezesség mellett; a fordulat ezt is megviselte; sógora, mint ügyvéd, figyelmeztette a költőt, hogy a kölcsönt tanácsos volna a kezes vagyónára is rátábláztatni; Arany átallotta a jóhiszemű kezes zaklatni. „Nem venném lelkemre, ... készebb

¹⁴² Szily Kálmán: *Arany János mint főitkár. Akad. Értesítő 1893 jún. 335. l.*

¹⁴³ Ercsey, 195. 1.

¹⁴⁴ Ercsey, 185. 1.

vagyok a tőkét, vagy egy részét veszélyeztetni“ — írja.¹⁴⁵

Így nehéz függetlenségre gondolni. De költői vágya nem hagyja nyugodni. Már 67-ben azt írta Tompának, hogy ha a hivatal miatt költői művein dolgozni nem tudna, „megrisquirizom a lemondást. Nem első lépés életemben, hogy egészen új életmódnak rúgtatok neki“ (ápr. 22., kiadatlan részlet). Sokára ugyan, de megéri elszánása. 76-ban kínálkozik is az új életmód. 75 végén meghalt Toldy Ferenc (dec. 10.). Trefort Ágost közoktatásügyi miniszter mindjárt Aranyra gondolt utódjául. Január 21-én magánlevélben kérdést tesz nála. Arany azonban meglévő hivatalától is szabadulni kíván, a tanszék pedig egészen új munkát jelentene, „.. . oly férfiú nyomdokiba lépni, . . . töredékes és nem elég rendszeres ismeretimmal még akkor is csak nehezen éreznék bátorságot, ha különben teljes egészségnek és élet- s munkakedvnek birtokában reményem lehetne, hogy megfeszített szorgalom által a hiányzókat kiegészíthetem, a hézagokat betölt hetem s folytonos önképzés által magamat e diszes állás színvonalára felküzdhetem“. Arany elhatározása rögtön készen van, 76 jan. 24-én megírja válaszat.¹⁴⁶ Nem halogatja tovább, a főtítkárságról is leköszön. „Az én lemondó levelem kész: holnap be is adom a nagygyűlésen“ — írja fiának, külföldre, 76 jún. 6. Később is: „Te ismered állapotomat, és tudod azt is, hogy évről-évre súlyosabban nyom e gondolat, és hogy már physice nem bírom, nem vagyok

¹⁴⁵ Ercsey, 187. 1.

¹⁴⁶ A levelet gróf Batthyány Ferencné Trefort Edith a Nemzeti Múzeum levéltárának ajándékozta. Kiadta Halász Gábor, *Napkelet*, 1928, 059. 1.

képes betölteni kötelességemet“ (jún. 21., kiadatlan). Csak azon aggódik, hol találnak lakást, és minőt. Piroska sorsán is gondolkodik. Most tizenegy éves; eddig a jeles tanárnő, Karacs Teréz tanította; 7G tava-
szán, előregedve, felhagy a tanítással. E miatt aggó-
dik a nagyapa Karlsbadban is. „Szegény gyerek, az
ő sorsa is összefügg a mi változásunkkal, még azt sem
határozhatjuk meg, melyik intézetbe vigyük, hogy
mégis közelebb essék hozzánk, és ha lehet, csak a ház-
tól járassuk be. Nem szeretném, hogy bennlakás által
elszokják tőlünk.“ (76 aug. 1.)

Mégis beadja lemondását. „Erőm hanyatlása mind
inkább s napról-napra meggyőz arról, hogy a Tekin-
tetes Akadémia iránt csak az által teljesíthetem már
legjobban kötelességemet, ha a főtitkári hivatalról...
valahára lemondok.“¹⁴⁷ Azt kérte, hogy szünet után,
az ülések megnyitásával, helyét már utódja töltsse be.
Az elnök is, az Akadémia is megkérték, „hogy hiva-
talában továbbra megmaradjon”, s munkáján segéd-
erővel kívántak könnyíteni.

77-ben megismételte lemondását. „Azon egészségi
okokhoz, melyek miatt a múlt évi nagygyűlésen le-
mondásomat benyújtottam, szemeim oly mértékű meg-
romlása járult, hogy már félév óta hivatalom napi
teendőit is csak szemeimnek (orvosi tilalom ellenére)
folytonos megerőltetésével s mégis tökéletlenül végez-
hetem.“¹⁴⁸ Lemondását most sem fogadják el, hanem
egy évre fölmentik s helyettesről gondoskodnak. Ezt
78-ban további egy esztendőre meghosszabítják. 79-ben
végre engednek hajthatatlan kívánságának, azzal,

¹⁴⁷ A lemondólevél kézirata az Akadémia levéltárában.

¹⁴⁸ A M. T. Akadémia Értesítője. 1«77. 116. 1.

hogy az alapszabályok szerint holtig megtartsa fizetését.¹⁴⁹ Arany a mellékszobában várakozott, míg a nagygyűlés az ő ügyét tárgyalta. Egy kijövőtői meghallván a határozatot, bement a terembe s felszólalt, hogy ez a rendelkezés ő reá nem volt értve, s ő a fizetést, mint szabadságolása alatt föl nem vette, ezentúl sem veheti föl. Csengery, Lónyay hiába vitakoztak vele; másnap az igazgató-tanács küldöttsége kereste föl, b. Vay Miklós koronaőr vezetésével, hogy meglágyítsák, de ő hajthatatlan maradt. „Nem tehetem, nem engedi lelkiismeretem.“ Majláth György országbíró megilletődve mondotta: „Életemben nem láttam ilyen embert!“ Lónyay elnök azután az elegyes ülésen azt ajánlotta, hogy miután Arany „kinyilatkoztatta, hogy fizetését a lefolyt két év alatt sem vette igénybe és ismételten kijelenté, hogy azt végleges visszalépése után sem fogja elfogadni, az Akadémia őt az Akadémia palotájában általa elfoglalt lakásnak további megtartására s egyúttal a tiszteletbeli főtitkár címének elfogadására kérje fel“. Az ülés ehhez hozzájárult, s egyben kimondta, — bár eleve foganat nélkül — hogy az alapszabályok értelmében „főtitkári fizetésének élethossziglani élvezetében meghagyatik“.¹⁵⁰ Másnap pedig igazgató-taggá választották. Helyét Fraknói Vilmos foglalta el.

Elérte tehát régi vágyát, a „független nyugalmat“, habár betegen, megtörtén. Lelke mégis fölüdült és ki-

¹⁴⁹ A régi alapszabályok 5S. §-a mondta ki, hogy „azon tisztviselők, kik az alapszabályok 1870-ben történt megváltoztatásakor fizetésben állottak, fizetősöket holtig megtartják“. — L. e részre nézve Szily Kálmán idézett emlékezését.

¹⁵⁰ *Akad. Értesítő*, 1879 118., 119. 1. máj. 22. és 23-i ülés jegyzőkönyve.

bontotta szárnyát. Mert nem a tétlen pihenés csábította; fáradtan is folyvást él és küzd benne az alkotás vágya. Számadási kis könyvének címlapjára „mintegy jeligéül” oda teszi Horatiusnak Apollóhoz írt ódájából a kérelmet: hogy ép erőben, ép lélekkel hadd élhessen fáradsága gyümölcseivel: „Frui paratis et velido mihi — Latoé, dones, et precor, integra — Cuni mente nec turpem senectam Degere, nec cithara carentem.“ „Táplálta lelkét a jobb jövő reményével, — mondja Arany László — mikor majd kedve szerint... igazán magának fog dolgozhatni; mondhatni, az tartotta őt fönn. Egész lénye e munka vágyban pontosult össze; talán nem is volt már abban írói ambitio, csak az az önkénytelen vágy,

mely csilingel az égi madárban,
 Hogy lerombolt fészket rakja késő nyárban;
 Mely a pók fonalát százszor megfonatja,
 Noha füstbe százszor menjen áldozatja;
 S mely, hatalmasb szóval, a költőben riad:
 Ha későn, ha csonkán, ha senkinek: írjad!“

XII.

Az „áldott ég”, 1877 nyara a Margitszigeten. — Az „Őszikék”, az újabb balladák. — Befejezi Toldi szerelmét. — A személyek; a két főalak; az előadás. — Az utolsó évek, nyelvézeti apróságok. — A hún eposz két éneke, 1881. — A halál közelsége; töredékek. — Az utolsó napok. — Összefoglalás.

Csodálatra méltó, mint csüggött Arany évek során át, lelki-testi szenvedések között s folytonos fárasztó elfoglaltság közben, költői tervein, s menyire bízott, kényszerű elnémulása alatt, testi ereje fogytával is, régi költői erejében. 1876-ban azt írta Jókainak: „... ha némi függetlenségre tehetnék szert, azzal kecsegtetem magamat, hogy ... magányos jnélázásim közt tán meglátogatna még olykor a Múzsá”. (Márc. 29.) Sisyphusi kín ez: költői nagy alkotásra érezni ihletet s folyvást visszazuhanni a hétköznapiok közé, magán hordani a gondok, bajok nyűgét. Nem ok nélkül tört ki belőle a panasz egy töredék versében: „Prométheusz nem vagyok, de kínját érzem”.

S mint a bűvő-patak, mely egy időre eltűnt a sziklák alatt, egyszerre napvilágra buggyan költészete, a mint 77-ben a hivatal mindennapi terhétől szabadul. Apai fájdalma, több mint egy évtized múltán, kezd emlékké hegedni, leánya mintegy visszatér a serdülő

unokában; László megházasodik, Szalay László becsének, Istvánnak Gisela leányát veszi feleségül;¹ megint népes, vidám család veszi körül. Szalay István fiatalon József nádor és Széchenyi titkára volt; nagy műveltségű, szellemes ember; benne jó barátot nyer, a ki csaknem mindennap meglátogatja.² Fia, menyé naponként töltenek nála egy-két órát, Gyulai is sokszor; híreket, életet visznek a csöndes házba. A költő régi vágya a ‚munkás, vidám öregségről’ betelő-félben.

Karlsbadba nem készül többé; visszariasztja az út fáradalma. A palota-beli rideg lakásból nyaranta a Margitszigetre költözik feleségével és Piroskával. A Felső-szigeten, a nagy szálloda második emeletén bérelnek két szobát, a Dunára néző csendesebb oldalon; a folyosó felől előszoba fogja fel a lármát. Ablakai alatt ősfák lengetik koronájukat, a lombok közt átcsillan a Duna tükre. Ide járnak ezentúl évről-évre. Itt maradnak sokszor késő őszig. A Sziget akkor csendesebb volt, csak hajó vitt oda, kocsit nem zörgött, kevés ember járt, kevesebb vendéglő zsvajva hangzott. Itt látta a költőt Riedl Frigyes, merengve ‚támlás kerti pádon, a Dunának naptól fénylő tükre közelében, ingó lombok árnyékában’. Szemének jót tett fű-fa zöldje, lelkének a magány.

Piroska és a ‚nagymama’ a ínagy szálloda előtt tanyáznak, a padokon, hol vidám társaság élete zajlik. Többször van körükben Prielle Kornélia, a Nemzeti Színház művésznője, régi ismerősük, ki 1847-ben fölkereste Szalontát, hogy a költőt lássa; mikor be-

¹ Szalay László így íratta, Gisela-nak, első királynék után.

² Ercsey, 197. 1.

toppant, Petőfi menyasszonyának nézték. Most betegen, tolókcsuban gyógyult a Szigeten.

A költő nagyokat sétál. Ősz fején széles karimájú puha kalap, kezében könnyű kis bot, hóna alatt egy-egy könyv; a sétálók ha fölismerik, tisztelettel kitérnek előle, nem zavarják köszönésükkel. Bejárja a sziget minden zegét-zugát; emlékezetét próbára téve, tenyérnyi papírra pontosan lerajzolja a kanyargó utakat; kedves padja mellé, honnan tág kilátás nyílik, odairja: Dichterbank. Szívesen üldögél a tölgyek alatt, szállásához közel, mégis félre a járt utaktól.³

Nagy terveinek áhított folytatására gondolni sem lehet; fáradt szeme nem arravaló, hogy töredékeit újra meg újra olvassa, tanulmányokat tegyen, könyvekbe merüljön.

Egyik sétáján, mindjárt nyár elején, szemébe ötlík egy pillangó, a mint az út fölött libeg. Elméláz e benyomáson, a lepke rövid életén, melynek egy lépte véget vetne; szerencse, hogy földre szegzi fénykerülő beteg szemét, szinte sírját keresve. (*A lepke.*) Kész vers-tárgy ez; a közeli pádon megszületik a költemény, hosszú idő óta az első. Lévay Burns legszebb versei, *A százszorszép* és a *Kiszántott egér* mellé állítja; a költő itt szint oly parányi élményből tér önmagára s gondolata szintoly messzire száll; a magyar vers még mélyebb, tömörebb.

Így jár-kél a Sziget néptelen útjain, mélázva, kezében irón és papír s olykor, egy-két sornak papírra tétele, a mint a gondolat a formába ömlik.⁴

³ E fák alatt állított szobrot a költőnek az ifjabb József főherceg kegyelele.

⁴ Gyulainak, 1877 okt. 22.

Séta közben szóba ered a kertésszel (*Semmi természet!*), mosolyogva hallgatja a kiabáló újság-árust (*Hírlap-áruló*). Mindez verssé lesz, eleven rajzzá. A nagy vendéglő tornácán, szélmentes sarokban van rendez asztala. Egy kopott öreg pincért szólít magához, mintha éppen az illenék ő hozzá; megfigyeli, lefesti egy genre-képben, melynek abban van humora, hatása — mint Péterfy érezte —, hogy *„Toldi énekese lantjára veszi az öreg pincért”,* „mintha az ő Bencéje volna”.⁵

Hűvös, esős időben szobájában marad, gitárjával űzi unalmát. Magát festi le a *Tamburás öreg ur-ban*, akárcsak valamely megfigyelt és látott idegen személyt. Így nyitott rá egyszer Ercsey Sándor s a költő „szelíd keserűséggel” ismételte neki a vers mélabús tréfáját: „Látod, öcsém, így mulatja magát az öreg vak koldus”.⁶

Napjainak minden mozzanata, minden kis benyomás verssé kerekedik; pihent tehetsége mohón kap minden ihletésen, hangulata önkényt ömlik formába.

E kései verseket *őszikék*-nek nevezi s begyűjti a „kapcsos könyvbe”, egy kulccsal zárható, barna bőrkötésű könyvbe, melyet Gyulai Páltól kapott ajándékba.⁷

⁵ *Arany János őszikéi.* — Péterfy Jenő összegyűjtött munkái, I.

⁶ Ercsey, 205. 1.

⁷ Gyulai Nádasy Tamástól, tanítványától kapta, s mindjárt Aranynak adta. Bele is írta: *Arany Jánosnak, Aug. 80. 1856.* „Legyen a tied, János; neked szebb írásod van, szebb költeményeket is írsz nálam* — mondotta, s szavai felujultak emlékezetében, midőn e könyvet Arany László özvegyének ajándékából a Kisfaludy-Társaság ereklyéi közé helyezte. Arany még azon évben beleírta néhány versét; 77-ben újra elővette s benne írta össze újabb költeményeit, előbb *Új folyam* cím alatt, ami mellé később írónnal írta oda: *Őszikék*.

Kedvét leli e játékban.⁸ Meglát egy alföldi szeke-
ret az utcán, képzelete tüstént szárnyra kap, kiszáll
a mezőre, előtte a boglyák, aratók serege, egész eleven
táj; fölélednek gyermekkori emlékei, visszasajgó vágya
(*Vásárban*), mely állandóan ott van leveleiben; a
horatiusi verssorhoz, hogy ‚csak a városi boldog’ —
mostanában írja hozzá „... De én nem mondom ezt“.⁹

Így fakadnak versei lépten-nyomon eleven benyo-
másból; ‚alkalmiak költői értelemben’, — mondja Pé-
terfv. Látni, mint lepi meg a költőt egy benyomás,
mint rajzanak fel a gondolatok, mint tapadnak egy-
máshoz, ‚míg az egész vers kigömbölyödik, mint patak
sodrában a kavics. Hamar közbevegyülnek emlékei,
mint öreg embereknél szokásos. Rég hallgató érzések,
töprengések folynak össze a friss benyomással. A tölgy-
berekben, e hazai lombok alatt, alföldi emlékei lepik
meg. (*A tölgyek alatt.*) *A vándor cipő* a *Bolond Istók-*
beli önéletrajz folytatása, a fiatalkori nagy vándorlás
episódja. Az *Epilógus* zenei futam módjára érint szá-
mos élet- s ön jellem rajzi vonást, felújuló érzései ma-
gukkal hozzák a kifejező régi képeket: az út széli kis
virágét, szerény örömei képét, a Petőfinek írt válasz-
versből, a családi fészekét az *Itthon*-hol; kertészkedő
kedve a *Vágy*-ra mutat vissza, a késő teljesülés képe
A rab gólyái-ra.

Babits úgy nézi, hogy e vers csak pár sornyi öt-
letnek indult, de „nem végződven elég kemény élre,
tovább fűződött és társult hozzá az utolsó évek egész
egyberagadt eszmetömbje“; a mint verssé nő, három
részre tagozódik: az önjellemzés jelen elégületlen-

⁸ Kedves életképet rajzol erről Szörnyei Ferenc: *Az öreg Arany. Napkelet*, 1933. XIX. köt. 697—702.

⁹ *Horatiustól* c. két sornyi töredék.

ségbe foly át, majd vágyai tűnnek fel, — egész életének képe.¹⁰ Szinte összefoglaló benső önéletrajz. A költő maga búcsúversének nézi; azt írja róla: „Rövid vénasszony nyaramra már rá is tettem a punctumot az *Epilógus* c. poémával.”^{10/a} A váratlan másodvirágzás azonban tovább tart.

Ez ‚áldott év’ nyarán — így nevezi Lévay — csaknem minden napot egy-egy új költemény jegyez. Eleinte tréfás maga-kicsinyléssel csak unaloműzőnek, ‚szellemi commotiónak’ nézi,¹¹ s ha egypár nap vers nélkül telik el, már csúfolja magát, hogy, mint a cigány, csak lovát biztatja, a Pegazust. (*Végpont.*) „Akkor nyáron — írja Arany László — a Margitszigeten két hó alatt több költeménye készült el, mint — az 1861—68. éveket kivéve — huszonöt év óta összesen. Kedvvel, kitartással, mondhatni ‚egy lélekzet alatt’ megírt egy egész sorozat lyrai verset, balladát, genret.” „Mintha valamely titkos sugallat ösztönözte volna gyors munkára, — mondja Lévay — valamely előérzet, mely fülébe súgta, hogy most még nappal vagyon, de közelget az éjszaka, melyen senki sem

¹⁰ Babits Mihály: *Arany életéből*. Apró részlet egy biográfiai kísérletből. *Nyugat*, 1917, I. 432—437. Babits úgy veszi, hogy az első szak közvetlen benyomásból fakad; pedig a Sziget akkor még sziget volt, nem járt kocsi. Finoman jegyzi meg, hogy a ‚kis virág’ a Petőfi válaszütemében friss kép volt, a szalon tai országúté, ahol ‚holmi tüske’ közt nyílt, most csupán idea. A formareminiscencia hozza vissza a régi képet a rab gólyáról. Az első sor háromszori ismétlése tagolja három szakra az egészet. Hasonlóan tagolja a költeményt Szeremley Barna: *A. J. jelleme*, *Epilógus*-tükrében. *TJráma*, 1904.

^{10/a} Concha Károlynak, 1879 aug. 3. *Magyarország és a nagyvilág*, 1882. 44. sz.

¹¹ *Az elkésett* c. vers és Gyulainak, 77 okt. 22.

munkálkodhatok.“¹² Versei olyan könnyen, önkénytelenül áradnak, mintha egy *mimen* súgná fülébe. Érzik rajtuk a hivatás kielégülése, a meglepetés öröme, hogy elnémulásának átka megtörött. Csak magának ír, négy-szem-közt van a Múzsával, beszélgetésüket a ‚kapcsoló könyv’ zára őrzi. Múzsája, mint a mesebeli tündér, leskelődő szemtől nem tartva, leejti leplét, kedvtelve játszik a berek tisztásain, önnön mozdulataiban gyönyörködve, vagy mélázva néz a titkos árnyba, a futó habokat hallgatva.

Élete minden korszakában jótékony nemtőjének nézte a költészetet; fiatalon álmokat csengett tőle (*Télben*), az ötvenes években *Vigasztaló-nak* nevezte; most öregen is az élet megszépítőjének tartja:

A lantot, a lantot
Szorítsd kebeledhez
Ha jő a halál;
Ujjod valamíg azt
Pengegethi: vigaszt
Bús elme talál.
(*Mindvégig.*)

„Tárgy künn, s temagadban — És érzelem, az van“ — biztatja magát; a lantnak „csak hangköre más“. Lyrája egészen átmelegül. Régebben félrehúzó-dott verseiből, önálló életet adott nekik, — most nem rejtőzik, könnyen nyílik meg, tartózkodás nélkül ír magáról, oda rajzolja magát genre-képeibe. „Mintha a beszédesebb agg váratlanul újra látogató Múzsája iránt bizalmasabb lenne, mint a tartózkodó férfi volt; érzékenységét nem röstelli, szívtitkait nem takargatja,

³² Arany lyrája. Akadémiai Értesítő, 1893 június.

bevall neki mindent, mit előbb rejtegetett, s egy öreg szív költészetének oly megható világát nyitja meg, mely a maga nemében páratlan“ — mondja Beöthy Zsolt.¹³ Azelőtt jobbra nagy, általános érzéseknek adott hangot, most közvetlen benyomások ihletik, mintha öreg emberek módjára — csak azt látná, csak az érdekelné, a mi körülte van.

A közélet eseményei, hangulata ritkán érintik. A nemzet megnyugodott a kiegyezésben, a költészetnek nem kell ujját folyvást a hazafias húron tartani. Nestor bölcsességével feddi a *Régi panaszban* s egy-egy epigrammal a belső torzsalkodást, túlzást, száj hősködést; egy-egy írói tanács is röppen a papírra. A világ háborgását távolról, általános emberi szempontból nézi. A német-francia háború, az orosz-török mérközés, Boszniának ebből következő megszállása — sok magyar véráldozattal — irtózáttal tölti el. Az erkölcsöt és a civilizációt féltette minden háborútól, mint *Gondolatok a békecongressus felől* című költeményében. 1871-ben főttkári jelentésében iszonyodva nézett a német-francia háború borzalmaira, melyekben „a népvándorlás iszonyait” látta ismétlődni. Most egy csodálatos kép tűnik képzelete elé: a háború elvesztette hangját, az öldöklés néma látvány: a szenvedély rivalgása nélkül a gyilkolás még szörnyűbb, még érthetlenebb. (*Néma háború.*)

Mégis megünnepli a törökök plevnai győzelmét az orosz által felbujtott délszláv vasallusaikon, mert ez nemzetünket érinti. (*Plevna*, 77 szept. 21.) A közhangulat nálunk a török mellett volt. A jeles szerb költő, Zmáj-Jovanovics János, *Toldi és Toldi estéje* fordítója,

¹³ *A Képes Irodalomtörténet tanulmányában.*

Murány ostroma kész fordításának kiadására kérve a költő engedelmét, jó magyarsággal írt levelében szóvá is teszi ezt, mire Arany megmagyarázza, hogy nemzetünk a keleti népek szabadságharcát is rokonszenvvel kísérné, „ha orosz terjeszkedést nem látna benne, mely első sorban hazánkat fenyegetné végromlással”.¹⁴ 1877 november 21-én írta a levelet, — 29-én elesett Plevna, az oroszok segélyére siető oláhok rohama alatt. Ez vonta maga után Bosznia megszállását, azután a berlini congressust, melyen a hatalmak helybenhagyták, hogy — mint Shylock a font húst — Bulgáriát, Montenegro, Boszniát kitépjék Törökország testéből. Az ily értekezleteket gúnyolja a *Civilisatio* c. vers.

Szeme jobbra környezetére fordul.

Családi körébe új alak lép: a kis unoka, új érzés: a nagyapáé. Piroska már tizenkét éves; egy meghitt vers szól hozzá, nem a Yictor Hugo-féle „nagyapaság művészete” (Part d’être grand pere) módján, hanem természetes, féltő gyöngédséggel, amint az ember egy virághoz hajlik. Hangot ad annak a sajátságos érzésnek, a mint távolodást érez kettejük közt az által, ha a gyermek fiatal lánnyá serdül. „Ő kisasszony lett előttem, — Én meg neki óriása.” (*Növünk együtt.*) Féltőn figyelni növekedését, szeretné az élettől megóvni. (*Csalfa sugár.*)¹⁵

A külső világ is megváltozott körülte hosszú hall-

¹⁴ 3 877 nov. 21. Mindkét levél kiadatlan. A költemény is csak a *Hátrahagyott Versek* közt látott napvilágot.

¹⁵ Arra int levelben egy másik fiatal lányt is, akit még Körösről ismert: „A búbanat eljő idejére, ha időelőtti ábrándjainkkal föl nem idézzük is. A bimbó ... ne akarjon hullatag szírom lenni: eljő a kor, hogy visszaóhajtja bimbó létét.” Wohl Janka: *Gyermekeveimből.* — *Pesti Napló*, 1882 október 29.

gatása alatt. Új benyomások tolnak elébe. Alföldi tájak helyett a föllendülő főváros képei: az épülő Sugár-út romjai s új palotái, a Duna-part, a Margitsziget, az új híd. Új alakok is: a fiatalok közt támolygó öreg pincér, a szabad természet rakoncátlanságára bosszankodó műkertész, a kiabáló újságáros, a rangos kéregető nemzetközi alakja¹⁶ — megannyi tanulmányfej, jellemvázlat a nagy város életéből. Egy almanach lapozása közben évszakonként kipécézi a lábrakapott nagyozolást, nyegle úrhatnámságot.

Ő fordul nálunk először a nagyváros élete, alakjai rajzához. A hallgatóg évek hosszú megszokása fölfedte fonáságaikat, fölébök kerül, a józan magyar értelem nevető szemével tekinti. Az érzelmes gúny a mosoly szivárványát ragyogtatja e léha és fonák világ fölött; többre becsüli a régi, egyszerűbb és komolyabb idöket; egy kissé laudator temporis acti. Ügy tekint e hangos, tolakodó seregre, mint felnött a játékban hevülő gyermekre. Mosollyal bírál, de fájdalmas, hogy mindenen mosolyog. Egy aggastyán nézi így a világot, melytől könnyű neki a megválás; már szinte kívül áll c lihegő életen. E mélabús szemlélődés, szánó megbocsátás, ez életközöny: folytonos búcsú az élettől. Érzésein, hangján állandóan őszi mélabú rezeg. Az öreg-kornak nem volt eddig költészete nálunk, ő szólt először ezen

¹⁶ E typusról Arany *Koszorú*-ja is írt (1863 U. félev, 4. sz., 88. 1.) Victor Hugó életrajzát ismertette (V. H. raconté pár un témoin de sa vie); itt van említve az úri kéregetők hada; egy ilyen hölgynek Victor Hugó ezt a választ adta: Yoici vos vingt francs, comtesse, — Qui qu'on puisse — en verité Manquer á la charité — Qui nrmnque á la politesse. — Arany első kéziratán élesebb vonások is voltak, pl. egy áthúzott versszakban: „ ... s hogy beszél! (Pepi báró, Aladár gróf — Töle jöttem) — mint a szél.“

a hangon, a mint költői őszintesége az új környezethez, új tárgyakhoz, új érzésekhez simul.

Lyrája mindig kivált az egy-érzésű lyra hangköréből, nála mindig több húr rezdült egyszerre, Négyesy már ötvenes évekbeli lyráján is megérezte, hogy „a tépelődő lelkiállapot, a bonyolult hangulat sok tekintetben közelebb állt a modern lyrához.“ Császár Elemér kifejtette, hogy „vagy egy félszázaddal megelőzte korát“, „egész lelki valója a jelenhez csatolja, a mi enervált, ideges korunkhoz¹⁶“, benne „a ma bonyolult lelki világú embere önmagára ismer.“^{16/*1} Most még több hangulati kísérője van egy-egy benyomásnak, még több mellékszöngéje a hangnak; állandón egybejátszik lemondás és mosoly, szenvedés és megnyugvás, a jelen és az emlékek, a pillanat benyomása s a messzenéző tekintet, mindent megértő ellágyulás harmóniájába olvadva.

Mindenütt az öreg-kor szemlélődése, hangulata, csak művészetén nem érzik a hanyatló kor lankadsága. Költői ereje még fejük, az új versek hangulata mélyebb, gondolat- és kép-kapcsolásuk gazdagabb, szerkezetük biztos, mégis szabadabb, könnyebb. Egyik első verse, a *Télben*, külső képekkel járja körül az élet komorságát; a mi igazi magva, a költészet sóvárgása, az csak egy halk sóhajban lebben el; most ugyanez az érzés lyrai hőforrásként csordul ki leikéből a *Mindvégig* versben; a tücsök énekével egyetlen sorban illusztrálja dala önkénytelenségét s elhangzása resignációját. Ha kép lebeg előtte, most nem szélesedik el, hamar társul az eszmével, mint *A lepke* rajzában;

^{16/a} Négyesy László *Arany* c. füzetében; Császár Elemér: *Arany és az utókor. Budapesti Szemle*, 1932. 225. köt. 330—364. t. és *Arany János emlékkönyv*, I. köt.

minden vonás a gondolatot árnyalja. A *Gondolatok a béke-congressus felől* hatalmas eszme-sora helyében most egyetlen szemléletes képpel kelt megdöbbenést *A néma háború*. Mennyit nem foglal magában az *Ének a pesti ligetről!* Ott az épülő Sugár-út felemás képe, az elhanyagolt liget, a mulató nép, visszagondolós a szigetre, aztán Szalonta emléke és ott leánya sírja, itt a Toldy Ferencé, s a névtelen sírkő; minden a közeledő halálra fordítja gondolatát, mi ez- időtajban szinte rögeszméje. Ilv dúsak újabb versei tartalmában, ilyen hajlékony szerkezetek.

Joggal mondhatta Lévay, hogy e későn és bőven sarjadt versek „nemcsak az elsietésnek, vagy a költői erő hanyatlásának jeleit nem mutatják, hanem egy benuulásban . . . emelkedésről tanúskodnak“. Lyrája most a leglyraibb, genreképei a legszínesebbek, egészben legközvetlenebb, mintha e gondtalan nyár napjától fölengedne a hallgatás jege, fölolvadna lelkében a sok elfojtott érzés, gondolat.

Az őszi nap leáldozása ez, mely utolsó melegét ontja végsugaraiban, mézet csöppent az érett gyümölcsbe, bíbor és arany meleg színeivel önti el a ritkuló lombokat, de fénye szomorkás édességgel hat a szívekbe, míg az alkony lehel lététől sóhajtva hullanak a levelek.

A lyrától tovább megy a tárgyias költészetre, baladákra. Tartalom és szövevényes forma dolgában még tovább fejleszti művészetét, magát a műfajt is. Mintha a parlag évek minden elfojtott ereje egyszerre lobbanna föl benne, mintha a látása körére boruló köd egész figyelmét befelé fordítaná, képzeletének világába.

Eleinte három régi töredékét egészíti ki. Ez mu-

tatja tartós lankadságát, hogy ily rövidebb művet is félbehagyott; mutatja azt is, hogy tervei mégis folyvást éltek benne, megszólalásra várva. Van eset erre másnál is: Goethe fiatal kora óta érlelte magában *A korinthusi ara* tárgyát, éveken át az *Isten és a bajadér-ét*, meg a *Páriá*-l (1783—97; 1816—23.).

Aranynál az *Éjjéli párbaj* első sorai egy 57-ből való, kézzel írt nagykörösi színlap hátára vannak odavetve; a *Tengeri-hántás* első megkezdett kézírata szintén az ötvenes évekre vall, akkor *A tengeri fosztok* volt a címe.¹⁷ Riedlnek kedvenc ötlete, hogy ez már akkor is régi tárgy volt, a fiatalkori *Egyszerű beszélyké*-ből alakult át. Valóban rokon a kettőben az elhagyott árva lány szégyene, halála; a csábító önvádja, megörülése, holdkórsága. — Régebbi kézírás az *Ünnep-rontók* első három szaka szintén; a *Zabolátlan tánczolókról* szóló verses ponyva-históriát még Szilágyi István mutatta Aranynak.¹⁸

Ballada-tárgyak is seregestül rajzanak körülte. Többnyire átfut rajtuk valami lyrai, subiectiv szál, jó részt emlékeiből fölmerülő népies tárgyak. *Vörös Rcbck* jegyzete az első közlés alján *helyi* népmonda foszlányára hivatkozik.¹⁹ *A képmutogató* sátrában, panorámájában Tolnai Vilmos nem ok nélkül keres fiatalkori élményt a debreceni vásárról.²⁰ *A Tengeri-hántás* falusi kép és falusi történet.

¹⁷ Ezt a kéziratot Arany László id. Szinnyei Józsefnek ajándékozta.

¹⁸ Szilágyi maga mondta Majláthak. L. Zlinszky Aladár: *Arany balladaforrásai. Irodalomtörténeti Közlemény ele*, 1900, 383—85. 1.

¹⁹ *A Vasárnapi Újság*-ban, 1878. 25. sz., jón. 23.

²⁰ Tolnai: *Irodalomtörténet*, 1916 167—179. 1.

Merít eleven benyomásból, mint a valódi népballadák szerzői. Ilyen volt régebben *A honvéd özvegye, Ágnes asszony*. A benyomás egész üdesége érzik a „Duna vizén lefelé úsz a ladik“ kezdetű, népdalba ömlő balladai történeten; szinte látni a part fái közt a figyelő költőt, a mint a lármas csónak után néz s gyors képek villannak fel előtte, egymásba folyva: a csónak előbb a lakodalmas népet viszi, aztán az asszony jár rajta piacra, végül a gyilkos szökik benne. A képzelet sebes játéka tartja egységben a változó képeket, külsőleg pedig a csónak képe. Ép így, szemléletből nőtt ki a *IUd-avatás*. 76-ban (ápr. 30.) nyitották meg a Margit-hidat; a költő elnézegette a szigetről kőpilléreit, vas-íveit, alattok a széles Dunát. Képzeletében a megnyitás ünnepélyével ellentétben a híd éjszakája elevenül meg dantei visióban; mintha az elkárhozók csoportját látnánk Michel Angelo *Utolsó ítéletén*.

Hat reá irodalmi forrás is. A *Tetemre hívás* szokásával az ötvenes években foglalkoztak többen, köztük a költő tanártársa, Szilágyi Sándor.²¹ Az igazságszolgáltatás e rejtelmes módja már akkor megragadhatta a költő képzeletét.

Történeti tárgyú nincs ez új balladák között: gyöngye szemével nem búvárkodik a krónikákban. Mindent képzeletéből sző; a régiektől elütő tárgyakat keres, különösebbeket, mélyebbeket, új meg új bonyolult

²¹ Zlinszky Balásfy Ferenc értekezését jelöli meg a ballada forrásául: *Székely tanulmányok. Új Magyar Múzeum*, 1858, a III. cikk: *Tetemrehívás vagy halálújítás*. U. ott: Révész Imre: *Az ordáliák*, 425—57. 1. Szilágyi ugyanott, már előbb írt az *istenítéletekről*, 1855-ben, *Adatok a tűzpróba történetéhez Magyarhonban*; ez polémiát is keltett; erről Arany írt is *Tompának*, 1856 márc. 20.

formáit a feldolgozásnak, változatosságot. Az *Éjjéli párbaj-t* ‚kisértetes históriá’-nak mondja a kézirat, *Vörös Rébék* ‚babona’, *A képmutogató* ‚énekes históriá’ a dunai ladik története valóságos népdal, a *Hidavatás* ‚városi ballada’.

Régebbi balladáihoz csak a rég megkezdett *Éjjéli párbaj* hasonlatos. A szenvedély-szülte bűn sokszor megigézte a romantikusokat, ballada-tárgynak is. Vörösmar tynál *Az özvegy* megölte férjét vágy társával, ezt is meg akarja mérgezni, de ez hóhér-kézre adja. Az ismételt bűn a balladát a rém-romantika lejtőjére űaszítja, a büntetés költőietlen. Madách *Wampir-jában* a férj haddal támad felesége szeretőjére, elesik, de az új nász után visszajár, s a nő elhervad ölelésétől. Arany párviadalt vívat, egyik fél orvul dönti el, bűnhődését önvád okozza., látomás gyötri; a nő ártatlan áldozat. — Ez még elbeszélő ballada, több jeleneten át foly; újabban többnyire inkább egy pontba gyűjti az eseményeket, vagy elmondatva a jelenbe vonja s kerettel foglalja szorosi egységbe. Ezzel mintegy a maga lábára állítja az eseményt s a mesélő és hallgatósága világához szabja.

Ilyen élő a keret *A képmutogató-ban*: a vásári panoráma kikiáltója egy történetet mond el versekben, s hozzá pálcájával a sátor falára akasztott festett képet mutogatja, a történetet mindjárt árulja is ponyva-füzetben; ennek hangja felé hajlik, művészien, a költemény előadása. Ez által két képsor, két mozgalom foly össze: a sokadalom képe meg az elmondott történet, melyet a hallgatóság hiedelmével fedez a költő. Hasonló a *Tengeri-hántás* szintén; tanyai jelenet; nemcsak a mesélőt látni, hanem hallgatóit is, sőt a mese hatását rajtok. Az első szak tájképe: az éj homálya,

a lobogó tűz s az elnyújtózó árnyak mindjárt fogékonnyá tesznek a rejtelmes hangulatra. Egy-egy figyelmeztető félreszó mintegy belevonja a mesébe a pusztai éjszaka képeit, hangjait, — ezek rajzolják ki a tájat, mint az *Erl-Königben* az apa szavai; egyúttal fokozzák a hatást a hallgatókra, s az olvasóra is. Mikor a lányt a csábító kerülgeti, — a róka nesztét veszik észre, a lefutó csillag a lány elbukását jelképezi, könnyét a harmat, a kuvik a halálmadár, a gulya kolompja temetési harang helyett kondul, a mese végén éjfél üt a toronyóra. A természet e bele játszásával a mindennapi tárgy rendkívülivé és rejtélyessé válik. A mese megszállja mintegy az egész tájat, meg a hallgatóságot is; a mesélő kétszer is rájuk szól, előbb, hogy kezük ne álljon meg a nagy figyelésben, később az álom ereszkedését látni: „Ne aludj, hé! vele álmodsz!”

A mese s a sok rejtelmes vonás csakugyan behálózta őket, arról álmodnak, a mivel elaludtak: legények-leányok a Tuba Ferkó furulyája szavát hallják. A történetnek ez az elringása, a hallgatók leikébe átvitt befejezés illik a babonás tárgyhoz s a mese hatását mutatja.

Van, hogy egész ballada egyetlen kép, egyetlen jelenet. Ilyen az *Ünnepront ók*: az Isten házával szemben tivornyázók halálra táncolják magukat s pokolra süllyednek. Veleje szerint legenda ez, Arany annak is mondja a kéziratban. A mese családfáját vallásos intelmekben, példázatokban Katona Lajos a XIII. század elejéig tudta felvezetni, Binder Jenő száz évvel még feljebb; megvan Taxonyi magyar jezsuitánál is.²²

²² *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1899. és XXIV. kötet. XT. o. Binder Jenő, 1900. évf. Továbbá: Binder, *Ethnográfia*, I., 343. l. —1 Katona, u. o. 1900. és 1901. évf.

Prédikációkból búcsújárók hordták el a nép közé. Egyik változatban a misét megzavarok egy álló esztendeig tartó táncra vannak kárhozthatva, másokban bokáig kopik a lábuk. A példázatokban olykor az ördög a felbujtó, hol muzsikus, hol táncos. A mindenkit megtáncoltató varázshegedű is otthonos népmeséinkben, fiaálnál (*Jóért jó*, TIT. köt. 137. 1.); a halálra táncoltatás — mellőzött szerelmes boszújából — balladatárgy Csömör Danyi esetében, Erdélyinél (III. 153. L), Sallai Katáról Pap Gyulánál,²³ Arany László és Gyulai gyűjteményében is (I. köt. 53. és 54. sz.), s Kálmány Lajos *Vadvirágai* közt.²⁴ A tárgyat *Haláltánc* címen Szász Károly is feldolgozta balladában, s ezt Arany megbírálta. Tompának is van regéje az *Vnneprontókról*, csakhogy azok az Úr napját munkával szegik meg; így az ellentét nem éles. Ily mondákban sokszor kövé válás a büntetés. Arany sokat tartott a megrázó következetességre, hogy a bűn önnön büntetésévé válik; Tompa kötetében *A légekő* regéje végén, hol az anvjokhoz hálátlan lányok a tengerbe vesznek, megjegyezte: „A bűnből nem következik épen ez a büntetés‘ ő „psychikai, logikai és etikai kapcsolatot teremt bűn, büntudat és büntetés közt“, — ez teszi őt „a lelkiismeret költőjévé‘ — írja Kapi Béla.^{21/a} Kiérezte e tárgyból a legendát; nála az ördög a csábító, a mi forrásában, a ponyvahistóriában nincs meg; a büntetésben is ő fokozza a szakadatlan táncot halálossá, míg a föld megnyílik alattok s elnyeli őket. Ez a legenda

²³ *Palóc népköltemény eh, 10—15. 1.*

²⁴ *Vadvirágok, II. 64. 1. — Szeged népe, II. köt. 1. sz.*

^{21/a} *Az etikai elem Arany Jánosnál. — Budapesti Szemle, 1933. 230. kötet.*

szellemében van; így mondja a *Scala coeli* példája, melyet Arany nem ösmert, de költői érzéke megpótolja a tárgyát mindazzal, amit a nép vallásos képzelnie ráruházott, önjerejéből visszaállítja az eredeti alakot.

E balladának egész tömeg a hőse, melyet a közös szenvedély, közös bűn szinte egy személyyé forraszt; „a csoportos örültség egy fajtát állítja elénk, — mondja Riedl — minők a középkorban járványosan pusztítottak“;²⁵ máshol hozzát teszi, hogy ilyen tömeges örültségre Shakespeare-nél nincsen példa.²⁰ E tömegballadának sincsen párja, csak magánál Aranynál, a *Hid-avatás*. Roppant látomás ez: egy fiatal ember, mindenét elkártyázva, a hídra támolyog, éjfélkor; tébolyuló szeme előtt öngyilkosok serege rajzik a hídon, kísértet-rajt vet föl a hullám: megelevenül a nagyváros bűne és nyomora, az öngyilkosok statisztikája, egy óriási haláltáncban, minőket középkori festők képzeltek el.

Egyetlen jelenetbe tömörül a *Tetemre hívás* is: a halott dalia sebe megindul, rávall szeretőjére, kinek könnyelmű tréfája okozta halálát. A mese csíráját Riedl itt is a költő fiatalkori beszélyére, *Herminá*-ra vezetné vissza, hol a lány színlelt kacérsága kergeti halálba kedvesét. A mese szinte mellékes e jelenetben, a tragikai igazságszolgáltatás minden; Riedl mondja is, hogy „mintegy túhegyre állítva találjuk a tragikai vétséget“; Beöthy például állítja e balladát arra nézve, hogy „a tragikai egyén akarata csak megindítja s

²⁵ Arany János, 3. kiad., 162. 1.

²⁶ Shakespeare és a magyar irodalom. Magyar Könyvtár, 40. old.

nem vezeti végig a dolgok folyását²⁷. A végzet fonja itt a sorsokat: természetfölötti módon vádol, a büntetést kiveszi az emberi kézből, maga sújt le.

Ez újabb balladák tömötték személylyel, eseménynyel; zordonak és megrázok; a szerelem- és hősiségnek balsorsukban is fölemelő képei helyett alapjuk komor erkölcsi tévedés. Erősebben indítják meg az olvasó képzelmet, jobban fel rázzák érzésvilágát, mint a régebbiek. A büntetés pallosa élesebb. Régebben a költő nem került az eseményekből szövődő epikaibb tragikumot sem, mely váratlanul jó, mint a természet vihara, s épen következtelenségében fenyegető és megrázó. Nem tragikai-e *Zách Klára*, vagy *Bor vitéz* arájának sorsa?²⁸ Nagyobb részt azonban a jellemekbe rejtette a bűn csíráját, a bűnbe a bűnhődést, Shakespeare-i módon. Az újabb balladákban nem annyira a személyekre vetődik rembrandti fény, ezek szinte kevésbé egyénin jelennek meg, — inkább a vétségre, s ez többnyire általánosabb erkölcsi tévedés. Valóságos sorstragédiák; egy szó, egy tett egész lavinát indít meg, mely mindent elsodor és elzúz. A végzet uralkodik bennök, természetfölötti rejtelmes világrend, a néphit, a babona.

A babonának nagy a költői értéke: a népi mythológiának ma is élő maradványa ez, mely egyaránt nyilatkozik lelkieken és élettelen tárgyak útján; feltár és büntet rejtett bűnöket; benne természetfölötti erő beavatkozását, magasabb hatalom kezét érezni, a mi megdöbbsent, megfélemlít. Ez tetszett Goethének *Az elűzött gróf* balladájában, hogy van benne „etwas

²⁷ Beöthy Zsolt: *A tragikum*, 422—24. 1.

²⁸ U. a., 19—20. 1.

Mysterioses“, nem a tárgyban, hanem az előadásban.²⁹ Aranynak egy balladája mutat hasonlóságot Goethe bölcselmi magvú balladáival: az ünneprontók a *Wandernde Glocke* tárgyával, s az ördögdudás a *Zauberlehrling-gel*. Arany azonban nem képzeletéből merítette a ‚mysteriosus’ elemet, hanem a néphitből.

A babona hatalmát a székely népballadákban látta; megrázhatta Kőmíves Kelemenné sorsa, *Kádár Katá-nk* a színét változtató, jelt adó keszkenő, a tóból fel szóló hang,³⁰ a szeretők halóporából kinőtt páros virág. A rejtett gyilkosságot mondában, regében fölfedi valami jel: Csabor úr vérét nem lehet lemosni a templom faláról,³¹ szent Gellért vére nem tűnik el a szikláról;³² az ártatlanul kivégzett Bánffy Dénes vére felbuzog a földből.³³ Rendre tűnnek föl Arany-nál a nép babonái: a *Tengeri-hántás-ban* Tuba Ferkó holdkórsága egy magasabb kéz büntetése, a levegőből hallatszó zene szalontai néphit,³⁴ ott van már *Az elvesztett alkotmány-ban* (az V. ének elején). Az *Ünneprontók* merőben néphagyomány: a halálra-táncolás, az ör-

²⁹ E balladájához írt magyarázatában. Aranyban régebben is keltettek gondolatokat Goethe balladáit: *Szondi Tcét apródja-ban* a jelen olvad át a múltba, mint *Az elűzött gróf történeté-ben* a múlt torkollik a jelenbe; mint itt a végsor, úgy illeszkedik az eseményekhez *Ágnes asszony* refrainje; *Bor vitéz-ben* a mágikus világítás, a képzelődés káprázatai az *Erllcönig* vonásaival rokonok; Arany-nál több a mese, a lelki élet árnyalása, fokozódása, drámaibb az előadás, hézagossabb és tömörebb, s főként kevésbé elvont.

³⁰ Az előbbi az *Ezeregy-éj* meséiben is megvan, a kútból felhangzó szó egy soot balladában.

³¹ Erdélyinél, I. 471. 1.

³² Szt. Gellért élete, 20. 1. és a Budai Krónika.

³³ Csereinéél, 85. 1.

³⁴ Szendrey Zsigmond, *Irodalomtörténet*, 1915. évf. 150. 1.

dög, a gyehennába sülyedés. A tetemre-hívás a középkor babonája, hogy a meggyilkolt vére megindul a gyilkos közeledtére. Ezt Temesvári Pelbárt (Quadrag. II. 44.) és Laskai Osvát is prédikálta.³⁵ E titokzatos tanúbizonyság megragadta a költőket. Shakespeare *III. Richárd*-jában Gloster közeledtére ‚holt Henrik sebei — Megnyitva sebzett szájok, újra vérzenek’ (I. felvonás, 2. szín). A *Nibelung-énekekben* így tudódik ki Szigfrid gyilkosa: Hagen jöttére a halott sebe vérzésnek indul (XVII. kaland). Aranyt megragadta e költői mozzanat; a hún-trilogia első terv-vázlatában már élt vele: ‚Midőn KrimJiild Etelét siratni lejött volt, sebei vérzettek’. Ez a hit hazánkban is élt, Kállav Ferenc említi,³⁶ Jókai magyar történetében szintén.³⁷ Ipolyiból veszi a költő a pap szerepét, a pristaldust (481—82. 1.). A balladának tulajdonképpen ez a tárgya: a sors beavatkozása, büntetése. A *képmutogató*-ban az asztaltánc a műveltek babonája (Table moving), mely az ötvenes években divatozott nálunk; a *Szépirodalmi Lapok*, asztal járványról’ beszéltek. Arany gyermekei is üzték,³⁸ a költő sokszor nézte;³⁹ magyarázó kis cikket is írt a szemek hatásáról.⁴⁰ Barátai közül

³⁵ L. Katona Lajos értekezését, *Ethnographia*, 1900, 277 79. 1.

³⁶ *A pogány magyarok vallása*. A Kisfaludy-Társaság által ötven arannyal jutalmazott pályamunka. Pest, 1861.

³⁷ *Jókai: A magyar nemzet története, 1851. V. ö.: A varchoniták-baiL a Zomotort*.

³⁸ Tompának, 53 ápr. 27., Ercseynek, 53 máj. 27.

³⁹ Ágai Adolf írja, aki akkor körösi diák volt. — *Por és hamu*, 73. 1.

⁴⁰ A *Budapesti Hírlap*-ban, 53 ápr. 27. — Tolnai Vilmos akadt rá. A költeményről írt tanulmánya: *Irodalomtörténet*, 1916. évf.

Egressy Gábor volt nagy mester a szellem-idézésben.⁴¹ A külső alak: a vásári kikiáltó előadása, s a beszött rejtelmes elem ad szint az egyszerű mesének, mely voltaképpen *A vár és kunyhó* romantikus történetének korszerű realiztikus megfordítása.

Legkülönösebb *Vörös Rébék* balladája; itt szinte tetten érni, mint olvad össze a valósággal a rejtelmes; a babona úgyszólván szemünk előtt születik meg. Egy népi töredék annyit mond: ‚Vörös Rébék által ment a — Keskeny pallón s elrepült‘; ebből a magból kél ki a költemény. A banya az életben is rontó, ‚malefica‘; boszorkánysággal szerez férjhez egy lányt, azután rosszra csábítja; a dühre gerjedt férj egy varjúra lő s a banya esik le: itt van csomóra kötve a két szál, itt lendül át a valóság a babona-hitbe. Az események tovább megint maguk lábán járnak: a gyilkos elbújdosik, útjába vetődik feleségének csábítója; megöli, törvényfa várja: mindez valószerű, természetes, — de a varjú folyvást kíséri, üldözi, zaklatja, bosszúja hajszolja mintegy az akasztófára; végzete, mint a darvak Jbvkusnak. Boszorkányok elváltozása mindennapi a mesében;⁴² a varjú halált jelentő gyászmadár; gyülekezésük a krónikákban Kis Károly, Mátyás király halálának előjele. Merényi népmeséi közt *A szárdinai királyfi* címűben egy Kuvik nevű banya boszorkány is, halálmadár is; ‚ott szokott huhogni a haldoklók ablakánál‘ *A káro-g-ásnak* nyelvünkben szinte értelme van,

⁴¹ L. Arany levelét hozzá., 54 márc. 19.

⁴² Előfordul varjúvá változás is, bár nem boszorkánynál: Merényi *Dunamelléki meséi* közt *A tizenkét fekete varjú*, Pap Gyulánál *Jártár varjú*, — Grimm: *Die sieben Raaben, Die zwölf Brüder*.

mint az Ocskay haláláról szóló énekben, Merényi meséjében is. Erről Arany bírálata megjegyezte, hogy ha a mesélő a mesebeli elváltozást valóhoz köti, pl. „azóta kiált így a varjú: Kár! Kár!” — ez „népi szellemben történik”; maga is így tesz a ballada végén. A balladában minden mozzanatnál hangzik e baljós szó, rejtélyesen, hol emberi, hol madárszónak; először a férj megbánását jelenti, aztán Rebi néni sópánkodása, most az asszony csapodárságát sajnálja, majd a gyilkos fölött repdeső varjú káröröme szól belőle, végül az asszony szánalma, megbánása. Tele jár a sötét madár népies elhessegetése, eleinte mintha az asszony megtántorodását riogatná el belső hang; később a bujdosó gyilkos szándékát; azután az asszony hajtja vele a varjakat férje holttestéről; olykor szinte a költő rebben-tené el a vésztes madarat, végül a nép rettegését fejezi ki, mintha költőre és olvasóra átragadt volna a babonás félelem.

Messze háta mögött van már a skót balladák tanulmánya, csak hatásuk ment át vérebe. Visszatér oda, ahonnan elindult: a népballadához. A népi balladaszerzők módjára emlékeiből, eleven benyomásból veszi tárgyát, többnyire népies tárgyat (8-ból 5 ilyen); alászáll a népi képzelődés mélységeibe, a népmesék csodálatosságai, a babonák rejtelmek közé. Most nem csak kísértetek járnak vissza: egész földöntúli világ tárul fel, természetfölötti hatalmak uralma. Ez elemek felhasználásában s a kidolgozásban a költő egyéni művészete érvényesül, most még magasabbra hágva. Egy-egy balladában valóságos tragédiára elegendő alak mozog, néha egész tömegek, mégis sokszor egyetlen jelenetbe szorul az egész. Tárgy, előadás változatos; nincsenek kettő, amely hasonlítana egymáshoz. „Mindegyik egyet-

len“ — mondta Négyesy.⁴³ Az előadás tömör, egy szó, egy felszó is sokat mond. *Vörös Rébék*-ben az útonállás egész jelenete két szóban elevenül meg: „megállj, görög!”⁷ A *Tengeri-hántás-ban* Dalos Eszter fejfáján ez a felirat: „Itt nyugosznak — ebből tudni meg, hogy ketten; anya és gyermeke. Legtöbbnek elmondására külön leleménye van. Bonyolult versszakokat szerkeszt, mint egy-egy gót egyház oszlopkötegeje. Egész költeményen át tud fogni egy szót, egy rímet, mint *Vörös Rébék*-ben, ahol elejétől végig minden versszakban három sor egy rímre pendül. A rhythmus zöngelme néha káprázatos hangfestésbe olvad. Mily harsányan hozza el a folyó visszhangja a csónakról a szerb muzikaszót, a kolo ütemét, a lakodalmas nép kurjongatását, amint összeolvad az evezők csapásával, s a parti hullámok szabályos csobbanásával. (*Duna vizén ...*) Az *Ünneprontók* elején tisztán hallani a nagy harang kongását s közbe a kicsinek éles csendülését; e komoly mély hang küzd a tivornya szapora zajával, míg végre a kecskeduda mekegése veszi át a vezérszólamot.

Valóban, a ballada terén Arany nem csak a maga művészetét fejlesztette egyre magasabbra, hanem magát a műfajt is.

A „kapcsos könyv“ zárát nem volt szándéka megnyitni, titkát nem mutatta még feleségének és fiának sem.⁴⁴ „Naiv öröme telt benne — írja Arany László, — nemcsak ez időben, hanem már régebben is, ha egy-egy kész munkával lephette meg azokat, a kikről tudta,

⁴³ Arany géniusza. — *Budapesti Szemle*, 1932, 227. köt. 153. l.

⁴⁴ Arany László: Bevezetés a *Hátrahagyott versek* előtt.

hogy az ily meglepetés nekik örömet okoz. Mi pedig azzal igyekeztünk viszonzni e gyöngédséget, hogy nem kérdeztük, mit dolgozik, sőt nem is mutattuk, hogy észrevennők, ha valamin dolgozott. A korai kérdészködés háborgatta; röstellte, ha valaki figyelemmel kíséri, mivel tölti idejét. E részben is teljes függetlenségre és szabadságra volt szüksége. Várni kellett, a míg ő maga önkényt mutatja meg a kész művet.“ A „kapsos könyvinél ez sokáig váratott magára. „Már jó sorozat volt lapjain, mikor végre anyámnak fölolvastott belőlük néhányat; az ő kérelmére mutatta aztán meg nekem s kettőnk kertére Gyulainak és Szász Károlynak.“ Gyulai mindjárt ostromolni kezdte, hogy adjon e kincsekből a *Szemlé*-nek. Arany vonakodott. „Talán gondoltam olyan formát, hogy ha egy kötetkére való gyűl össze, kézirat gyanánt, saját költséggel kiadom vagy száz példányban, s barátaim, rokonaim közt *emlékül* osztom el“ — írta később.⁴⁵ Ennek Gyulai útját vágta, mikor tréfásan azt mondta: „Te, János, már ide s tova írónak sem akarnád tartani magadat, s úgy beszélsz, mint valami nagyúri dilettáns, a ki kerülni akarja, hogy a közönséges írók közé elegyedjék.“⁴⁶ Levélben is unszolta; „írásban van bátorságom azt is elmondani, a mit szóval átalltam.“ Ily érzékeny tudott lenni Gyulai, s ily tisztelettel volt Arany iránt. „Költeményeid közt olyanok is vannak, a melyeknél jobbat legvirágzóbb korodban sem írtál“, — így érvel a kritikus. „Ha kiadásuk magadnak nem okoz örömet,... az egész nemzet örvendene“ — mondja a költő csodálója. „Kérésem teljesítésével megjutalmaz-

⁴⁵ Gyulainak, 77 okt. 22.

⁴⁶ Arany László bevezetésében.

nád hű ragaszkodásomat“ — így kér a barát. (77 okt. 20.)

Arany engedett, némi szemrehányással: — „miután te szerkesztői dolgotat a baráti érzelmesség terére vitted.“ „Megmondtam, mitől félek, ha kérelmedet teljesítem: és az, úgy sejtem, *már is* bekövetkezett. Az a *szűkkörű* nyilvánosság is, melynek eddig átengedtem e versecskéket, ... kétkedővé tett legjobbnak hitt darabjaim értéke iránt. Nem bízom többé magamban, ítéletemben; s ezzel megszűnik a lehetőség, hogy... csak egy újabb költeményt is írhassek (a mint hogy egész októberben egyet sem írtam); minden sornál, melyet kezdeni akarok, kivont karddal áll előttem:

„Vigyázz! nagy közönségnek írsz, melynek Ízlése már nem az, a mi volt anno 48 és te sem vagy az, a ki akkor voltál!... *teljes* nyilvánosság csak növelni fogja bennem ez érzetet; s tisztán tudom előre, hogy ha ezek közölve lesznek, két sornyi költeményt sem fogok többé kigondolni, vagy papírra vetni.“ (Okt. 22.)

Így jelent meg, a költő kedve ellen, a *Szemlé*-ben 1878 januárjában az első hírnök a ‚kapocs könyv’-ből, a *Tölgyek alatt*, a *Magyar Bazár*-ban *A lepke*; ez utóbbit a *Vasárnapi Újság* s a *Pesti Napló* is átvette. Gyulai nem csalódott: a költő megszólalása nagy visszhangot keltett; a szerkesztők ostromolni kezdték; ha valamelyik régi ismerős szerkesztő, Vadnay, Nagy Miklós, egy-egy költeményhez jutott, előre hirdették ‚az irodalom barátainak’; ha megjelent, végigjárta az újságokat. De a költő sem tévedt sejtelmében, hogy a nyilvánosság meg fogja zavarni nyugalját. A *Tölgyek alatt* szövegét otromba kéz kivágta a *Pesti Napló*-ból s megküldte a költőnek, kék plajbásszal aláhúzgálva, mint valami iskolai gyakorlaton, a mit hibának nézett,

éppen a festés és kifejezés szépségeit: a lombok közei-
ántört égboltot, a *fény foltok*-at a mezőn — e szemléle-
 tes festői képeket, — a *lepadt* éveket, *szülő* hont, a
 felhők *szeme rebbenését*, a *meg kellettik adni* bibliás ki-
 fejezést. Ezt egy nyikorgó gyatra vers kísérte, olyano-
 kat mondva, hogy a költő ‚lyukat ütött dicső kobozéba’,
 ‚lánglisztje közé korpát elegyített’ s azt tanácsolta:
 ‚hagyjon fel a Pindus meredek ormával’.⁴⁷ Arany azt
 írta a vers alá: ‚Pályám kezdetén is *ebben a formában*
 kaptam verset. Az névalírással volt (Petőfi Sán-
 dor) .. Az eset sokáig bosszantotta, míg bosszúságát
 tavasszal egy pompás válasz-versben önti ki, mely duz-
 zad a szellemességtől; ízekre tépi a gúnyverset, foly-
 vást ismétlődő sorok kalodájába, tréfa és gúny vessző-
 csapásai közé szorítja gáncsait; a rhythmus és rím
 játsziséga elfojthatatlan hahotaként hangzik. E verset
 a gúnyverssel együtt megmutatta sógorának.⁴⁸

Nem vette nagyon lelkére; 78-ban csak a *Szemlé-
 ben* öt verse jelent meg, A tiszteletdíj körül tréfás
 torzsalkodás támadt. Arany nem akart honoráriumot
 elfogadni; mire Gyulai egy szőnyeget csempészett szo-
 bájába; Arany tréfás haraggal követelte a ‚luxuriosus’
 szőnyeg elvitelét; Gyulai méltóságolva válaszolt: ‚ne
 tessék luxuriosus költeményeket írni, akkor a szerkesz-
 tők sem fognak luxuriosus szőnyegekkel kedveskedni.’
 — Jutott egy-egy költemény a *Fővárosi Lapok-nak* és
 a *Vasárnapi Tíjság-nak* is. Viszonozni kívánta ezzel a
 szerkesztők szívességét, kik éveken át küldték lapjukat.
 Vadnay személyesen járt nála verset kérni. Lapja, a
Fővárosi Lapok, — szépirodalmi napilap — erősen
 harcolt a jó ízlés őrzése körül; szívósan küzdött a láb-
 ra-

⁴⁷ Szerzőjének neve Sárvány Antal, RiecU, 3. kiad., 335. 1.

⁴⁸ Ercsey, 194. 1.

kapó külföldi áramlatok ellen; ezért küldte neki Arany éppen a *Kosmopolita költészet* c. költeményét. „Azt hiszem, hogy a költészet nemzetiessége mellett kötelesség s legillőbb felszólalni nekem, ki még ez irány utolsó mohikán jakép a földön járok”.⁴⁹ A költemény hitvallás a költészet nemzeti hivatása mellett, mint az ötvenes években *A költő hazája*. Harcos költemény volt;⁵⁰ Arany föllépését Gyulai az ősz Toldi baj viadalához hasonlítja, a ki még egyszer kiáll megvédeni az ország-címert idegentől.⁵¹

A Kisfaludv-Társaság is részt kért a költő újabb munkáiból s dicsőségéből. 78 februárjában az ünnepi közülsen olvasta fel Szász Károly a *Tetemre-hívás*-1. „... a hallgatóság riadó tapsokba tört ki — írja a *Pesti Napló* (febr. 11.), — tíz percnyi szünetet kellett tartani. Azután az egyetemi ifjúság küldöttsége ezüst koszorút adott át az elnököknek, kifejezendők részvételeket a nemzet a feletti örömeben, hogy a nagy költő hosszas pihenés után ismét megszólaltatta lantját.”⁵² Arany nem volt ott az ülésen; végeztével a Kisfaludv-Társaság tagjai, az ifjúság képviselőivel, lakásán keresték fel. „Szűk dolgozó szobája néni bírta befogadni a nagy csoportot.” Akkor volt ott a Petőfi-Társaság küldöttsége is, hogy a tiszteleti tagság oklevelét

⁴⁹ Levele, 78 márc. 6., kiadatlan; látogatásáról Vadnay I. *Fővárosi Lapok*, 82 okt. 24., a vezércikkben.

⁵⁰ Dr. P. J. Arany János pár év előtti szózata a magyar költőkhöz. *Egyetértés*, 1882, 294. l.

⁵¹ Emlékbeszédében.

⁵² Arany némi viszonzásul az egyetemi ifjak segélyegyletének alapító tagjai sorába lépett, az alapító-összeget, 50 frtot, a *Szemlé*-től járó honoráriumából Gyulai tette le. (Arany László megjegyzése a szőnyegről váltott levelek mellett.)

átadja; egyikük, Váradi Antal, mindjárt kéziratot is kért egy Szigligeti-album számára. „A költő — írja a *Pesti Napló* — íróasztalából egy hosszabb költeményt vett elő (a *Tengeri-hántás-t*) egy kézirat-csomagból, melynek látványa úgy hatott az ottlevőkre, mintha hirtelen egy rejtett bánya kincseire bukkantak volna/ 1880-ban pedig az *Éjjéli párbaj-t* szavalta el Szász Károly a Társaság közülésén.

Az otromba gúnyvers tehát nem némította el, a nyilvánosság épp oly kevésbé. Noé galambjai egy-egy babérlevéllel tértek vissza. Tizenkét költeményt bocsátott útjára; a bizalmasabb vonatkozásúak közül, emlékezései, panaszai, genre-képeiből egyet sem; „nem bánom, ha holtom után nyilvánosság elé jutnak, de most azokkal föllépni eszem ágában sem volt“ — írja Gyulainak, s *Hagyaték* című versében ismétli: „ne haljak meg, mint koldus, — A ki semmit sem *hagyott*.“

Ősszel nem teltek többé oly gyorsan a kapesos könyv lapjai. A városban, a szobában el volt zárva új benyomásoktól; emlékei, gondolatai sem szálldostak körülte oly meghitten, mint magányos sétáin. Nem alkotó kedve lohadt le. Váltig bántja a sok töredék, a sok ‚kerített óriás fenek‘, a félbemaradt *Toldi, Csaba, Jobb része aranyálma*. (*Bolond Istók*, II. — 16—17. vsz.) A Margitszigeten, Toldi első párviadalának színhelyén, hogyne éledt volna meg előtte alakja! A kézirat félig készen hevert íróasztalában, terve kiforrva. Télen Szalay történeti művét lapozgatja s a Budai Krónikát; az újraéledő terv lassanként betölti képzetét.

Toldi jut eszembe, kiről még ifjonta,
Játszi elmém könnyű énekét elmondta...

(T. Sz. I. 2.)

Minő gyászra fordult azóta ez ének, s mily régóta van „réa kulcsolva” ajka. „Ez egy munkámmal igazán tartoztam” — mondja a kész mű végén, meg Tóth Endrének is: „Ezt az egyet legalább nem akartam töredékben hagyni, mint annyi mást.” (79 dec. 9.) E műhöz apai fájdalomja közben is visszatért, bevégezni azt a drámai jelenetet, midőn Toldi mint új asszonyt látja viszont Piroskát Tar Lőrinc házában. 1867 nyarán begigattatta lánya siratását a VI. ének elejére. Talán azért is tudott bánatában tollat fogni, mert ez énekben Rozgonyi lányának halálát, apai fájdalmát következtetett írni, rokon sorsot a magáéval. Toldi búsulása, fanyar dözsölése a szalontai várban szülőföldjének emlékeit, mondáit idézi fel, Bethlen hajdúit, a ravasz Varga Mihályt, Győri Jakab cselét, hogy elbúcsúzzék tőlük s a szalontai békés öregség álmát leánya sírjába temesse.

A 47. versszak után megáll; erre mutat, hogy a továbbiak tartalmát röviden föl jegyzi, emlékeztetőül.⁵³ Változott írás még négy szakot told hozzá, azután abba marad, hét álló esztendőre.

1874-ben, Karlsbadból hazatérve, vette elő újra,

⁵³ E föl jegyzés szerint a két rabló csak *utána* lopózik a sírhoz, s Toldi „a csudára becsődülő lakatosoktól izenve, eltávozik”. (A Rozgonyi-házhoz üzen t. i.) — A két tolvaj neve György Lajos szerint Genovéva történetéből való, Heinz és Kuntz (*Erdélyi Múzeum*, 1911, 186. 1.); megvan e két név Kleist (*Michael Kohlhaas*-kban is, Hinz és Kunz, de nem alacsony rendűek. (Császár Elemér Kleistra mutatott rá.) Lehr Albert azt mondja, e két név a németben aljnépet jelent, (*Magyar Nyelv*, 1905, 455. 1.). Dobóczki Pál is, *Erdélyi Múzeum*, 1911, 306. 1.) — Hihetőbb Ferenczi Zoltán feltevése, hogy e két nevet *Coriolanus* Ortlepp-féle fordításából vette (melyet ismert); Hob és Dick ott Hinz és Kunz. (*Magyar Shakespeare-Tár*, XI., 314.1.)

a VI. ének közepe táján (52. vsz.), augusztus 23-án, pihenten; szept. 18-án az ének végére ér, 30-án a VIII. énekbe fog. (A VII. ének helyére a régi dolgozat III. énekét veszi át.) Itt van elmondva, Tar mint keres oltalmat a királynál; ez most felháborodik a csalárd ál harcon, a mit a II. dolgozat nem sokba vett; mindkettejüket kitöri! a lovagi rendből. Lőrinc nem örülhet a gyáva biztonságnak, mert Toldi rajta üt, párharcra hurcolja, levágja. Ura holttestének láttán Piroska tetszhalálba ájul.⁵⁴ Mindez szorosan egymásból folyik, mint az egész költött mese, a költő leleménye, mégis úgy van irányozva, hogy az utolsó mozzanattal újra Ilosvaihoz térjen. Verses krónikája összefüggés nélkül említ annyit: „Szolgáló leánya királyné asszonynak — Egy koron meghala, mondják herczeg leányának, — Leányt nagy gazdagon eltemették vala.“ E pár sor volt az alap arra, hogy a költő Piroskát a királyné udvarába adta; ez kelthette benne a gondolatot Piroska tetszhalálához is, a mivel összeolvaszthatta Ilosvai másik adatát, mely alig látszott a Toldi mondába illőnek: „Gazdagsággal való rakott sírt felbonta.“ Szilády Áron vette észre, hogy ez a két esemény-részlet biztosan összetartozik,⁵⁵ így vette a költő is, ámbár Ilosvainál e két részt széjjel választja egymástól a nyalka özvegyel való kaland. Fóti József Lajos kiderítette, hogy e két epizód, a szerelmi felsülés meg a sírablás, idegen eredetű Ilosvaiban, s a kettő igenis egymáshoz

⁵⁴ A mint a tornácon letett holttestet a feleség meglátja: Tolnait a *Nibelung-ének* XVII. kalandjára emlékezteti. {Egyet. *Phil. Közl.*, 1906, 228. 1.) Szigfridet a Krimhild küszöbére teszi le; Krimhild ott látja meg s lerogy.

⁵⁶ *Régi M. Költők Tóra, IV. 70. 1.*

tartozik.⁵⁰ Boccaccióból valók, honnan Ilosvai korabeli költők sokat merítettek. Boccaccio egyik novellájában (II. nap 5. elb.) a póruljárt szerelmes ruhátlanul az utcára esik, csavargók rákényszerítik, hogy egy sír kifosztásában segítsen. Ez a mesének burleszkomikus alakja. Ilosvainál is az özvegynél esett kudarc után, mikor az utcára huppan, vetődik Toldi egy lakatgyártóhoz, s azzal együtt megy, büntársként, egy sírt kifosztani. Ebből a rablásból formálta a költő a sírbolti jelenetet, mely a holtak hitt kedves föléledésével Riedlt *Romeo és Juliá-ra*, emlékeztette, noha nyilvánvaló, hogy az alapötlethez, a sírlátogatáshoz, Aranyt nem irodalmi példa, hanem Ilosvai s az „epikai hitel” vezette. *Romeo és Júlia* e mesének regényes-sentimentális ágához tartozik, midőn a holt leányhoz kedvese elmegy a sírboltba s a lány fölocsudik. Toldi is elmegy, igaz, a sírűregbe, öleli a holtat, ki erre föleszmél, de aztán elátkozza Toldit, férjének gyilkosát. Ezzel örökre elszakadnak egymástól, sorsuk meg van pecsételve, Toldi elveszti becsületét is: eltávozta után két tolvaj kirabolja a sírt s a tettet ő rá fogják; az egyház átkot hirdet fejére.

Mindkettőjük további sorsa a középkor lelki világa

⁵⁶ Fóti József Lajos: *A Toldi monda és két idegen eredetű epizódja*, 1906. Fótit Beöthy Zsolt Bolyai Farkas *Párisi-per* színművére figyelmeztette, melyben szintén van hasonló jelenet; rablók feltörik a sírt, mennydörgés elriasztja őket. Louis jó, ölelésére a holt Henrietté föleszmél, Louis hívja magával. — Szinyeyi Ferencnek is szemébe ötlött ez a hasonlóság, még részletesebben. *Egyetemes Phil. Közi.*, 1911, 302. 1. Bolyai *Őt s somorijáték-kt* Arany 1856-ban ki is vette a nagykőrösi iskola könyvtárából. L. Huszár György: *Arany János könyvei Nagy-kőrösön. Irodalomtörténet*, 1913, 550. 1.

szerint fejlődik. Piroska felveszi a fátyolt, Toldi beáll vezekelni egy monostorba szolgának. „Klastrombán gárgyántól barátruliát vöve“ — mondja Ilosvai, a kinél első bujdosztában végez a királyi konyhán efféle alacsony szolgálatot, mint itt: „... vízért küldik vala, Két jó öreg kondért hamar ragad vala.“

Ezzel Ilosvai elhallgat, a monda elnémul.

Ezentúl a történelem pótolja. Nagy Lajos korát nem is lehetne valamely nagy eseménye nélkül rajzolni, s ezekkel Ilosvai adós. Kemény Zsigmond talál-gatta, a lengyel vagy az olasz hadjáratba viszi-é el hő-sét a költő, — pedig a választás nem nehéz. Az első dolgozatban amaz úton indult; amit talált, csupa merő forgács; az olasz hadnak alapja Endre királyfi meg-gyilkolása, ez lelki indíték Lajos királynak a bosszú-hadjáratra, s ebben bő része lehet Toldinak. A királyfi végzetét az első dolgozatban Durazzo Károly levele mondta el, krónikás hangon, — itt egy balladás ének, Arany legremekebb alkotásai közé illő. Szalay leírását követi, szinte ízről-ízre; az egész merő szín, mozgalom, dráma.

Endre és felesége közt négy sorban egész jelenet: a színlelt szerelem, Endre vak bizalma, mialatt az ál-nok asszony az áldozat szeme láttára fonja a hurkot; kész jelenet az Endre és anyja között való szintén: az anya féltése, tanácsa, a varázserejű gyűrű, Endre bi-zakodása, a mint rögtön megfenyegeti ellenségeit s ez-zel kihívja sorsát; aztán a gyilkosság éje, a dulakodás, a nem nyíló ajtó; végül az udvar víg hazatérése Ná-polyba: egész tragédiára elég tárgy. A költő kórus módjára jósolja el őérezetével a történendőket: a *háló* éles célzásával, a ‚gyanús szeretet’, ‚bolond bátorság’,

„rettenetes éj’ jelzőivel. Ez esemény a következőknek alapja, a bosszuló hadjárat indítéka.⁵⁷

A hadi készülődést a régebbi dolgozat III. éneke adta elő, most ide van téve, mint VII. ének; így megnőtt a régihez képest az anyag, a tartalom. Toldi most nincs ott a nagy készülődésben, mint volt Prága előtt. A hős helyett húga Anikó indul el a haddal, Ariosto hősnőinek módján, eltűnt bátyja nyomát keresve; a fiatal Bencze kíséri. A hőst ezalatt a klastromból is

⁵⁷ Szalay, 180—181. 1. (VIII. ének, 63—68.) „Erzsébet tanácsosnak látá Endrét magával Magyarországra visszavinni, de e szándékáról lemondott. . . Endre máris fenyegetődzött bosszúállással, mihelyst a koronával a főhatalmat is elnyerendette.“ „1345 szeptember 18-án Endre vadászaton volt Aversában... a városon kívül levő kolostorba szokott szállni... a fejedelmi pár alvójába vonult. Éjfél tájban . . . Endrét kamarása által némi ürügy alatt kihívják, ... neki rohannak, hogy megfojtsák, tört nem használnak ellene, mert híre ment, hogy anyja, midőn tavai Magyarországra visszaindult, gyűrűt vont az árva fiu ujjára, melly őt vas és méreg ellen biztosítsa. Az erős ifjú védi magát, . . . visszaigyekszik az alvóba, mellyben fegyverei voltak, de mellynek ajtaját a cinkosok egyike bezárta. Ekkor hurkot vetnek nyakába, megfojtják. S most holt testét kilövik a kertbe. . . Hajnalban a királyné Nápolyba indult, hová Endre testét is vitték, de az udvar nem gondolt vele, s két nap múlva egy áhitatos lélek el temette t te.“ — Az asszony színlelt szerelme s a ‚selyem-arany szál’ Fesslerből való, III. k., 197., 212—3.; az is, hogy a királyfi holtteste a kertben hevert: Ysold s a barátok ‚fanden sie den Leichnam in dem Garten mit dem Strick um den Hals’; ezekre rámutatott Tolnai Vilmos, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1902; arra is, hogy Mikes Kelemen az 53. levélben a ballada első szakához hasonló párbeszédet mond el egy, neápoliszi királyról.

Szalay jegyzetben Endlichemek egy közleményére utal; Arany ezt is megnézte, mert a kötetszám sajtóhibáját kijavítja: *Jahrbücher der Literatur*, 34. köt. (Szalaynál: 14.)

tovább riasztja a nyomába érő egyházi átok, pedig a véletlen már kézre adta a két tolvajt, éppen Anikónak, kiderítve Miklós ártatlanságát a sír rablásban.

Itt, ereje teljében tette félre a költő a kéziratot (1874-ben), íróasztalába, a legelső tervek s a régebbi dolgozatok mellé, hogy négy esztendeig megint elő se vegye. Nem ereje fogytán, — mutatja az új rész; nem is terv híján, hiszen minden folyamatban van s könnyen folynék tovább; testi gyöngesége s a hivatal nyűge lankasztja el. A margitszigeti áldott nyár után, mikor munkakedve újraéledt, 78-ban veszi újra kézbe (VIII. én., 69. vsz.-tól), télen; február 20-ára megírja a IX. éneket, hogy 24-én a X.-be fogjon; május elsején bevégzi, belefog a XI.-be, de nyolc versszak után megáll.

Ez énekek már Itáliába kísérik a királyt. A költőnek Ilosvai helyén itt Szalay László a vezére; olvasára fölélednek régebbi tanulmányai. Őt követi a személyek s körülmények megismertetésében, minők Johanna új násza, Durazzo Károly megnyerése Johanna részére a calabriai hercegség által, reménye a trónra Mária kezével, álhúsége Lajoshoz; magyar részen a vajda s fiai, Kont és a nyitrai püspök; a Forliak, Malatesták meghódolása (VITT. én., 69—82, vsz., Szalay, 181., 185., 186—190. 1.), a várostromok sora. A költő, mint az előszóban írja, az egység kedvéért egybeolvasztja a két hadjáratot; nagy gonddal, a térképre ügyelve, illeszti össze a két utat. Szulmona, Canosa, Capua, Lucera, Foggia már a második hadjárat során estek; a párbajra hívás, a zsoldosok lázadása, a Szeredai-eset, mindé fontosabb episodok, ekkor történt a király haragja Laczfi Apor vajdára (136. 1.), (a költő ehhez idézi a Budai Króniká-ból: „Quod multis dis-

plicuit“, s hozzát teszi: „*ezt motiválom én*“). Rienzi is Szalay könyve figyelmeztette, hogy „érintkezésbe jött Lajossal”; mikor már „földönfutó volt a mindenható tribunus, s a magyar király tudtával 1348-ban az Apennineekben rejtőzött.“⁵⁸

Szalay mellett — úgy látszik — a *Budai Krónika* lapjait pergeti végig újra. Hitelesebben találja meg itt, a miket régen a Polgári Lexiconban és Horváth Mihályban olvasott; ezek nyomán felélednek a régi terv részletei. Megvan itt nevekből, eseményekből egy és más olyan is, mit Szalay nem említ, így János minorita (307. 1.; XII. é. n., 38. vsz.), a zsoldosok lázadása mellett Lesták szenesall érkezte;⁵⁹ innen veszi, hogy a királyt hazatérő útján Rienzi fogadja Rómában, mit a költemény egyik jegyzete helyreigazít, de az eposzba jól illik a tribün hálája.⁶⁰ Ily gondosan szemügyre vesz minden kis adatot. Aversa ostrománál olvassa, hogy Lajos „*sagitta balestre in pede letaliter fūit vulneratuf*“ (305. 1.), odajegyzi mellé: „*ez nem pusztá nyíl*“; két lappal hátrább: „*quidam laicus eum sagittavit*“ — „*ez nyű*“, teszi hozzá. Itt olvassa a Oanossa ostroma közben a létrán a királyra hengerített követ: „*eum ipse armatus per scalam ascendere festinaret, per ictus lapidum graviter percussus, in fossatum est prolapsus.*“ (303. 1., X. 65. vsz.)

⁵⁸ 193. 1., jegyzet.

⁵⁹ „Venit Lewstasius Senescallus (Officialis, cui Aulao Regiae cura incumbat) .. . portans secum multa milia marcarum, pondus argenti. a lap szélén ironnal: *seneschall*. (X. 47.)

⁶⁰ Singulis diebus Tribunus cum potioribus Romanis ipsum visitabant, (308. 1.)

A hadjárat végén, hol a krónika (306. 1.) adománylevelekről beszél, oda veti: „Ilyen lehet Anikó fiúsítása és Laczfi kiengesztelése Csáktornya és Osztrog által, Toldi cingulusa.“ (XII. 60.; a két helység neve Búd. Chron., 297. 1.) A Budai Krónikán alapszik, hogy a király a fölismert Toldinak övét küld, a mivel újra lovaggá avatja: „cingulo insignere seu militem creare“ —; a költő odaírja: „*tehát nem lovaggá csapás.*“

Bár a krónika rendesen híjával van a lelki mozzanatoknak, itt mégis fölemlíti a király bánatát, nagy felindulását: „.. ultra módúm dicendi vehementi dolori cordis sauciatus, condolens et anxius cepit... tractare de vindicta.“⁶¹ Az is megragad a költő emlékezetében, hogy a bánatos királynéhoz seregesen gyűlnek nemes úri hölgyek: „Convenerunt autem ad ipsam Dominam Reginam, temporis luctus sui, domini et dominae.“¹⁴ (285. L, VII. é. 24. vsz.) Említi a krónika a királyné vallásosságát, hogy Rómába bűnbánatból zárandokolt, „ut pro lenocinio et caede Feliciani de Zaah, generisque Indus exstirpatione, Deum, omnis mali vindicem, piacet.“⁶² Megtalálta a szűkszavú leírások közt a király intelmét az induló sereghez: „... ut in transitu suo et itinere nemini noceant, nec euiquam molestiam inferant, et de rapina exercenda ... ne nómén suum, regnum dignum et honorificum, per suae malae operationis infamiam macularent.“¹⁴ (286. 1., VII.

⁶¹ 283. 1. Aláhúzza a dubniczi krónikának jegyzetben közölt szavait is, melyek erről szólnak.

⁶² Aláhúzta a költő a *Budai Krónika*-ban, 269. 1., VTT. ón., 28. vsz. — Erre rámutatott Tolnai Vilmos, *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1906, 228. s köv. 1.

én. 17.)⁶³ Itt olvassa, hogy a vajda megdorgálja a királyt sebesülése után, merészségéért: „Barones ct Milites nimium sibi improperebant, quod ad talia se ingessit, (jae non deent Reginam Majestatem!“, oda is írja jegyzetbe a kéziratot: „*Chron. Bud. 303. I.*“ (X. éli., 70. vsz.) Bizonyára azért merte a *Daliás Idők*-ben táncba vonni Lajost, mert e krónikában azt olvasta róla, hogy Verona meghódolásakor „cum Rege et suis Militibus gloriose tripudarunt“, a mit Arany meg is jegyez a lap szélén.

Mindez csupán példa, sokat megjegyez és mindent fölhasznál.⁶⁴

⁶³ Ezt már az első dolgozat fölvette, a IV. ének végén, hivatkozva a dubniczi krónikára. Ilyenekben is szívesen támaszkodik történeti hitelességre. Vértesy Jenő mutatott rá (*Egyetemes Philologiai Közöny*, 1906, 247. 1.), hogy a III. ének 57. vsz. esküformulája Hunyadi János esküjének mása, melyre Vértesy Döbrentei *Nyelvelmélei*-ben akadt rá (II. köt. 355. 1.); megvan Toldy Ferenc példatárában is, melyet a költő sűrűn forgatott.

⁶⁴ *Toldi szerelme*-nek forrásait először Hoffmann Frigyes kezdte kutatni, a brassói áll. főreáliskola értesítőjében, 1890—91. Riedl Frigyes is több jó megjegyzést tett. Összefoglalta s bőven és rendszeresen kiegészítette ezeket Szinnyei Ferenc: *Arany Toldi Szerelmének forrásai* c. értekezésében, mely a *Magyar Irodalomtörténeti Értekezések* során jelent meg. (Szerk. Dézsi Lajos. 6. füzet, 44 lap.) E művet újabb adalékokkal egészítette ki Tolnai Vilmos, az *Egyetemes Philologiai Közöny* 1906. évi folyamában; bebizonyította, hogy Nagy Lajos korának főforrását, a Dubniczi Krónikát, Arany csak a Budai Krónikába átvett részeiben ismerte. Tolnai talált rá Budai *Polgári Lexiconá-ban* az ALIO szó játékos jóslatra, melyet a XII. ón. 30. verszaka említ; a költő jegyzetet is tesz hozzá, de forrását nem mondja meg. (Tolnai cikke: *Egyet. Philol. Közl.*, 1906, 271. 1.) — 1917-ben jelent meg Weber Artúr tanulmánya a *Budapesti Szemlé*-ben (169. köt. 483. sz.): *Irodalmi*

Szalaynak azonban nem csupán adatokat köszön. Szalay eleven írói érzéssel részletezi a fő eseményeket s bele lát az alakok lelkébe; nem tartózkodik erkölcsi ítéletektől. A költő örömet kap ki belőle egy-egy leírni való jelenet, így azt, a mint Lajos a Silaro vi-zébe biztat egy közvitézt, s mikor merülni kezd, utána ugrat és kimentí. (Szalay, 198.1., XI. én. 5—10. vsz.); vagy Laczfi Dénes hőstettét Szoinmánál: „...a lako-

hatások Toldi Szerelmében. Weber apróra szétszedné *Toldi Ste-reimé-t.* Az álharcot Kisfaludy Károly *Budai harcjáték* c. bal-ladája Mátyás-Holubár viadalából származtatja, Szigligeti vitte volna át *Rózsa-ban* Toldira; az elkésett szerelemre gyúlást Kemény özvegy és leánya regényéből Mikes János alakja sugallta volna, ki bátyjának rabolja el Tarnóczy Sárát, aztán maga sze-ret bele (erre már Hoffmann Frigyes célzott); tragikus irányba a *Nib elun gén* Szigfrid-párbajának mintája hajlította. A Jo-downa-epizódot Byron *Kalóz-kval* állítja párhuzamba, hol Gul-nára kész meggyilkolni urát, hogy a rab Konrád lehessen. (Ennyiben akár *Agnes asszony* meséje is azonos.) Erre László Irma is céloz, a ki általában erősen túlozza az angol költők, főképp Byron hatását Aranyra. *Arany János angol irodalmi kap-csolatai*, Pécs, 1932.

Ily általános motívumok hasonlóságán indulva, minden mii törmelékké zúzható. Weber *Toldi Szerelmé-nek* „majdnem vala-mennyi vonását“ megtalálja Holbein *Kronsteini harcjáték* c. darabjában, melyet a költő diák- és színész-korában láthatott. Ha így volna, ha minden átvétel, miért került annyi fej-tőrébe a trilógia középső tagjának kitervelése és megírása? — Az újabb adalékokat saját kutatásaival kibővítve ismét Szinyei Ferenc foglalta össze, az *Irodalomtörténet* 1919. évi folyamá-ban, 246—259. lapokon. — Szinyei két dolgozata pontosan összeállítja a történeti forrásokat, irodalmi hatások megjelölé-sében óvatos; a többiek nagyon vékony szál után is elindulnak, szinte azt a hitet keltve, mintha Arany azt értette volna epikai hitel alatt, hogy egy vonást se merjen maga költeni. — E könyv-ben csak alaposabbnak tetsző hasonlóságnak, a történelmi for-rásokból csak példának jut hely.

sok, falaikba bízván, ingerlették az alattuk el vonulókat. A vajda megrohantatta a várost... Dénes bé sem várva a lábtók alkalmazását, egy Hebinger nevű német zsoldos hátán, sűrű kő és nyíl esőben gerendába kapaszkodik, honnan egy ugrással a bástya belsejében leszen. „Magam szemével láttam, — írja Círavina — hogy száznál több sommai rohant reá, ki láncával mellvasára, ki szekeredével sisakára... a sommaiak megdöbbenve hátrálnak kardsapásai elől... a fehér sárkány végveszélyt hirdet a lakosságának.“ Szinte szóról-szóra így van ez Aranynál; utána is teszi: „Nem hazudok, mert nem az ujjamhól szoptam.“ (Szalay, 199. L, XI. én. 80—82. vsz.) Szalay olykor Fessler módjára közvetlenül, liviusi egyenes beszédben szólaltatja meg alakjait, tömören, erőteljesen; ez néha kapóra jön a költőnek. Szalaynál Lajos így felel Johanna levelére: „Szemtelen életed, a bitorolt országiás, az elmulasztott boszú, a második férj, kivel magadat összeadtad, s a mód, melylyel az elsőnek meggyilkoltatását magadtól el akarod hárítani, ellened bizonyítanak, mint férjgyilkos ellen. Tudd meg, hogy a ki boszút vesz a gonoszokon, a mindenható isten, még él!“ (187—188.1.) Aranynál szinte szóról-szóra:

Szemtelen életed, bitor országlásod,
 Elmulasztott boszúd, férjhez szaladásod,
 S a hogy első férjed megölése vádját
 Tisztázni akartad: mindez tanúság rád,
 Mind ellened vall, mint férj-gyilkosa ellen.
 Hanem él az erős, bosszuáló Isten,
 Tudd meg! (VIII. én. 82.)

Így használja fel Szalay tömören csoportosított adatait akkor is, a mikor a király Taránti Lajos pár-

harcra hívására válaszol (Sz. 197., X. 80—83. vsz.);⁶⁵ egészen nyomába szegődik az Ítélet nagy jelenetében.

A várostromok leírásánál sok leleménnyel segít magán. Az első ostromnál, Szulmona alatt, leírja a bakot, számszeriját, készültükben, mint Homeros az Achilles pajzsát, ezzel magyarázva használatuk módját; nem mások ezek, mint a római catapulták, balestrák;⁶⁶ később a bakóié toronyról, a kos elébe eresztett gyapjas zsákról van szó, aztán a phalanxról. Egész ókori régiség- és hadtudomány van e részben, mint Flaubert *Salammbd-ydh'dn*. Egyszer a magyar gyermekjátékot veszi segítségül, az egymás hátára pattanó bakfittyet;⁶⁷ máshol a vár alá ásnak.

Ezt a részt némelyek szinte különálló harci eposznak tekintik, átlapozzák, vagy csak szemelgetnek belőle. Még Riedl is „kissé fárasztó toldalék-compositiónak” nézi. Csakhogy Nagy Lajos korát nem lehet vala-

⁶⁵ Megvan a Budai Krónikában is, csakhogy Szalay kidolgozza.

⁶⁶ Ezeknél az I. dolgozat (a IV. ének végén) Fesslerre hivatkozik. Van könyvei közt egy jó régiségtan: *Dictionnaire des Antiquités humaines et Grécques*, (2000 ábrával) pár Anthony Rich, traduit de l'anglais sous la direction de M. Chennél, Paris, 1859. Madáchtól ebből figyelmeztette, hogy a rómaiak asztala kerek volt. Szörnyei ugyanezen harci eszközök leírását találta Tassében (XI. és XVIII. ének); Arany leírása eleve nebb, mert készültük vagy használatuk közben mutatja e szerzőszámokat.

⁶⁷ A Budai Krónikában is: „Super scalam humanam, id est unus scandendo super scapulas alterius, murum ascenderunt.“ (304. l. — X. é. 26—28. vsz.) Látta ezt Arany eposzban is, a *Királyudvari 'kézirát*-ban — melyről eleinte nem tudta, hogy hamisítvány: — „A karókra szállnak a vitézek,... — másik sorra száll a harmadik sor, — harmadikra a negyedik, — ötödik, míg a vár tetejéig érnek.“ A *Csesztvnr* és *Vlaszlav*-ról szóló énekekben.

mely nagy eseménye nélkül rajzolni; máskép, országos dolgok híján, az eposz a verses regény felé hajolna el. Viszont Toldinak e hadban viselt dolgairól sem a történelem, sem a monda nem tud;⁶⁸ a költő leleménye álruhában, fölismeretlenül viszi a sereghez; a fő mozzanatokban részes, háromszor megmenti királya életét, csakhogy mindig nyoma vész.⁶⁹ Ott van húga, Anikó is, György bátyja leánya, az ifjabb Bencével, a kik őt keresik; társa is akad a kobzosban, kinek szintén kijut a harctéren a tennivalóból.

Ez alakok folyvást felbukkannak az eposz menetében. A VIII. énekben a véletlen Anikó kezére adja a sírfosztogatókat, Toldi a barátoknál szolgál, majd az egyház átka üldi; a IX. énekben a búcsúsok közt összeakad a kobzossal, elbeszéli neki az álharcot, fellobbant szerelmét, a szándékolt jóvátételt;⁷⁰ a X.-ben már Bariét ta alatt suhog karikása, a lábtón megmenti a királyt; Piroska megírja levelét a királyhoz Toldi mentségére. A XI. énekben egymást éri Szeredai esete, melyből Toldi paripája menti meg a királyt, Toldi szétveri a Lajos útján leselkedőket, megmenti a cseltől a párviadalban. így van ez mindenütt, sohasem vesztyük szem elől Toldit s a hozzátartozókat. A XII. ének na-

⁶⁸ A kutatás később abban is igazolta a költőt, hogy Toldi járt Olaszországban, az Alba Societas második tisztje volt a pápa zsoldjában, 1365-ben. Szilády Áron Ilosvai-kiadásában, *fiégi Magyar Költők Tára*, IV., 358. 1. L. itt 1, 131. 1. Szerepéből az Alba Societasban többet is kinyomozott Fest Sándor, *Budapesti Szemle*, 1938. márc., 724 sz.

⁶⁹ A király csak kettőt említ, mikor a hősnek visszaadja kardját: nem tud a királyfogókról.

⁷⁰ A flagellansokról Palackyban olvasta (II. 2., 312.), hogy véresre korbácsolták magukat, meggyóntak egymásnak; később elzülltek. — L. Szinyei füzetében, 27. 1.

gyobb része szól Toldiról, amint Piroska levele a királyhoz jut, Lajos visszafogadja kegyelmébe Toldit, hazatérnek.⁷¹ A király és vállalata iránt a költő személyes érdeket is kelt; külön érdeklődés kíséri terveit, sebesüléseit, szerelmét.

Arany szerkesztő ereje ritka művészettel tudja mindezt egybefogni. Egyesíti a két hadjáratot; az elsőnek végét teszi a csúcspontra, mert itt Lajos bosszúvágya betelt. Johanna ugyan kisiklott kezéből, de Károlynak fejét vétette Aversában, a két taránti herceget rabul küldi Visegrádra, Nápolyt megnyargalja. A költő eleve a lakoláshoz szabja a király haragját Durazzo Károlyra: ő szította a pápát Endre ellen (XI. 127, vsz.), ő hívja fel bosszúra a királyt, Akvilánál mégis szembefordul véle, kétszínű levéllel mentegette tettét (VITT. 73.); ő vette el Lajos szerelmét, Máriát, hogy kezével Nápoly trónját elnyerhesse; tőle félti Lajos Endre kis fiának ezt az örökségét (IX. 33.); — hogy Károlyt kézrekeríthesse, Lajos megfordítja egész haditervét, elfoglalja Nápoly egész királyságát; a költő megjegyzi az első kéziratot (IX. 27.): „Ezért tétetem Lajossal e (megvallom, különös) oldalmazdulatot, és hogy egyszersmind a második hadjárat eseményeit is érintenem lehessen.“ Ugyané megjegyzés mondja: „ . . . alaptervem megköveteli, hogy Lajosnak Durazzo Károly iránti gyűlöletét lehetőleg fokozzam, egész a katastrofáig.“ Ő személyesíti tárgyát Lajos bosszújának, mely a véritélettel csúcspontra ér.

Az ítélet-tartást magát elevenen írja le Szalay.

⁷¹ Akár számokkal ki lehet mutatni. A VIII. énekben 71 versszak szól Toldiról, G7 a királyról s a hadról; a IX.-ben 41 a harcról, (51 Toldiról; a X.-ben 113-ból 30 jut Toldinak, a XI.-ben 42 a 136-ból; a XII.-nek nagyobb fele, 113-ból 66.

Lajos magához hívja a rabságba esett hercegeket, „Fényes estebédhez ültette őket, *azon teremben*, hol Endrével a gyilkos éj előtt vigadoztak Johanna cinkosai. A víg lakoma éjfélig húzódott el.¹“ Ekkor Károlyhoz fordult Lajos... *„Gaz herczeg — így szólott —, tudd meg, hogy áruló voltodért meg kell halnod,... mindent elkövettél,... mi Endre testvérünk koronáztatását elhalaszthatá ... Tagadod, de íme kezemben vannak leveleid, ellened vallanak.*⁷² Tudtad, hogy Róbert király végrendelete szerint unokája Mária nekünk volt hitvesül *szánva*, te azt gonoszul elraboltad előlünk... *Nápolyba hívtál, s hűségedet felajánlottad nekünk*, és mikor seregeink ide érkeztek, te voltál az első, ki *Aquila városánál fegyvert emeltél ellenünk*, hogy... a mieink romjain építhessed hatalmadat’ Károly védeni akarta magát... *„Aquila ellen kellett indulnom, mert engedelmeskednem kellett Johannának*, de mihelyest hírért vettem érkezésednek, eloszlattam a serget. *Bízom az Úr Jézusban*, hogy *kegyelmet és könyörület esését találok nálad*. Lajos „az esdeklőt István erdélyi vajdának által adta, és másnap .. . lenyakasztatta azon helyen, hol Endrét megfojtották, és levettette a kertbe, hová Endre holttestét vetették, és megparancsolta, hogy három nap ott heverjen temetetlenül.“ (189—90. 1.)

E leírás Aranyánál megrázó drámai jelenet, melynek szavai a felindult szív hevességével lüktetnek. A király fejére olvassa Károlynak a vétkek egész sorát; a testvér-vesztés mellett a kijátszott szerelem is forr szívében. Szalay ezt azon számítással magyarázza, hogy

⁷² Ezt a *Budai Krónika* idézi a 290. lap jegyzetében: „... hielt ihm ein eigenhändiges Schreiben hin ...“

Mária kezével Lajos szintén Nápolyt akarta elnyerni, — Arany ezt mellőzi, de ahol Szalay e szerelmet említi, odaírja: „ez ugyan nem szószerint, de én így vehetem.“ Lajos kegyetlen tettét a költő azzal menti, hogy az ítéletet egész tanáccsal szavaztatja meg; jellemző, hogy abban helyet ad az egyenes magyar erkölcsnek és szónak. Laczfi ez ellenzésével indokolja létét a fővezérségről, minek okául a krónika Aversa második hadjáratbeli ostromának lassúságát mondja.⁷³ A költőé egyénibb, mélyebb ok; e tett a király felhevülését mutatja, ezzel egyben menti is. Hogy mindez a gyilkosság termében történik, s hogy a testet odaveteti a kertben, a hol Endre feküdt holtan, ez a bosszút a népmeséi egyenes igazságszolgáltatás színébe öltözteti. Hogy temetetlen hagyja, ezt a Budai Krónika jegyzetéből is olvassa: „Ludwig verbot ihn ohne seine Erlaubniss zu begraben.“¹⁴ E mellett írónnal: „Azt kérni jelen meg Durazzo szelleme“, a classikai eposzok felfogásával: „Útra szegény lelkét miért nem eresztéd?“ (XII. 29.) Ebből tehát már olvasás közben lelki ismeretfurdalást sző a költő leleménye, s Mária megjelenésével egyszersmind lyrai jelenetet alkot.

Így végződött az első hadjárat, 1348-ban. Azzal, hogy az oka vérbosszú és hogy a király haragja folyvást Durazzo ellen van szegezve, az egésznek némi egyéni szint, az Ítélettel pedig tragikai árnyalatot ad a költő; e ponton a hadjárat nem is eredménytelen, habár ez eredmény pusztá bosszuállás. A valóságban Johanna újra hadat gyűjtött, Nagy Lajos másodsor is levonult Nápolyba, de nem ért el semmit: a pápa fölmentette Johannát, „mert meg volt bűvölve“; a rá

⁷³ Budai Krónika, 305. 1., Szalay 199. 1.

rótt aranyakat Lajos elengedte, mert „e pénzben váltásdíjt látott Endre vééréért”.⁷⁴ Endre fiának halála, kinek igényéért küzdött, végkép elszakítja az olasz szálakat. Az Igazság szeme be volt kötve, a nagy tűz füstbe ment. így e két had-ut valóban nem több »pusztán regényes kalandnál’, minek Horváth Mihály nevezte, s Arany méltán írta, hogy „e történeten a művészet átka fekszik”;⁷⁵ a költemény végén Lajos is úgy látja, „így az egész bosszúm véres buborék volt.” (XII. 83.) A költő ezt elleplezte azzal, hogy az ítéletei a csúcspontra tette, a második hadjárat semmibe fülő kimenetelét pedig csak röviden érinti. Abbamaradását külső okokkal is magyarázza, az első had-út eseményeiből, minők a fekete halál, a Vezúv kitörése, a földrengés.

A nápolyi had-út különben nem főcselekmény, csak részlet; eldőltségével nincs minden befejezve. A király még kiengeszteli megbántott hőseit, Laczfit úgy mint Toldit, fiúsítja ja Toldi György fiús leányát, hogy e nemzetségnek magva ne szakadjon. A sereg, amily indulattal zúdult alá a félsziget völgyeire, olyan jókedvvel tér haza. Az első hadjárat végén Szalay megírta, hogy hazatérő fiának a királyné elébe ment, Segesdig; mi természetesebb, mint hogy Toldi anyja s a vén Bencze ott legyenek a kocsisorban. Útközben Buda felé a királynak szabaddá vált szíve lánggra lobban a boszniai bán leánya, a „szép Örzi”-ért, mint Szalay nevezi; Toldiné szekerébe meg a kobzost veszik fel Anikó mellé. Jegyváltásra jönnek; a boldogságot, mellyel az

⁷⁴ Szalay, 202. — Aranyánál XII. 85.: „Nem kell, öcsém vévét nem’ (adom el áron“.

⁷⁵ Tisza Domokosnak; 1. e mű 11. kot. 220. 1.

első ének derűje biztatott, ez a pár öröklí. Toldi Piroskának már csak sírját találja.

Ámbár a költemény írása időnként évekre megszakadt, sehol sem látni a forrasztás nyomait. Az események láncá szorosán egybefügg, a lánc-szemek egymásba kapcsolódnak. Az egésznek kiinduló pontja a vitézi torna; a közbejött prágai kaland meg a csehországi fogság gátolja Toldit az álharc fölfedésében és jóvátételében; a késő viszontlátásból foly boldogtalansága, gyűlölete Tar ellen, a párharc, a síri látogatás; ebből bujdosása s hogy csak álmezben lehet ott az olasz hadban.

Az új rész természetesen illeszkedik a két régebbi tag közé. Az első *Toldi-val* összekötik a főalakon kívül a közös személyek: a király, Toldiné, a vén Bencze, a csehországi fogság is hozzá van kapcsolva az első részhez, mert Jodowna a legyőzött cseh vitéz leánya. *Toldi estéjé-ből* előre van vonva néhány szál: az 'öreg' Bencze, a citerás kapus, Miklós kámzsája, paripája. Az új alakok természetesen vegyülnek közéjük. Anikó keresztlevele Ilosvaiban van: „Idő telvén Tholdi György megházasodék, Miklós húsz esztendő vala, hogy ez esék“; árva leánya most nagyanyjánál él. Dévaj kedvében első láttunkra magára veszi bátyja vértjét, játékból; szinte ilyen játék neki az is, hogy a sereghez álljon. Látszik, Toldi vére; de nem vérengző amazon, mint Tasso Clorindája; mikor a csatába sodródik, elájul; így ad Arany új szint a regényes eposzok elcsépelet közhelyeinek. A hosszú kalandból úgy tér haza, mint egy víg szürettről; természetes, hogy a király fiúsítsa, bár e mozzanaton, mely bizony ismétlés, a költő sietve halad át, s nyomban 'vissza alakítja nőnek'.

A kobzos alakja már anyaggyűjtés közben szemébe

ötlött a költőnek, a *Polgári Lexicon-ban*, Korotnoki Lenigyei Péter néven; újra találkozott vele a Budai Krónika egy jegyzetében (301.1.), hol a király oklevele Itáliában tett jó szolgálatáért feloldja a calumnja alól. E rejtélyes alak jó társa a bujdosó Toldinak. Ártatlan vétségét a költő Zách-eredetben látja, — ezzel Lajos királlyal is összekapcsolja.⁷⁶ Egyes vonásait üoffmann Frigyes Kisfaludy Károly *Tihamér* c. beszélyére kívárd a visszavezetni; ott a Zách-nemzetség kiirtásából megmentett Póza Itáliában él, lantja a vigasztalója; Lajos király vitézével Tihamérral egymásba szeretnek, a király feloldja a vér-ítéletet; de Tihamér elesik, Róza kolostorba megy.⁷⁷ Van ebben egy s más hasonlóság: a Zách-eredet, a lant, az olasz had, a szerelem, a kegyetlen Ítélet eltörlése, de minden megváltozik azzal, hogy a költő az alakot férfiúnak teszi. Más szállal is hozzá fűzi a királyhoz: őt teszi meg a Silaróba ugrató Szeredainak.

Ennyi kis mozzanatból rakja össze ízenként alakjait, azért olyan élők, s ennyire szorosán kapcsolja bele a mesébe.

Tar Lőrinc nevét is készen veszi s egész családfát ad neki, a régi család-történetirók módján: némi hamisítással. Tinódi emlékezik *Zsigmond király krónikájá*-ban egy későbbi, Zsigmond korabeli Tarról, ki „pokolba bément volt”,⁷⁸ s ott egy tüzes nyoszolyát látott, melyet Zsigmondnak tartogattak. Ezt emlegetik

⁷⁶ Szalayban a Zách-eset mellett a 156—7. 1. szélén ott a költő időszámítása: „Zách 1330 ápr. 17.; a nápolyi hadjárat 1348—50; a kobzos 5—6 évesnek tehető“.

⁷⁷ Hoffmann Frigyes: *Toldi Szerelmének forrásokod*. — A brassói állami főreáliskola 1890—91. évi értesítőjében.

⁷⁸ Gargantua. és Pantagruel meséjében is van egy alak, ki pokoljárásáról beszél. Már Virgílnél van alvilág-járás.

az álharc alatt a szájtátók, mint *őset*, mikor vértjében a Toldi nagy erejét látják. Címerül a költő tar-varjút ad neki, félszepségéhez illő fakó madarat.

Nehezebb feladat volt a másik két résszel közös alakok jellemzése, hogy sem fiatal-, sem öregkori énjüktől el ne üssenek. Arany jellemző művészetének diadala, hogy ez alakok itt még jobban megélednek. Toldiné a régi, sőt elevenebbé vált, Mikor fia a bajvívás után felgyult szerelmével keserűn vetődik haza Nagyfaluba, már a lódobogásra elébe szalad, látja, hogy valami bántja, kiveszi belőle, s bár váltig biztatta a házasodásra, most azzal csitítja: „Nem a világ egy lány, terem az szebbnél szebb.” Az egyszerű asszony s az anyai szív hajlékonysága ez, ki csak fiát nézi. Mikor hírért hallja, hogy fia dőzsölésbe sülyedt, ott terem Szalontán, rendet csinálni, mintha fia még most is gyermek volna; anyai önérettel kipurancsolja *fia várából* a mulatozókat s nagy takarítást művel. Miklós száműzetése hírére nem kerekedik-e föl nyomban Budára, összeszedve ősi kősonyűit, — mint mikor „száz aranyat roztésztába csinált vala” — nem is a királyhoz, hanem a királynéhoz, anya az anyához. Szegény, rosszul számít; bújával az önző fájdalmat találja szemben: „Másénál bizony a te fiad se kárabb.” Tüstént indulna tovább a királyhoz, az olasz táborba; ezt mégis Anikóra hagyja, maga beéri azzal, hogy elébe menjen a hazatérőknek. — Ez egyszerű, örök vonásokban egész faj-kép elevenedik meg.

Benczének szinte kettős arcképe van: az apa és fiú. A *vén* Bencze büszke gazdáira, egynek érzi magát velők, maga is méltóságot kölcsönöz uraságától; Toldit büszkén emlékezteti rá, „mikor *együtt* mentek a király elébe”. Fiát is szolgálatukra ajánlja; felelősnek érzi

magát érte. Mikor Szalontán a dőzsölők közé toppannak, asszonya felháborodásának láttán az együgyű öreg is fiára támad: „Te, te részeg! korhely! — Jó nemzetes úrnak *elrontója* vagy te.“ (VI. 45.) — A fiatal Bencze mintegy folytatása apjának, csakhogy az apai józanságból kivetkőzteti a kalandos vitézi életet. Prágában kapzsin lim-lomot rabol; elkábultában az idő teléről sem tud számot adni: Nápoly alatt tavasz múltán is a telet várja. Gazdájának Jodokkal való kalandját népmesévé nagyítja. Bárdolatlanságában komikus figura, ez enyhül rajta *Toldi estéje*-ben humorossá.

E részben telik meg Lajos király pusztá nevé élettel. összeolvadt a magyar néppel, átvette szokásait, de déli vére föl-föl lobban. Kalandvágyó, mint a prágai esetenél. Heves vérű; Mária láttára tántorodást érez, ámbár vér van köztük. Lobbanékony; leghűbb daliáját könnyen elítéli; vezérét is, hogyha ellene szól; nem irtózik a cseltől, a kegyetlenségtől sem, bosszúálló a véritéletnél. Szalay nem is hagyja ezt megjegyzés nélkül: „A színlest, melylyel Károlyt hatalmába keríté, megmagyarázhatjuk magunknak, ha gondolára vesszük, hogy Lajosunkban is volt még egy csepp azok véréből, kik ellen atyjának új hazájából jött“ (II. 190); Arany idézi ezt, jegyzetei során. De hevesége személyes bátorsággal párosul. Ilosvai Lajos királya Prágában a császár előtt „oly igen megijedett. vala, Ijedtében szólni egyet sem tud vala“, azért , nyomód ja vala' sarkát Toldi; Aranynál az egész vakmerő játéknak a szerzője és lelke a király. Nápoly alatt ostrom közben sokszor első a sorban; Szeredainak is, ha veszélybe küldte, utána ugrat, kimentí; a költő dicsekedve nézi: „ilyen ember volt a magyarok királya.“ (XI. 10.) Átveszi Szalayból nagylelkű bánását a bujdosó Rienzi-

vei, kinek kiadására (a mit IV. Károly császár később megtett), — mint Szalay Írja — „a lovagi Lajos bármi nt segíthetett volna saját ügyén ez által, nem volt képes/' (193. 1., IX. 41—48.) Ha néha későn ébred is, erős erkölcsi érzése van, mint Arany hőseinek általában. A vértélet után önvád gyötri; Szalay is Írja: „a későbbi években egész súlyával nehezedett szívére a boszú művének emléke' (251. 1.); a költeményben látomás háborgatja, mely Szinnyeit Rinald véres alakjának megjelenésére emlékezteti, Tassénál. (VIII. 60—62.)

A fatum eszméjét, mely Endre királyfi halálát a végzet megtorlásának fogta fel a Zách-nemzetség vére ontásáért, a költő elejtette, mert elfordítaná a figyelmet a hősről;⁷⁹ meghagyott belőle, a mennyit lehetett. Ez gyötri gyászában a királynét: „gyermekért gyermeket/' (VII. 28.) Lajos is erről hall éneket a tábor-tűz mellett, mert Istvánffy szerint „a cytharaedis ad lyram canitur¹⁴⁴;⁸⁰ rögtön elrendeli: „atyjának vétségéért a fiú sem személyében, de még birtokában vagy vagyonában se károsíttassék'. (Szalay, 206. 1., XII. 77.) Ezzel kiengeszteli a végzetet, eltörli házának c feltjét. Igv ruházza szép vonásokkal a költő. Alakja össze van fűzve Toldiéval: az Ő házassító terve a torna Kesziben, ő Ítéli el Tar vádjára hü hősét könnyedén, háromszor is neki tartozik életével, meg is engeszteli. Mindenütt ott van az eseményekben, sokban irányító, — szinte második hőse az eposznak. Eszményi lovag; maga említi példaképe gyanánt Cidet.

Mellette Toldi egyszerűbb, természetesebb lélek,

⁷⁹ II. kötet, 82—83. 1.

⁸⁰ A *Budai Krónika* jegyzete a 244. lapon,

de egyenesebb is. A magyar faj megtestesítője, sok jó oldalával, kevés hibájával. Vitéz, hű, legbensőbb érzésében gyöngéd, de indulatos, makacs, féktelen is, a mi erejéből folyik. Hetyke magyar legény, a ki körül csak a századok változtak. Érzése mindig betölti egész lelkét: ha harc, ha szerelem, ha bűvában dőzsölés. El van találva, mennyi a hűség és nyers erő érdeme országos dolgokban. A királyi udvarban felölti ugyan a lovagi köntöst, a mi szívbeli törvény, abban igazi lovag is: nők olt almazó ja (a csalárd lány rablásnál), rablók irtója, klastrombán vezekel, ostora a fajtalan vezeklőknek, jó barát s fegyvertárs, de alapjában a puszták fia marad. Prágában bunkót takar a pergamentbe, mint öregén buzogányt a mente-ujjba, s nem éppen lovagi módon üti le a császárhoz igyekvő hírvívót. A császár szekerét felnyilalja háttal, mint otthonn a pusztán a magukét. Az olasz hadban is karikással csapkod, tereli az ellent, mint csikós a ménest. Az a Toldi ez, aki farkasokat fojtott meg, malomkövel górált. Ebből érthető, ha gáncsolta az udvar olaszos életét, mi öreg korára fejére vont a király haragját. Ezen fordul meg sorsa is, hogy kevésbe veszi a lovagi szokásokat. Untában áll ki a Tar páncéljában, neki ez csíny, tréfa. Azután egyszerre szerelemre lobban. Riedl hibáztatja, hogy nem leplezte le magát, ál harcát ott nyomban. Nem természetes-e, ha vonakodott a csíny bevallásától? Előbb borba akarja fojtani bánatát,⁸¹ azután régi fiúi gyöngédségével anyjához megy, kiönteni szívét; így párosul benne az erő .mély érzéssel, a szülék tiszteletében, mely azon korban megvolt felnőtt fiaknál is. Azt képzeli, a prágai hadban

⁸¹ Ez is a régi Miklós; még a kifejezések is ugyanazok: *Toldi*, IV. é. végén: — „... haj rá! És az öreg kannát magasan felhajtá”. Tsz. II. 63. vsz.

majd elfüstölög érzése. Csakhogy e szerelem fejére nő, csak most veszi észre. Választani szerelem és szegény közt, kegyetlen dilemma, s Toldinak általában nem való dilemma. Prágai jó szolgálatáért remél kegyelmei, akkor elébe állhat Pozsonyinak. (IV. 1)6. és IX. 58.) Ez természetes elszánás, csakhogy késlelteti Jodowna s a fogság. Mire Budára ér, Tar boldogságával dicsekszik előtte.

A míg ő harcban és kalandban keresett feledést, Piroska egyre beljebb merült érzésébe, „in int gyenge bogár, mely keveredett mézbe”. (V. 105.) Egyszer látta Toldit, álmodozott róla, s mikor Tar vértében kiesik szerepéből s jobbjá lendíti a lánását, „neki megösmerszik”.⁸² Megalázást érez: „itt volt, megvitt; odadobá csúfra”; — dacos elszántsággal mondja ki végzetét: „Akarok Tar Lőrinc felesége lenni”; hozzá megy „azért is, Toldi boszújára, maga boszújára”. A megbántott szív daca ez, Cordelia-vonás. Rettegve gondol a házasságra, mégis alig várja, hogy Budára érjen, hova mátkasága idejére Lajos anyja udvarába adja. Hátha a lovag megbánta a hántást, s szerelemre gyúladtí vagy lássa legalább sorvadni, elhalni, „csak előtte haljon, a lelkire haljon”. A lemondás és vágy. önmegadás és dac vegyületét mély lélektannal olvasztja össze a költő.

Az udvarnál Örzse a déli vér hevével rögtön megszereti s megvallja neki gyötrő titkát, hogy Lajosba szerelmes, s nem félne magát a halálnak adni; merő ellentéte Piroskának. Piroska anyátlanul nőve, nem tud ilyen bizalmassá válni, csak nagysokára tesz kér-

⁸² *Nál és Damajánti-t* olvasva, Arany kiemeli: „... a hölgy, ki férjének *kocsizörgését* megismeri,... szépség”. Gyulaiak, 1854 jan. 21.

19. Tíz évnyi nap volt, melyen érző, rekedt
 Kőig lárása a fiasál csekedt,
 Kőirpítve jéges csomogéval, borral,
 Mely egy perczre hűsít, de azután forral,
 Égés a nappony, rekedni az anyjék,
 Pínyes fűszelkóddal volt fedve a szajék,
 Fű, fa, virág fonyadt, — elalétra vörte
 Míg fejt a láng nap a tengerde maréja.
20. Vége a nagy úr ut, pirodan, kezen
 Magkussóze magai nyugati széken,
 Bőrdobozos fedi a habos sugara,
 Pámulva a világ legmélt varosára:
 Ott pihent a ritku a tündéri Kapoly,
 Melyet a ringó kab, mint hú dajka, apol,
 Torlyai, aibóri, kerőjei felkőben
 Csomogéval alá, a hírsza, mely tengerden.
21. Majd a nyitó orvások, a királyi kertel,
 Cseve a tengerről könnyű szellő nyersok,
 Mely a faszorokot legyőzi, fűzabak,
 Fűzdiót a virágok fűzter illatában:
 Meglupa a cseresz, a narancsok fajt,
 Sónagot leléll, és anyai édes pára,
 E kéregerőven anyai édes pára,
 Többi a nagy kertek neu laknyijára.

HÁROM KIHAGYOTT VERSSZAK

A „DALIÁS IDŐK“-BŐL.

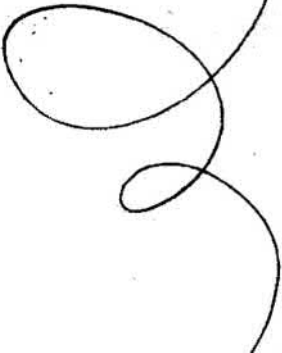

110. A mi úgy, hírleni: gyarapodott orvossal
Hírvezeték esztendőre át működni kezd,
Nem is hagyta ki a hírleni hírleni hírleni
A Hagyfalu és Balasszágy Földi.

Hagyfalu hírleni, — majd a hírleni hírleni,
Kinek en az hírleni hírleni hírleni hírleni
Lást hírleni hírleni hírleni hírleni hírleni
Hagyfalu hírleni, Balasszágy hírleni.

111. Egyéb hírleni hírleni hírleni hírleni hírleni
Nem hírleni hírleni hírleni hírleni hírleni,
Könyvbe' sem hírleni hírleni hírleni hírleni;
Csak en, egy hírleni hírleni hírleni hírleni,
DALIAS IDŐKRŐL hírleni hírleni hírleni hírleni
Közben, hírleni hírleni hírleni hírleni hírleni,
Nost hírleni hírleni hírleni hírleni hírleni:
Főhírleni a hírleni hírleni TOLDI SZERELME hírleni.

Éve 1879 május 15^{én}

„TOLDI SZERELME“ UTOLSÓ KÉT VERSSZAKA.
AZ ELSŐ FOGALMAZÁS, IRÓNNAVAL.

dést Toldiról, mintha rokona volna.⁸³ őrzse átlát rajta, hírt szerez a hősről; Bencze bárgyú tóditása a Jodowna-kalandról új tör Piroska szívének: „Él, él, de világát nem *teveled éli*.* Örzse kolostori életet tanácsol. Piroska nem tudja elégedett apja örömét megcsalni; „kezdi magát törni a kötelességhez¹⁴.⁸⁴ „S addig erőltette a mosolyt arcára: Szívébe is olykor lehatolt sugára.¹⁴ (V. 75.) Kimondja az esküt; „erejét kölcsönzi ősz atyja hajárul“; azután az eskü neki ,erős gyámok; el van szánva elnyomni szerelmét; azt sem tűrné, „hogy a világ előtt ne legyen ő boldog“. A költő még azt is hozzá teszi: a vérnek is lehet ebben egy kis része, ,nem epe a mézes hetek ifjú méze’. (V. 92.)

Sokoldalú és mély lelki elemzés ez, oly világos, pontos, hogy a magyarázat dolga csak idézés.

Kiküzdött megnyugvásának e pontján hívja Tar Lőrincz vacsorára Toldit. Toldi nem tud ellenállani a vágynak, hogy Piroskát lássa, Piroska is fél attól, hogy eljön, — fájna, ha nem jönne. A költő leírja az első pillantást, Lőrincz fecsegését, a közönyös dolgokról megeredő szót; az asztalnál Toldi segíteni akar a szeletelésnél a balog Lőrincznek; fölizgatott hangulatában Piroska ajkán kiszalad egy célzás az álharcra, mikor a jobbkez lendült meg; talán a viszontlátás szédülete súgja, maga jólérése, percnyi bátorsága, értésére akarja adni Toldinak, hogy észrevette, hogy mindent tud. Lőrincz haragra lobban, , visszacsap ja a szót az eredő helyen’. Elrémül tettétől, Tolditól. „Egy férj arczon üti nejét a vacsoránál, ... ki merte volna ezt

⁸³ A *Családi kör-ben*. is így tudakozza a lány ,testvér-bátyját’.

⁸⁴ Erről már az első tervekben ez volt a költő felfogása. (II. k. 78. 1.)

a jelenetet komoly hangú és tragikus végű eposba beilleszteni? — kérdezi Riedl. E jelenet jellemzi Arany ragaszkodását a valódisághoz: az egész finom realizmustól van áthatva, a nélkül, hogy csorba esnék a költészeten.“ Toldi átöleli, hívja magával Piroskát; ő téríti magához: a feleség szólal meg: *„becsületét védje meg a lovag⁹”*. A ballada-költő vonta így össze a szalakat e drámai jelenetben.

Mind a kettőjüket sodorja az örvény. Piroska eleitől fogva érzéseibe merül; most is magát hibáztatja, a mért nem bízott Toldiban, nem várt rá; elrémül, ha apja reményére, anyaságra gondol. Búvában elsorvad.⁸⁵ Toldi tetteiben él, kedvét, bűjút kiönti magából, tulajdon hibáját is másón, torolja meg. Halálra keresi Lőrincet, — megöli. A holttest láttán felesége tetszhalálba ájul. Itt egy másik kényes helyzet, melynek alapját Ilosvai adta: a hős feltör egy *„gazdagsággal rakott sírt’*, büntársul, egy lakatossal, — ez bajosan illik eposzi hőshöz. Aranynál szerelme, hűsége viszi halott kedveséhez. E jelenetet egyesek *Romeo és Julin* hasonló jelenetéhez mérik. De itt mi történik? A fölédő holt elátkozza az erőszakos vérengzőt, magát is. A hitvesi hűségről ez volt Arany felfogása már az első tervnél. Az is fel volt ott jegyezve, hogy *„klastromba megy’*. Ezzel alakja eltűnik előlünk. Csak egy levelét olvassuk, a király kezében; eloszlatja a sírablás vádját, menti Toldi ölő viadalát Tarral, kegyelmet kér

⁸⁵ Riedl e részben kifogásolta a VI. én. 7. versszakának utolsó sorait, mint *„csak gondolt és nem látott képet Gyulai azt írta oda a maga példányában: „Nem érti a dolgot. Hát szegény gazdagot ki látott szó szerint?”* Gyulai Pál *szélszövegei Riedl Arany Jánosához*. — Közli Csüry Bálint, *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 1929, 99. 1.

neki; a mellett megnyitja a király szemét Örsze szerelmére. Egy apáca végrendelete ez, a ki jótetteket hagy maga után. A kiért Toldi elvesztette lovagi kardját, hírét, — az szerzi vissza neki; a ki maga boldogtalan volt, szószólója a más titkolt érzésének. Az olasz hadból hazatérve, Toldi már csak sirját találja a Nyulak szigetén. Ott tesz fogadalmat, hogy szive többé asszonyt ne ösmerjen. A mit a lovagság ellen vétett, jóvá teszi hűségével, a mit Piroska ellen vétett, kiengeszteli egy élet bánatával. Az ő élete is lezárul e sírnál, ezután már csak napjai telnek.

A költő e részben „ritka tapintattal oldott meg egy erős tragikai összeütközést, a nélkül, hogy a megoldás szokott módjához folyamodott volna — mondja Gyulai Pál. — ... A kifejlés nem halál vagy erkölcsi megsemmisülés . . . Piroska hervadása, Toldi megtisztulása és sírig tartó csendes bánata oly igazzá és engesztelővé teszik a kifejtést“. E csendes tragédia — úgymond — természetes átmenet Toldi végnapjaihoz.⁸⁶

A Toldi élete deléről tervezett mesének két akadálya volt. Egyik, hogy a nagyerejü hősről a történelem nem tud; ezt a költő megoldotta azzal, hogy névtelenül, álruhában harcol. A másik az első *Toldi* azon sora: „nem is lön asszonnyal tartós barátsága“; ez most egy bonyodalmas mese szép megoldása lett.⁸⁷

⁸⁶ Emlékbeszédében.

⁸⁷ Piroska sorsában a Frithiof-regebeli Ingeborgéval lát hasonlatosságot Szentirmay Gizella (*Bpesti Szemle*, 1917 dec.). Tegnér költeménye „mód nélkül tetszett“ Aranynak, — így említi Tisza Domokosnak (54 jan. 21.), Pákhnak (1853 febr. 6.) és több bírálatban. Toldihoz hasonló Frithiof testi ereje, farkassal birkózik, leüt egy gúnyolódó testört; csakhogy mindez megvan Ilosvaiban. A szerző azt is párhuzamosnak nézi, hogy

E két fő alak egészen szívéhez nőtt a költőnek. Toldi az ő szülőföldjének hőse volt, képzelete haza szállott vele, gyermekkorának emlékei, az atyjától halott mondák közé, melyek körülrajzották. Hősében fajképet festett: hűsége királyhoz, szerelemben, nyílt szíve, egyenes beszéde, s a mint örömmek-búnak egészen neki adja magát: nem az alföldi magyar ember típusa-e: Épp így Piroska házias lányága, gyermeki engedelmessége, asszonyi méltósága és néma tűrése nem mindennapi vonások-e nálunk, főképp régibb korban? Méltán írja Riedl, hogy „Arany költészetének egész fénye, lelkének egész borúja Piroska alakján van.” Riedl abban a hiszemben volt, hogy Piroska sorsa a költő leányának halálával fordult szomorúra. Igaz, az első két dolgozat derűsebben indul, de már a legelső tervekből s a költő akkori leveleiből látni, hogy szomorú végre volt jelölve. A végleges kidolgozás elejétől fogva komolyabb: elmarad a kedves naiv jelenet, mikor a padlás-ablakból lesi meg a tornára gyülekező leventéket; el Toldiné háztűznézése, Piroska tánca a

Ingeborgot templomba zárják szerelmese elől, az betör hozzá és szentségtörő hírbe jut, melyből vitézsége tisztázza ki; ennek alapja is megvolt Ilosvaiban.

Ingeborg is máshoz megy férjhez kénytelenségből; erőszakos bátyját Frithiof párbajra kényszeríti; a szerelmesek egy vacsorán látják újra egymást. Némileg hasonló mozzanatok ezek, igaz, csakhogy a hasonlóságnál több a különbség: Tegnernél az egész történet jól végződik. A párhuzamra áll, a mit a költő Pákhnak írt, hogy a Frithiof-rege stúdiuma „nem rí ki” az első *Toldi-ból*. Weber még az olyat is kölcsönzésnek nézi, ha a *Frithiof-rege* lakomáján vadkan van a tálon, alma a szájában; mintha Szalontán nem lehetett volna ilyet látni. Weber Artúr: *Irodalmi hatások Toldi szerelmében, Budapesti Szemle, 1917, 169. köt. 483. sz.*

királlyal. (II. dolg.)⁸⁸ Érzését, bánatát gyöngéden fedi föl a költő, mintha élő szívet kímélne. Mint Vörösmarty *Szép Ilonkáról* e névre kereszteltette egyik leányát, hogy — Gyulai szava szerint — „mintegy örökségül hagyja neki költői dicsősége egyik sugarát, a legbájosb női eszményképet, melyről valaha álmodozott!⁸⁸ — azonképen Arany is Piroskáról kívánta neveztetni unokáját. Később Rozgonyi Piroska halálán leánya elvesztését élte át újra, Rozgonyi sorsában apai fájdalmát. Külön, meghatva búcsúzik kedves alakjától.

Alakokban, eseményekben leggazdagabb, hangulatokban legváltozatosabb alkotása e mű költőjének, lélekrajza legmélyebb s a szerelem főmotívumával legközelebb van hozzánk. A mese szövése bátrabb, mint eddig akárhol. Egyes episodok az olasz regényes eposzok kanyargós útjára térnek, de a korrajz és lélekfestés mindig igaz, természetes. Eseményeken és alakok sorsán a középkor erkölcse, levegője érzik: vallásos hit és kegyetlenség, mély érzés és szilajság, önfeláldozás és kalandvágy végletei találkoznak. Mint Gyulai írta: „Ott a király hűbéres táborával, küzdve a német birodalom igényei ellen, hadakozva Olaszországban, mint bosszúálló és hódító, tanácsot ülve a világi és egyházi főurakkal. — Ott a hatalmas egyház, a kegyelem malasztjával s az átok villámával, kolostorai vezeklő csendjével, bucsújárói fanatismusával és kicsapongásaival, ott a lovagok és hegedősök kalandjai... a megtört szívű nők bánat ja, a kik kolostorban keresnek menedéket.“ — Egyenként véve is: az adományokat osztogató, a hadban is gyónatójához folyamodó király, kinek szívében e mellett

⁸⁸ E kérdést behatóan vizsgálta Vargha Ilonka, a Beöthy-emlékkönyvben: *Arany Rozgonyi Piroskájának keletkezéséről*.

megfér a vérboszú; a gyászában templomokat építtető királyné; a tört szívű apa, ki kincseket temet lánya koporsójába; a király személyes sérelmeért hadba szálló ország; a másik oldalon férjgyilkos feleség, cselvető fejedelmek, érdekli aj lm szó udvari nép, — nem középkori-e mindez, s a jobb vonásokban nem ismerni-e a magyar előidők képeire, a falusi nemes vendégszeretében, a bátor beszédű nádorban, Toldiné egyszerű falusi házában, az egész nemzetben, mely lelkesülten áldozza vérét ‚pro rege nostro’:

Mintha a költő, miután fölépítette romjaiból ősi naiv eposzunkat *Buda halálá-ban*, most lovagi hősköteményünket akarná megalkotni, megcsillogtatva a romantikus eposz kincseit, melyeket *Zrínyi és Tasso* tanulmányából alaposan ismert. Toldi néha szinte emberfölöttivé nő; mikor Prágában ledönti a várkapu sarkát, valóságos Sámson; a mint fölgerjedésében a búcsúsokat veri-vágja: Orlando Furiosóra emlékeztet; maga a költő céloz erre (IX. 71.). Tövestől feltép négy fiatal fűzet, hogy elültesse Piroska sírja mellé, mesebeli fanyüvők módjára, mint Dovecz óriás a *Daliás Idők* első dolgozatában (VI. én.).⁸⁹ Mikor Zrínyi Demirhámot komolyan fanyüvő óriásnak festi, ‚azon el kell mosolyodnunk’; ő azzal mérsékli, hogy fiatal fűzet mond. A regényes eposz vonásain többnyire van Aranynál valami egyéni vagy magyar. Anikó vértet ölt, mint az *Aeneis*-ben Camilla, Tasso Ghlorindája, Ariostónál Bradamante, de Arany nem harcias amazonokat fest, természetesebb színt ad nekik: az egri leány szerelem-

⁸⁹ Ariostónál is olvasott ilyet (XXIII. 135.) ‚de a mellett, hogy őt erre a lovagkor phantasmái szabadítják, ott ül ajka végén az örökös gúnymosoly, mellyel saját teremtményeit kíséri“ — írja *Zrínyi és Tasso* tanulmányában.

bői fog fegyvert, Rozgonyiné férjét követi a csatába; a nőiség uralkodik rajtuk, mint Széchy Márián. Anikó csak játszik a fegyverrel, hadban bátortalan; inkább Shakespeare-nek férfi ruhát öltő bájos nőalakjaihoz hasonlatos. Regényes alak a bujdosó kobzos is, ki hangszerével jár-kél a hadakozók közt, de legalább hiteles nevet ruház reá s való eseményekhez kapcsolja. Ilyen eposzba illőnek tartja a „női kecs által vetett akadályt”;⁹⁰ ilyen előbb Eszter, itt Jodowna. Kerüli az antik mvthológiát s összevegyítését a keresztény hit jelképeivel, mit Zrinyi is átvett. Valójában csak egy csodálatos van nála: Toldi táltos paripája; az effajta mén Homeros Erichthonius kancájának ivadéka; innen származik Tassénál Rinald Bajardója, Ariostónál Argillan Rabicanja, Zrinyinél Karabul, Amirassen ménje. Otthonos azonban a táltos ló a magyar mesékben is. Toldi és Pejkója szinte centaurrá egyesülnek. A ló kitalálja gazdájának a gondolatát is; a nőrabló Jodok után „maga tör mondattan”; a mint Toldi kiszabadul, — „Csuda volna, ha nem megesett történet“ — ott terem szolgálatára; ráakad a monostorban is, s az udvar lábán „eltengődik a szeméten”; utoléri Nápoly alatt, „tán repült, mint táltos“. Kimentí a királyt a Silaróból; valóságos deus ex machina, mikor Benczét a háttára kapja s hazanyargal véle, — így lelnek egymásra Toldi Anikóval. Csak hogy meg nem szólal, mint a Rusztem Reks-je. Hazajövet is Segesden ő veszi észre a Toldiné szekerét s oda nyerít az ösmerős lovakhoz. Gazdája méltán dicséri meg azzal, hogy — „Ember vagy“! Az agg hős utolsó diadalánál joggal hullnak virágok ő rá is.

⁹⁰ A *Zrinyi és Tasso* tanulmányban.

Toldinak csónaka is ilyen hű és engedelmes; mi-
kor Tart levágja a szigetben s menekülni akar: „a se-
kélyre vonuló — víz kiveré s ott várt csónaka, mint
jó ló.” (VI. 69.)

Mese és előadás egyaránt szabadabb, az előszó sze-
rint „a költői beszély, vagy, ha tetszik, *verses regény*
kevesebb igényű keretében”. A classikai eposz hagyó-
mányaiból⁹¹ mindössze az elősorolást (enumeratiót)
tartja meg, a hadba vonulók megismertetésére. *Zrínyi*
és Tasso vizsgálatában azt írja: „A seregszámla, mint
minden költői leírás (descriptio) az által nyer moz-
galmas élénkséget, ha azt, a mi *térben* egymás *mellett*
áll, úgy adjuk, a mint *időben*, egymás *után* feltűnik,
azaz a pusztá leírást cselekvéssel kötjük össze; to-
vábbá ... jellemzés, rövid történetké, egyes episodok
iránti figyelemgerjesztés stb. által tesszük változatossá.“
A homérosi hajó-szemlét is fárasztónak érzi, Zrínyiben
ellenben dicséri, hogy ja drinápolyi táborn „nem úgy
vezeti élénk, mint már összegyűltét, hanem a gyüleke-
zés mozzanatában; elbeszél, a helyett, hogy pusztán
leírna.“ Ő is így cselekszik; már a második zászlóhoz
jövendő-sejtést fűz, Bánfiénál egy kis jelenetet vázol,
itt-ott tréfát vagy célzást elegyít; a Forgács-címer
egész tündérmese. Még így is hamar átmegy az életbe,
a seregek mozgására, új meg új kép, mozdulat éri egy-
más, föltetszik a király, tollas sisakjában, aztán a
rajz átfoly esteledő képbe, s szélről ott áll egy mai,
egy örök alföldi kép: a kunesorgó juhászok.

Az előadás könnyen foly s könnyedén csap új

⁹¹ Erről ír Trencsény Károly: *Arany János és az eposzi
közvagyon. Bp. 1928. Irodalomtörténeti Füzetek, szerk. Császár
Elemér.*

útra; ezt nem a szerkezet lazasága teszi, mint Ariostónál, hanem ellenkezően, az énekek zsúfoltsága, a párhuzamosan futó események összekapcsolása. Egy-egy fordulat a játékos kedvű Ariostóra vall, a ki a beszélő szabadságával él. Az I. éneknek Arany így szakasztja végét: „...most egy kicsit elhagyom.“ Ének közben is így tér más útra: „Hát Miklós ezalatt hol volt?“ (III. 7.) „Én pedig elmegyek a messzi keletre, — Követem bús Toldit...“ (VI. 16.) „Szegény Toldi Miklós hol lehet azolta?“ (VIII. 35.); vagy: „Csak az útból még ez egyet említem.“ (V. 26.) — „Hanem egy kevésbé fogjunk ki, pihenjünk.“ (VIII. 83.) A népi mesélő szájába illő ilyen bizalmasság rokon az első *Toldi* közvetlen hangjával. Az ilyenekből szinte kicsordul az anyanyelv méze.

Megfigyelés és jellemző erő dolgában meghaladja minden példáját. Egy sorral, egy szóval festeni tud és hangulatot kelt. Minden leírás plastikus, s elég rá egy-két szó. Piroska a királyi udvarban az ablakban nézelődik, hogy meglássa Toldit, — ezt ez a kép festi: „Nyomhatja fejével ablaka keresztjét.“⁴⁴ (V. 59.) Tar Lőrincet csak külsőleg rajzolja: „Nagy legény volt, ...vete nagy árnyékot“⁴⁴; — mennyi becsmélés van ebben. Rendesen a külső vonás bensővel kapcsolatos. Toldi roppant *physicuma* lelke megindultságán is érzik, mikor a sírboltban a megdöbbenéstől kalpagja ‚ledagad fejről‘; valósággal látni a kifeszült ereket, fejébe tóduló vért.

Piroska úgy csókol kezét a királynénak, hogy ‚gyűrűi gyémántján ajka lehet hagyta‘; érzik a királyné ridegsége, a szertartásosság, a lány elfogódottsága. A királyné háborog a cseh király sértésén, de mikor az ima órája üt: ‚egyszerre buzgóvá esik alá képe‘; szem-

léletes és egész jellemrajz. — Ilyen mély művészet van a látszólag könnyed előadás felszíne alatt.

Egy élet megfigyeléseit, emberismeretét, művészi tanulmányait, alkotó vágyát öntötte művébe a költő.

E trilógia a legnagyobb költői mű irodalmunkban; alig találni ilyet a világirodalomban is, a nagy keleti eposzokon kívül, mely így végig kísérné hősét fiatal korától az öregségig. A költő egész életén át írta e hármass művét, s — Gyulai szép szavai szerint — „egy egész élet igaz, állandó, mély benyomásait fejezte ki benne. Mindenki szívéhez szól, legyen ifjú, férfiú vagy öreg. Ki nem érezte ifjúságában azt a nyughatatlan érzést, azt a szívzajlást, mely a családi körből a nagy világba ragadja, hogy felküzdje magát valamire? — Az bizonyára a trilógia első részében sok olyat fog találni, a mi felkölti gyermek- és ifjúkori emlékeit. Ki az, ki a férfikor küszöbén, rossz kedvében, szeszélyből nem sodródott kisebb vagy nagyobb tévedésbe, a ki nem okozott másnak nagy fájdalmat, habár akaratlan ... S ha előregeedtünk, ha reményeink emlékekké váltak, vágyaink lángja hamuvá porlott, ha elhaltak mellőlünk szeretteink, ha mintegy kikopunk az életből, ha elfeled a világ, vagy épen gúnyal tekint reánk az újabb nemzedék: nem az el vénült Toldihoz hasonlítottunk-e f⁹²

⁹² Angyal Dávid is: „A három *Toldi* együtt véve többet jelent egy középkori mondái hősnek történeténél. Emlékeztet Böcklinnek *Vita somnium breve* (Az élet rövid álom) nevű képére, a melyen ragyogó színekkel és sejtelmes költőiséggel együtt van ábrázolva a gyermekkor, az ifjú szerelme s indulása az életbe, majd az öregkor, a mint nyakát hajlítja a halál pallosa alá. A *Toldi*-trilógia is az emberi élet tragédiájának képe“. *Arany János*. — *Budapesti Szemle*, 1933. 229. köt.

Tennyson azzal teszi változatossá a *Király-idylek-et*, hogy hátrül az egymást váltó évszakokat festi; Arany művében az életkorok hangulata, hangja természetesen más; ez ad új szint az egyes részeknek, változatosságot az egésznek.

A nagy mű befejezése nem ment olyan simán, mint 78 elején remélte, mikor hamarosan megírt két éneket. Aztán ágyának esett. Tavasszal ‚hosszabb fekvő betegségből’ kelt föl; mellhurut volt, mint sógorának írja; az orvos-szerek nem használtak, folyton fulladozás kínozta.⁹³ „ ... tizenhét napig nem feketett sem éjjel, sem nappal... senki sem hitte, hogy meglábolja“ — írja felesége.⁹⁴ Nyáron a szigeten kezdett felépülni, itt mindig csupa figyelem vette körül. A sziget ura, József főherceg, a lakást tiszteletből kívánta volna átengedni; erről lebeszéltek, mert akkor Arany nem menne oda többé. Azt azonban meghagyta, hogy kedvét keressék. Ablakain becsillant a Duna tükre, bántotta fájó szemét; mire 78 nyarán megint kiköltözött, zöld függönyök voltak ablakain, zöld szőnyeg a szoba padlóján. Az étterem tornáczár) széltől védett sarkot tartottak fenn neki. Reggelenként virágokat vittek feleségének és unokájának.⁹⁵ Sétáin többször megállította és beszédbe eredt vele a főherceg; egyszer el is mondatta előtte nagyobbik fiával a *Fiamnak* verset; mire a költő térdére vette és megcsókolta érte. A költő a

⁹³ Ercsey Sándor könyvében, 194—199. 1.

⁹⁴ Gubody Marihoz, Margitsziget, 1878. Kiadva: *Nyugat*, 1932. 371—70. 1.

⁹⁵ *Gyulai Pál: ‚Toldi szerelme’ egy kihagyott versszakáról. Budapesti Szemle, 1883, 34. köt. 70. sz. 129—133. 1. — Újabb: Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye c. kötetben.*

XII. énekben, hol Piroska sírját írja le, szentelt is egy verszakot a hálás emlékezésnek.⁹⁶

A sziget áldott csendje és magánya meggyógyítja. Nyáron munkához lát. A XI. ének 9. versszaka mellé oda van írva: „Sok meddő szünet s betegség után júl. 19-én kezdem itt.“ A 34. versszaknál megint megáll: „Eddig júl. 29.“ A munka még nem ment. Azzal foglalatzkodott tehát, hogy sajtó alá készítse régebbi tanulmányait s néhány nagyobb bírálatát az Akadémia könyvkiadó vállalata számára, *Prózai dolgozatok* címen; 1879-ben jelent meg. Télen azután derekasan nekifog *Toldi*-nak. Bevégzi a XI. éneket, végére odairja: „Nincs már széna, nincsen abrak, Édes munkám, tűzbe csaplak. — 1879. márc. 26-án.“ Irónnal írt gyöngybetűs sorai sűrűn lepik a lapokat, tíz versszak is elfér egy negyedrért íven. Arany László azt írja ekkortájt Ercsey bátyjának: „... mostanában jó az egészsége, hangulatában sincs fogyatkozás, s úgy veszem észre, naponkint mindig dolgozik az öreg ur egy pár órát, valamelyik nagyobb költői művén. Éveken át folyvást azt beszélte: ha ő megszabadulna az Akadémia vesződéseitől, dolgozni tudna ismét. S valóban — bár én nem reméltem — úgy látszik, most be-

⁹⁰ A négy füz elárvult sarjai tán élnek
 Ma is, oltalmában fejedelmi személynek.
 Ki, hogy e szép sziget rászálla idővel,
 Bőszelvé nagy múltját virányos jövővel.
 S hagyta, hogy a környék agg fülemüléje
 Éneke utóját ott elzengicsélje,
 Azután hallgatva ott várja halálát...

Nem foglalta bele a szövegbe, nehogy hízelgőnek lássék. Egy papír-szeleten látta meg Gyulai, az íróasztalon. (U. o.) Csak halála után igttatták helyére. (XII. 105.)

váltja föltett szándékát s dolgozgat.“ (79. máj. 27., kiadatlan.) Ekkor már titokban készen is volt *Toldi szerelme*. Hat hét alatt végére ért a XII. éneknek. „Vége 1879 május 15-én.“ Már csak javítgatta és tisztába írta.

A kész munkát egy ideig — szokása szerint — nem mutatta senkinek. Kétségei voltak értéke, hatása felől. „Jól tudom, hogy e példátlan hosszú időn át annyiféle benyomás, hangulat stb. alatt keletkezett munka nem lehet egyöntetű“ — írja a gratuláló Tóth Endrének. (79 dec. 9.) Aggályoskodik, hogy az új rész talán nem méltó pár a régiekhez; ilyet ír egy rögtönzött kis versben (*Toldi II. részéhez.*). Az *Öszikék*-ről azt írta Gyulai: Számot kell vetni azzal, hogy az olvasók ízlése az ő fellépte óta megváltozott; most is „attól tartott, hogy a közönség kevesebb részvétellel fogja fogadni, mint a már régen megjelent két részt.“⁹⁷ A kik az első részt gyönyörűséggel olvasták, Petőfi, Tompa, Eötvös József, Toldy Ferenc, — ezt már nem érték meg. Megszállja a mélabús emlékezés, mint Goethét, *Faust* bevégezésekor:

Sie hören nicht die folgenden Gesänge,
Die Seelen, denen ich die ersten sang...
Mein Lied ertönt dér unbekannten Menge...

Ily hosszantartó munka befejezése szomorgó érzéssel is jár, olyan, mint az elszakadás egy jó baráttól, otthonos vidéktől.

Mégis megmutatta a kéziratot fiának; Lászlónak nem volt bátorsága habozás nélkül a közzétételt javasolni. Emlékezett rá, mily hatással volt atyjára *Buda*

⁹⁷ Gyulai: *Arany életrajza az Akadémiai Almanach-ban*, 1887, újabban *Bírálatok* c. kötetében, Arany levele Gyulaihoz, 1877, okt. 22.

halála kiadása után „a nyilvánosság hercze-hurczája”. Tartott tőle, hogy a közönséget az új mű nem ragadja meg úgy, mint a másik kettőnek naiv bája, méláncholiája és humora, mert általában elszokott az eposzi előadás hangjától, s e „sietős világnak” nem lesz türelme a jellem-rajzolás, nyelv, részletek megfigyelésére. Kétségeit nem is titkolta; atyja pedig maga is „kerülni akarta az izgalmat, melynek ki van téve minden író egy újabb munkája kiadásakor, s nem kívánt többé részt se dicsőségből, se gáncsból”;⁹⁸ félretette: „hadd pihenjen”.⁹⁹ Fia kértére mégis megmutatta Gyulainak. Gyulait megkapta a monda és történelem művészi összeolvasztása, a magyar középkor eleven rajza, cselekvény és jellemrajz egymást emelése, a hangulatok festése.¹⁰⁰ Nem titkolt el egy megjegyzést: hogy „midőn Toldi kedvese sírjára borúi, a „Piroska” fölkiáltáson kívül egyebet is mondhatna, jól esnék az olvasónak, ha egy pár sorban kifejezné fájdalmát.”¹⁰¹ A költő megfogadta a tanácsot, s egy levélboríték hátán hozzá irt egy strófát (a 103. szak. végét, a 104. első négy sorát).

A költő nem tartotta őt elfogulatlanak maga és műve iránt. Csendes humorral jegyezte meg: „Ha kiadnám, még azt találnák kérdezni, a mit Ariostótól kérdett az ő nagyúri pártfogója, Hyppolit érsek, mikor *Orlandó*-ját nála bemutatta: „Ugyan, Lodovico, honnan tudtál ennyi képtelenséget összeszedni?”¹⁰² Ezzel a ki-

⁹⁸ Gyulai, a mű bemutatásakor a Kisfaludy-Társaságban.

⁹⁹ Ezt s a következőket maga Arany László írja a levelek bevezetésében.

¹⁰⁰ *Arany János életrajza*.

¹⁰¹ U. o.

¹⁰² Arany László írja a levelek kiadásának bevezetésében.

adás terve elhallgatott. De a mű elkészültéről Lévay is hallott, mikor nyáron a szigeten járt látogatóban.¹⁰³

Ősszel Csengery Antal, betegségből lábadozva, üdülni a szigetre költözött. A két régi barát sokat volt együtt; Arany odaadta olvasni kéziratát. Csengery otthonos volt a világirodalomban, Ítéletére a költő sokat adott. Csengery természetesen Gyulai mellé állt, s véleménye nyomósán esett latba.¹⁰⁴ A költő sem tudta egészen elnyomni azt az érzését, hogy ‚ez egy munkámmal igazán tartoztam’. De ‚mikor végre engedett barátai sürgetéseinek, valami olyan félig-nyilvános kiadást akart vele próbálni — beszéli Arany László. Nem adta át kiadónak, mert ‚az majd zajt üt vele s nyakára küldi az embereknek, hogy kénytelenek legyenek megvenni, vagy akarják, vagy sem’. Kinyomatta tehát saját költségére s átadta az egész kiadást az Akadémia könyvkiadó boltjába, hogy onnan az vegyen belőle, a kinek kedve van.¹⁰⁵ Így jelent meg a mű 1870 őszén.

Ez év februárjában a Kisfaludy-Társaság Gyulai Pált választotta volt elnökévé. Ő a trilógia befejezését a Társaság ‚családi ügyének’ nézte, s ott kívánta bemutatni, hol harminchárom évvel azelőtt az első *Toldi* koszorút nyert. Nem hagyta békén Aranyt, míg az első kinyomatott példányt a Társaságnak nem ajándékozta. November 26-án az ülés előtt mindenkinek feltűnt, hogy Gyulai egy papírba takart könyvet szorongat kezében.¹⁰⁶ Az ülés elején egész kis tanulmány kíséretében mutatta be a művet; mutatványképpen felolvasta

¹⁰³ Levele, 79. dec. 21.

¹⁰⁴ Arany László, atyja levelezésének bevezetésében.

¹⁰⁵ A *Hátrahagyott Versek* előszavában.

¹⁰⁶ *Egyetértés*, 1879 nov. 27.

a prágai kalandról szóló részt.¹⁰⁷ Szász Károly indítványára a többi tárgyat máskorra halasztották, „hogy az ülés Gyulai jelentésének és felolvasásának ünnepi benyomása alatt záruljon”. A Társaság jegyzőkönyvbe igttatta örömét; négyen — Greguss, Lukács Móric, Beöthy, Csiky Gergely — a Társaság nevében tisztelegtek a költőnél. Megköszönte az üdvözlést, de azt kérte, függesszék fel ítéletüket addig, míg az egész művet elolvassák’.¹⁰⁸

Másnap a lapok nagy cikkekben adnak hírt az eseményről; közlik Gyulai beszédét s hosszú részleteket a költeményből. A *Hon* ismertetője szerint, mindenkor a legnagyobb világirodalmi művek mellett fog említtetni¹⁰⁹ A *Vasárnapi Újság* is azt írja, hogy „*nagyobb* (minden tekintetben *nagyobb*) műve a legújabb költői irodalomnak, nemcsak a magyarnak, bizonyára nincsen. Egy ily mű — írja, — bár kisebbként — gazdaggá tette az angol Tennyson, elég-e Magyarországon egy ily mű nyugalmat biztosítani a költőnek agg napjaira?”¹¹⁰ A *Fővárosi Lapok* K. jelű Írója¹¹¹ már a könyv elolvasása után ír, bírálva: „Olyan könyv ez, melylyel a kritikának nem is szabad sietni“, — mondja, mégis elhamarkodva számol be az első benyomásról. „... méltó az Arany János nagy

¹⁰⁷ m. én. 35. —IV. 83. — A *Kisfaludy-társaság Év-lapjai*, Új folyam, XV. 1879—80; a „Jegyzőkönyvi közlemények közt, 35—37. 1. — Kéky Lajos: A százéves Kisfaludy-Társaság. 164—166. 1. Gyulai sūrgetéseiről 1. Sebestyén Gyula: *Gyulai Aranyról*. A *Pesti Napló* tárcája, 1893 május 14.

¹⁰⁸ A *Kisfaludy-Társaság Év-lapjai*, XV.

¹⁰⁹ Nov. 27., H. A. aláírással.

¹¹⁰ 79 nov. 30.

¹¹¹ Alkalmasint Vadnay Károly; 1879 nov. 29. és dec. 2.

erejéhez“, de „nem tesz oly mély benyomást, mint tett a trilógia másik két része.“ „Itt a változatosság az egység rovására esett.“ Elismeri, hogy számos lapja vetekedik a másik két rész szebb rajzaival, sőt itt-ott felül is múlja azokat, de cselekvénye nem oly tömör, kerek, mint ezeké.“ „Az V. énekben olyan hyperromantikus történet van, melyhez inkább való Hugó Victor felcsigázott pathosza, mint a naiv eposz hangja.“ A bíráló itt megfedkezik arról, hogy a költő a regényes eposz szeszélyes útján jár. Kivált a nápolyi hadjárat leírását hibáztatja, bár „szebben megírni bizonyára nem lehet.’ Rámutat, hogy a költő ‚meglepte a világot’ fiatal lányok ‚üde és életteljes rajzaival, mivel eddig nála nem találkoztunk.’ Azzal végzi: „Ha a magyar is így tudna s szeretne gyönyörködni a maga anyanyelvének szépségeiben és erejében, mint a francia vagy olasz tud: akkor ma már nem volna műveit ház az országban, a mely ne bírná vagy ne várná ezt a ‚bús éneket’.— „A *Magyar Nyelvőr-ben* Simonyi Zsigmond üdvözli a művet, „mely nemzetünk költésének a világirodalomban legnagyobb dicsősége lesz.“ „Senki sem tudja a magyar élő beszédet, a népies nyelvet anynyira, mint ő... senki sem tudja egyúttal a nép kifejezéseit oly csekély változtatással alkalmazni s hajlítani, hogy mintha rég hallott, rég megszeretett szólások csengenének fülünkbe.“ Ha új szót alkot, alkotása „kifogástalan,... a nemzeti nyelvfejlésnek mintegy öntudatlan folytatása“.¹¹²

Jókai levélben üdvözölte a költőt, Bartók költeménnyel.¹¹³ Lévay egy csinos epigrammát küldött,

¹¹² 1879, XII. füz., dec. 16.

¹¹³ *Fővárosi Lapok*, 1879 dec. 2.

mely azzal végződik: „*Toldi szerelme* örök“. Arany tréfával köszönte meg: „... a végét alkalmasint így gondoltad: „*Toldi szerelme öreg*.“¹¹⁴ Az ifjúság arany babékoszorúval készült a költőt megtisztelni.¹¹⁵ Szalont a küldöttsége emlékalbumot kívánt átadni, de ő „sajnálta volna, hogy e szibériai hidegben ide törődjenek“. A Kölesér-utcát is róla akarták elnevezni; megköszönte, „bár megvallom, sajnálnám, ha a nép ajkán századok óta meghonosult és onnan nehezen is leszorítható történeti nevét... elveszítené.“¹¹⁶

A közönség érdeklődésében sem volt hiány: a könyvet néhány nap alatt elkapták. Beöthy Zsolt büszkén hirdethette a Kisfaludy-Társaság 1880. évi közülésén titkári jelentésében, hogy e mű „az egész nemzetet általános és kitörő örömmre ragadta.“ „Mintegy az őszülő Virgil támadt fel előttünk, ki dicsősége székében csendes falujáról álmodozik, s mikor váratlanul az arénába lép, egész Róma feláll és meghajlik előtte.“¹¹⁷

Mindez elismerést betetőzte az Akadémia nagyjutalma, 1880-ban azzal, hogy „e munka úgy a cselekvény fejlesztése, a jellemrajzok elevensége, mint a nyelv plasztikai ereje és zengzetessége tekintetében a magyar epikai költészet örök díszéül szolgál.“¹¹⁸

A hatásra nézve sokat tett, hogy egy irodalmilag

¹¹⁴ L. Arany László följegyzését Lévay 79 dec. 21. kelt levelének alján.

¹¹⁵ *Pesti Hírlap* 79 nov. 27.

¹¹⁶ Ercsey könyvében, 200., 201. l.

¹¹⁷ A *Kisfaludy-Társaság Évtalajai Új* folyam, XV. 1879—80., 14—15. l.

¹¹⁸ *Akad. Értesítő* 1-880, 86. l., május 19-iki ülés.

csöndes korban, mely nagy művektől elszokott, felébresztette a nemzeti büszkeséget.¹¹⁹

Bármily visszavonultan élt is a költő, a siker ezelőtt rendszeren fokozta munkaerejét és kedvét. 1880-ban azonban mindössze hat verssel gyarapszik a ‚kapcsos könyv’ tartalma. Egészsége folyvást romlik. tJból kínozza tüdőhurutja, asthmája; délutánonként láz lepi meg, melytől ‚szüntelen kábulva aludni kellett.’¹²⁰ Ez a lankadság tétlenségre káhoztatja. Ez év folyamán jelennek meg Aristophanes-fordításai, úgyszólván látatlanba, mert a máskor oly gondos költő most nem gyötörheti beteg szemét szemrontó betűjavítgatással;¹²¹ előre megmondta ezt, mikor a kiadás szóba jött. Szepe-

¹¹⁹ Csak évek múltán szólalt meg egy ellenző kaiig. Haraszi Gyula 1881-ben tanulmányt irt Aranyról Bodnár Zsigmond *Magyar Szemlé-jébe*; mint fiatal tanárt elkápráztatta a külföldi költészet varázsa, mely nem rég táruIt föl előtte; főkép TennysonI állítja például Arany rovására, pedig szerkesztő és jellemző erőben, élethűségben és változatosságban Arany felülmúlja. Az értekezés végéhez a szerkesztő egy lapnyi megjegyzést csatol (234. 1.); elismeri az előadás, a genre-képek szépségét, de kifogásolja a népmeséi, mondái és történeti elem’ vegyítését. Gáncsait az I. éneken mutatja meg, hogy Rozgonyi, ‚a kinek falui, pusztái, ménese, gulyái vannak, vacsorára hívja ... paraszto vendégét aztán ‚selyem szűnyoghálós ágyba helyezi el’, elpanaszolja családi baját s az idegen ad neki tanácsot. Bodnár szerint ‚a népmese sem így adná elő egy gazdag földesúr vendéglátását“. Szász Károlyt is megtámadja, mert a *Daliás Idők*-ben az ilyeneket magasztalta. Bodnár megfedkezett a népmesék királyairól, az egyszeri királyfiról szóló népmóráncról, a Mátyás királyról fennmaradt adomákról, s hogy a nép fia sokszor le is főzi fufangjával a királyt, mint a cinkotai kántor. — Olvasta-e Arany ezeket, nem tudni; baráti köre Harasztival is sokáig érezette neheztelését, elfogultsága miatt.

¹²⁰ Ercsey-nél, 202. 1.

¹²¹ Gyulainak, 77 okt. 22.

tember 2-án ‚nyolc havi absolut nem-írás és nem-olvasás után’ — írhat sógorának némi javulásról; hívja, látogassák meg őket néhány napra a szigeten; ők sokáig készülnek ott maradni, hogy felüdülhessen.¹²² Örömmel nézett e látogatás elé; az érkezőket mégis csak felesége és unokája várták a sétateren; a költő csak később ment le szobájából. Ercsey jó színben találta s beszédesnek; de ha a kis társaság sétára indult, a ‚nagyapa’ a hűvös, esős őszi időben többnyire otthon maradt, csendesen pipázgatva. Ha jobb időben lement is, a járatlanabb utakat kereste. Került minden találkozást; szokott gyöngédségével félt, hogy megnehezült hallása másoknak talán alkalmatlanságára válik;¹²³ Im valakivel beszélt, figyelmeztetnie kellett, hogy baloldalára kerüljön, mert ‚az ő jobbik füle már régóta megtagadta a szolgálatot.’¹²⁴

Egyre jobban magába vonúl. Látása meggyöngült. Szemei, melyek nemrég, a 70-es évek elején még ‚fáradhatfanul olvasták a vékony görög betűket s az angol *Athenaeum* és *Academy* sűrű sorait,’ megromlottak. Fiatalkora óta rövidlátó volt; nem veleszületett az, hanem szerzett ‚foglalkozási’ baj. Maga is írja, hogy ‚az élet első tíz-tizenhat éve’ ment volt e fogyatkozástól, s az apró betűk mohó olvasását okolja érte a *Bolond Istók*-ban (TT. 43.). Közéire jól látott, »elpusztulhat lan jó miops szemeiről’ beszél Tompának ((33 dec. 13.). ‚Nem a látás szűnt meg nála, — írja Arany László, — mert egy-két sort a legpiczinyebb betűkből is el bírt olvasni és írása mindvégig szép és szabályos maradt, de pár percnél tovább nem lehetett olvasnia,

¹²² Ercsey könyvében, 203. 1.

¹²³ Arany László a levelek bevezetésében.

¹²⁴ Ercsey könyvében, 204. 1.

szemidegei megfájdultak s a sorok összefolytak előtte.¹²⁵ „A szem elnyűtt“ — írta 78-ban sógorának.¹²⁰ Sértette szemét minden fény. Orvoshoz nem fordult, nem bízott bennük. Maga megnézett valamilyen orvosi könyvet (*Tanulság*), bajának természetével a tudomány akkori állása szerint tisztában volt.¹²⁷ Nem egyszer ejt egy-egy sóhajban panasz-szót (*Almanachra, Vakságban*); de megadja magát sorsának: „Tűrj pihenve; a természet A legjobb útmutató“ (*Tanulság*); s „az „örök világosságnak“ várja fénylő sugarát“. (*Ex tenebris.*)

Az utolsó években leveleit is sokszor unokájának mondja tollba, ő csak aláírja. Az újságokból már 77 óta felesége olvas fel neki;¹²⁸ de valami komolyabbat „hogymás olvasson fel, arról alig lehetett szó; ... a mi őt leginkább érdekelte: görögöt, angolt, mástól hallva, meg sem tudta volna érteni. Hiszen ezeket a nyelveket csak a *szeme* által ismerte.“¹²⁹

Pihenést nem ösmerő szellemét azzal foglalta el, hogy „egy-egy véletlenül eszébe ötlő verssorból — Horatius, Virgil, Ovidius, Tasso, Byron, vagy a régi ma-

¹²⁵ Arany László a *Hátrahagyott Versek* bevezetésében.

¹²⁶ 78 elején, Ercseynél 393. l.

¹²⁷ *Bolond Istók* han „az orvosi tudományt e bántalom olyan classikus leírásával ajándékozta meg, a melyet a rövidlátás tüneteinek tanításakor hálásan veszünk segítségül“ — Írja Grósz Emil: *Arany János szembajáról. Budapesti Szemle*, 102. kötet. 436—442. l.

¹²⁸ Arany Jánosné levele Gubody Marihoz, 77 jan. 19. „Négy hónapja, hogy én olvasok fel neki a napilapokból.“ — *Nyugat*, 1932, 20. sz.

¹²⁹ Arany László a *Hátrahagyott versek* bevezetésében.

gyár költők: Gyöngyösi, Rádai Pál, Amadé, Faludi, Csokonai stb. valamely költeményének egy-egy darabkájából — a félig elfelejtett részeket addig görgesse és csiszolja emlékezetében, míg végre az egészet kikerckitheti.“ Néha napokig hiába törte fejét egy-egy részen. Fia könnyen kikereshette volna könyvtárából a konok költeményt, de nem engedte; „ne rontsa az ő időtöltését:”¹³⁰ Egy-egy horatiusi vagy anakreoni töredéket le is fordított így, emlékezetből.

Legtöbbször még a *Magyar Nyelvőr* ritkás szerdésű, nagy betűs füzeteit vette kezébe. Helyeselte Szarvas Gábor mozgalmát; mindjárt az első évfolyamba (1872) adott némi hiba-irtogató apróságot, a *Nyelvőr* tévedéseit sem kiméivé, *Idegen csemeték, fattyúhajtások* címen, neve aláírásával. A szórendről egy nagyobb értekezése jelent meg. (II. köt.) Szemében a mondattan a fő; a magyar rhythmust is a mondathangsúlyból vezette le.¹³¹ Később megkérte Simonyt, a ki kéziratokért járt nála a szigeten, hogy apróságai alá ne tegyék ki nevét; nagy-élelmesen aztán „Szalontai J.“ aláírással sejtették a szerzőt,¹³² Lassanként elhidegült a *Nyelvőr*-tői s javítgató cikkek helyett inkább magát a *Nyelvőr*-l bírálta, a füzetek szélére

¹³⁰ Arany L. a *Hátrahagyott versek* bevezetésében, isi Nyelvészeti munkásságáról irt Riedl Frigyes is: *Arany mint nyelvész. Magyar Nyelv*, 1917, 5—6. füzet.

¹³¹ Simonyi mondja el egy kis cikkben, mely felsorolja Aranynak prózai munkái közé föl nem vett *Nyelvőr*-beli cikkeket. *Arany János és a Nyelvőr. Magyar Nyelvőr* 1917. márc.—ápr. füzet. — Nyelvészeti cikkeinek szómutatóját összeállította Tolnai Vilmos, *Magyar Nyelv*, 1917. máj.—jún. Ugyanitt van közölve egy kiadatlan bírálata, Gyergyai *Magyarosan* c. könyvről. (1871.)

odavetett jegyzeteiben.¹³³ Bosszantották a gyakorlatlan gyűjtők hibás lejegyzései, a kik egy-egy nekik új szót vagy kifejezést szinte a felismerhetetlenségig elnyomortítottak; pl. mikor a ‚főtt-részeg‘, ‚főtt süket‘ használata felől tudakozódnak (= föld-részeg, föld-süket; VII. 85. 1.). Nem győzte helyreigazítani a népi szavak jelentésének helytelen magyarázatát.¹³⁴ Bántotta tősgyökeres magyar szavak, szólások félremagyarázása, kiküszöbölése, ezzel a nyelv szegényítése. Jókainál megőrjék a *szemvillogva* szót, mert ‚szemvillog‘ ige nincs; Arany odairja: „Hát szembehunyva? arczapirulva? lélekszakadva?“ Szarvas Gábornak egy cikke után, mely kikéi az írók ellen, kik ‚az ízlés pajzsa alól szórják nyilaikat a nyelvjavítás ellen‘ — azt jegyzi meg: „Van valami benne. Országidat akarnak, a költő néha az ösvényen jár ... Az a baj, hogy az én nyelvérzékemben

¹³³ E széljgyzeteket V. G. adta ki a *Magyar Nyelv* 1917. évi folyamában, az Arany-számban.

¹³⁴ VIII. 432. 1.: „*csin*; a hordó fenekének befelé való liajlása.“ Odairja: „nem igaz. Az a berovás, mely a hordó fenekét tartja s a dongának azon kívül eső része. Letört a csin ja.“

II. k. 199. 1. a *kétágú* a. m. páros. *Jóka ördögében* ezt: „A légynek sem ártott, mióta kétágú“ — úgy veszik, hogy házas. Különösen bántotta, hogyha hibás szó-értelmezésre az ő munkáiból vettek példát, így mikor Simonyi a *parancsolj meghágy*, *hagy* mellett például hozza fel a *Nagyidon cigányok* e sorát: ‚Most az ágyú hadd dörögjön, hagyom‘ — tűröm, engedem. (82. vsz.); odairja a lap szélére: „Tehát: Je Pordonne...“ (*Ny.őr*, III., 353.). Felbosszantotta, mikor Ponori-Thewrewk Emil azt írta (I. 51. 1.): a ‚ki van‘ — es ist aus fordítása s annyit tesz: *vége van* s erre ő belőle is akartak példát idézni; Arany erre ezt az epigrammot pattintotta:

Már ha *ki van* kártyád, sincsen ki a nyelvtudományod.
Nyelvört nem nyelv-ör vagy te, ha' nyelvi malheur.

több van meg, mint a Szarvaséban.“ (IV. 354. I.)¹³⁵ Kárhoztatja magyar szavak idegenből való származtatásának erőszakolt tulságát. Erre több kis epigrammot, pattint; így Munkácsi Bernátnak a *Szláv kölcsönszók*-ról szóló cikkére: „A hogy indult a nyelvészet árja: Árpád nyelve csak ferdített árja.“ (X. 480.) Szarvas Gábornak egy hasonló cikke végén pedig odajegyzi: „Jó, hogy mindezeket csak most tudom. Mert ha fiatal koromban verték volna fejembe, soha sem lett volna belőlem — tót író.“ (X. 166.)

Hosszabb olvasásra képtelenül, annál többször fordul időtöltésül gitárjához. A zene fiatalkora óta érdekelte; sokat köszönt ennek verstani vizsgálódásaiban. A hetvenes évek elején főlemlítette barátai előtt, hogy fiatal korában tudott a gitárral bánni.¹³⁶ Esztendőre Salamon Ferenc egy gitárral kedveskedett nevenapjára. A költő annyit szórakozott vele, hogy fia Bartalus segítségével egy jobbat szerzett.¹³⁷ Rég hallott népdalok, vallásos énekek újultak föl emlékezetében. Lassanként ebbe is komolyan elmélyedt. Bartalus megajándékozta

¹³⁵ Az ő nyelvérzéke csalhatatlan. Gyulai elviszi hozzá »Somogyi Antal *Régi magyar énekek* (1873.) c. kötetét; Arany csak rápillant, s e „magyar Ossian“-ról rögtön látja, hogy „vakmerő mystification“; azt is, hogy a dalok „aesthetikai becse még kevesebb.“ Fél lapon meggyőzően írja ezt meg a *Bpesti Szemlében*, 1873, III. 224. 1.; e névtelen bírálat Szily KáJmán biztos tudomása szerint Aranytól való. Ugyané két vonást bélyegzi meg a könyv borítékán rögtönzött epigrammban. „Bűn, hogy csalni akar; menti, hogy arra silány.“ Ki van adva Arany *Kisebbségköltményei*-nek jegyzetes kiadásában.

¹³⁶ Ercsey, 23. 1.; említi *Bolond Istók* egy kitörölt sora is, 1. az I. kötetben.

¹³⁷ Arany Lászlóné a Kisfaludy-Társaság ereklyetárának ajándékozta.

*Magyar Orpheusz*nak egy példányával; a költő érdekelte forgatta a gyűjteményt s itt-ott megjegyzéseket tett a szövegre, néhol a dallamokra is.¹³⁸

Mikor Bartalus a Kisfaludy-Társaság megbízásából megindította a *Magyar népdalok egyetemes gyűjteményét* (1873), Arany sok régi dalszöveg és dallam lejegyzését adta át neki, gondosan leírva kotta-papírra. A gyűjtemény hét kötetében 46 dal alatt olvashatni a megjegyzést: „Arany János után.”¹³⁹ Összesen 149 dalt és szöveget adott Bartalus kezébe.¹⁴⁰ El is ját-

¹³⁸ *Magyar Orpheus*. Vegyes tartalmú zenegyűjtemény, XVIII—XIX. század, összeszedte s a Magy. Tud. Akadémia s Kisfaludy-Társaság pártfogásával kiadja Bartalus István. Pest, Rózsavölgyi s társánál, (1869. — Arany az 1. oldalon *Habul* nevét kijavítja *Hadul* vajdára; a 6. lapon a *Gerliczeként nyőgdécsenek* kezdetű dal szövege mellé odairja: *Csokonai*; a *Haj! Rákóczi*, *Bercsényi* mellé: „Lehet a moll is“, a *Fut az oláh ...* mellé: *F-dur*; *Árokszállásnál volt a nagy veszedelem...* mellé: „G-mollból játszom“, stb.

¹³⁹ Az I. kötetben: Jó ló volt a flakó..., Mit ér a pántlikás kalap ..., a II.-ban: Lám megmondtam, Angyal Bandi, Egy leány a hegyek között, Az egri kávésnak, Haja rütyő, Ha meghalok se bánom, A esengeri temetőn, Ha érzéd fogad fájását, Még azt mondják, nem illik a tánc a magyarnak, Elmentem én a szőlőbe, Oh te csodálatos német, Trallalárom . . .; az V. kötetben (1895.) hat Arany-dallamot jelöl meg Pap Viktor, alább i. h. 207. l. — Tanulmányában egy zenekritikát is közöl Aranytól, melyet az Országos Magyar Haláregyesület által 1899-ben kiírt pályázatra beérkezett művekről írt.

¹⁴⁰ Papp Viktor: *Arany János és a zene*. — *A Kisfaludy-Társaság Évkönyvei*. Új folyam. 59. köt. 1933—36. — A tanulmány bevezetése Arany költészetében fejtegeti a zenei elemeket. E zenére tennettségéből folyik, hogy költeményeiből sokat zenésítettek meg; jegyzéküket összeállította Papp Viktor, becses tanulmányának függelékében. — Arany ezen kézirati gyűjteménye Bartalus hagyatékával a budai tanítóképző-intézet birtokába jutott.

szott neki gitárján egy-egy dalt, mert Bartalus tanúságot tesz, hogy „alaposan ismerte e hálátlan eszközt, „akármelyik népdalunkat eljátszotta mind a tizenkét létra-nemben.“ Azt sokáig Bartalus sem tudta, hogy „néha egy új dalt terem önkint húrja”, s le is jegyzi dirib-darab papirosokra, maga húzva meg a kottavonalakat, írónnal. 1874 óta tíz költeményt zenésített meg. Ropogósan zendítette meg Amadé toborzóját, a maga népdalai közül *A hegedű száraz fája...*, *Kondorosi csárda mellett*, meg az *Igyunk biz azt...* kezdetűek élénken fejezik ki a különböző hangulatokat.¹⁴¹ *Zách Klára* a Bogár Imre népi dallamára zendül, azzal rokon a vers-alak is. Ezek még a hetvenes évek derekáról valók. Míg *Toldi szerelmé-n* dolgozott, munkája egészen leköttötte. Kényszerű pihenésében 1880-ban nyúl megint sűrűbben gitárjához; februárban három Petőfi-költeményt tesz kottára.¹⁴² „A dallamokra megtanította nejét s aztán az énekszót gitárral kísérte“ — írja Bartalus.¹⁴³ Felesége árulta el a titkot (1882), a költő azután megmutatta szerzeményeit Bartalusnak; egyet-kettőt el is játszott, s arca földerűit egy pillanatra, midőn Petőfi *Csokonai*-versét eldúdolva, kezét levette a gitárról s felhangon ismételte az utolsó sort, *Csokonai* nevét.

Bartalus szerint e dalok „nemcsak mély érzés,

¹⁴¹ A két előbbi 1874-ből való, a harmadik: 1875, jan. 29.; a *Toborzó* 75 jan. 27. *Zách Klára*, 76 jan 12.

¹⁴² *A tintás üveg még 1874 jan. 17.* — *A toronyban delet harangoznak 1880 febr. 3., Csokonai febr. 8., Csillagnak születél. ...febr. 27.*

¹⁴³ Két compositiója még a harmincas évekből való; Bajza: *Hős fiad ha él-e?* — *Bú kel velem.* L. Papp Viktornál, 207. 1.

hanem szakértelem szüleményi; némely dal legjobbjaink közé sorozandó, némelyik pedig egészen műveletlen tért foglal el.¹⁴⁴ A költő maga is mondta, hogy Petőfi *Csokonai*-románcát s *A tintás üveg-et* főképp azért írta, mert az elbeszélői tér zeneirodalmunkban egészen műveletlen. Ilyen *A tudós macskája* is, utolsó szerzeménye, 1882 áprilisában.¹⁴⁴

Ilyen komollyá vált nála a pusztá szórakozás. Rá is szorul erre az időtöltésre. Télen alig mozdulhat ki szobájából. Felesége azt írja Rerzseknének, Rozvány Bettinek: „Jó férjem egy betűt sem képes írni mostanában. Ez egész évben nem irt és olvasott egy betűt sem; különben sincsen jól, elgyengült és ki van fáradva mindig, mintha valami nagy munkát végzett volna . . .

¹⁴⁴ *Zách Klára-hoz* és *bordalához* második dallamot is irt, mondja Bartalus; a *Magyar népdalok* V. kötetében közölve van *A toronyban delet harangoznak... második eredeti dal-lama*. *Kéziratban több verséhez is maradt fenn zeneszerzeménye; így Az egri leány III. részéhez, a Duna vizén lefelé úsz a ladik, az Enyhülés, Rozgonyiné, Pázmán lovag strófáihoz, sőt a (Annái dalok-hoz is.*

A költő halála után Bartalus lemásolta e szerzeményeket; a dallamokat változtatás nélkül; kilencet ő harmonizált, a tizediket Bertlia Sándor, mert Arany csak dallamokat írt. Meg is jelentek díszes kötetben: *Arany János dalai Petőfi, Amadé és saját költeményeire*, Éneke és önálló zongorára feldolgozta Bartalus István, a képeket rajzolta Gyulai László, 1884. — Bartalus e szerzeményeket be is mutatta a Kisfaludy-Társaságnak, 1883 jan. 31. — A dalokat Láng Fülöp és Takács Lajosné énekelték, zongorán Bartalus kísérte. Erről I. Adorján Sándor: *Arany János nótái, A Nemzet tárcája*, 1883, jan. 31. — Még előbb bemutatták az egészet az özvegy lakásán neki á meghívott szűk társaságnak; Liszt is ott volt s „meg volt lepetve e dalok eredetisége és szépsége által”. — *Vasárnapi Újság*, 1883, jan. 21. — Idézi Papp Viktor, tanulmányának függelékében.

Egyedüli élvezet a pipa és a gitár' (1880 febr. 18.)¹⁴⁵ Ez években csak Gyulai az, a ki híreket, elevenséget visz körébe, ha az akadémiai ülések előtt benéz hozzá. Fel akarja rázni fásultságából. „Sokszor egyenesen azal a szándékkal lépett be hozzá: „Megboszantom Jánost”. — Arany tudta ezt, csöndesen mosolygott bajusza alatt. „Ügy vagyunk mi ketten — mondta egyszer —, mint mikor a szundikáló vén komondor körül enyleg a kölyök-kuvasz; csipkedi, kapkodja, ugrál körülötte, az öreg meg csak néha-néha vakkant egyet/⁴¹⁴⁶

Tavaszi félen, jobb időben nem szívesen hagyja, ('1 sétáját. Egy jelentkező látogatónak azt írja, délután várja, „vagy ha az idő sétára alkalmatlan lesz, délelőtt is; de szép időben az egész téli mulasztást szeretném pótolni/⁴¹⁴⁷ Családja többször elmegy levegőzni az Erzsébet-térre; ha egy kis szél támad, az aggódó nagyapa rögtön cédulát küld utánok, figyelmezteti és hazahívja őket. Maga rendszeren a Duna-partra megy ki, vagy Széchenyi szobra körül járkal a kis kertben. Itt nézte őt egyszer csodáló szemmel Jakab Ödön. Egy-egy lelkes diák kipuhította olykor a palota portásától, mikor szokott, lemenni a költő, s várták, hogy láthassák.¹⁴⁸

1881 nyarán a szigeten felüdül. Megszállja a munka vágya: a Toldi-trilógia szerencsés bevezetésén felbuzdulva a hun-mondát veszi elő; a régebbi terv-

¹⁴⁵ *Pesti Napló*, 1917, 210. sz. aug. 23., tárca: *Arany Jánosé és Szeli Piroslca levelei Arany utolsó napjairól*; de csak ez az egy levél szól a költőről.

¹⁴⁶ Arany László a *Levelelc* bevezetésében.

¹⁴⁷ 1881, máj. 3. Hasonmásban közli Gyöngyösi könyve a 307. lapon; kinek szólt, nem tudni.

¹⁴⁸ Szántó Menyhért ny. államtitkár úr szíves közlése.

vázlat ott nincs kezénél,¹⁴⁹ újra papírra veti. Majdnem két évtizede pihent már töredékeiben a harmadik rész, terve azonban úgy meg volt érelve, hogy az újabb följegyzés egészen a régi nyomán jár, a kész négy éneken túl is. A középső tag terve még most is bizonytalanabb, az új alaprajzban is ez alkalmazkodik a harmadik taghoz. Pedig az egész terv elejétől fogva abból a jóslatból indult, hogy a széthulló birodalmat Csaba fogja visszaállítani (T. dóig. I. 46. vsz.), ezért időz annyit az első dolgozat Csaba alakjánál. A mint a terv trilógiává nő, Csaba születése és fiatalsága jut a középső tagra, mely Atilla haláláig menne. A második dolgozat kétszer is említi e jövendölést: az I. én. (4. vsz.) mint Krimhild bosszújának okát; a nagy király holtteste mellett pedig Torda újíttja föl, biztatásul (III. 21.). Meg is toldja azzal, hogy ez 'ígét' isten görög földön adta Atillának, egy fiáról, akit még nem ösmer; s tüstént hallják a hírt: Csaba születését.¹⁵⁰ Ezzel kezdődik az új kidolgozás, de elmondás helyett élő jelenettel. A király a bizánci császárt büntetni járt, mert nem küldte adóját. Egy görög jóst hoznak elébe, Apolló ven papját; kezében fehér bot, szalagos babérral; leírása s a jóslás módja görögös rajz. E pap mondja a kettős jóslatot; Etele felháborodva máglyára ítéli, csakhogy

¹⁴⁹ Arany László megjegyzése az utolsó terv-vázlat mellett.

¹⁵⁰ A még nem ösmert fiú mesebeli vonás. Grexa Gyula: *Arany János Csaba királyfi-jónak töredékei*. — *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1917, 290. 1. Grexa arra a mese-typusra gondol, melyben a tehetős ember úgy szabadul valami bajából, hogy a segítőnek — ki néha az ördög — odaigéri azt a kincsét, melyről nem tud, vagy azt a gyermekét, a kit nem ösmer. Hazaérve látja meg aztán újszülött gyermekét, a kit eladott az ördögnek.

a jóslat első ízén — a születés hírével — nyomban betelik. Megajándékozná, az nem fogadja el; — szabadon bocsátja.¹⁵¹

A második ének tömöttebi). Etele Budavárban tartja új fiának ‚a nevezés torját’. Grexa hibáztatja, hogy kőpalotát épített; pedig Kézai említi, hogy szeretett ura lenni városok- s váraknak; Anonymus azt is elmondja, mint örültek Árpád vitézei a Duna mellett Atilla kőpalotáinak láttára.¹⁵² A névadás ünnepén a király fia pelyhéből az oltár lángjába röpít, (bibliai vonás)¹⁵³ s a láng, mint Káiné (régí motívum), földön csúszik; rossz jel, A táltos megnézi rovását: Buda halálának évnapja van épen. Grexa hibáztatja — s nem ok nélkül, — hogy azt ily hamar feledték; de mily jól kapcsolja a vétséghez e baljós jel a sötét jövőndőt. Etele agyát nyomja ez a füst s a jóslat rejtélye; másnap megkérdezi Detrét, meddig tiszta a kard, hol műve gyilkosság? A kérdés gyötrő önvádjára mutat, melyet az évforduló napja most még fokoz. — Detre merész válaszra nyitja száját: hadban ép a kard becsülete; de ki baj vívásban ontja vérét másnak, mikor az nem vívhat, — gyilkos. Grexa ezt sem érti: mért kér-

¹⁵¹ Ilyen, eremitát vittek eléje Catalaunum előtt, a ki jósol neki, a díjat visszautasítja, s a király békén elbocsátja. — Thuroczinál, Caput XV. — A jós beszéde: ‚a bal végzet hever isten térdén’ — homérosi.

¹⁵² Grexa Gyula: *Arany János Csaba királyfi-jának töredékei*. — *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1917. 294. 1. — Anonymus: „Dux Árpád et omnes sui primates intraverunt in cavitatem Athilae Regis et viderunt omnia palatia regalia, quaedam destructa... et admirabantur ... űla aediicia lapidea . . .“ (Cap. XLVL)

¹⁵³ Mózes IV. könyve, VI. 18. — Pollák: *Arany János és a biblia* 140. 1.

dezi épp Detrét? s hogy' mer az ily átlátszón felelni? Szerinte az lehet a költő szándéka, hogy megmutassa: Atillának nincs nyugta a lelkipurdalástól, megnyugtatót várna akárkitől, s felháborultságában észre sem veszi Detre vakmerőségét, a ki az ő benső érzésének ad hangot. Atilla nyugtalansága vétségére mutat s a pusztulás előérzetére.

A költőt régebben inkább a harmadik rész vonzotta, most először fogott a második tag kidolgozásába; sorjában akarja folytatni *Buda halálá-t*, s ha lehet, befejezni a trilógiát. A kézirat elején föl van jegyezve: „*Kezdtem 1881. augusztus 2*“ Irónnal írta, csak itt-ott van tintával némi javítása. Három hétbe se telt, készen volt két ének, tisztába is írva. „*Eddig aug. 20. Jöttek Sándor ék, aztán beteg lettem.*“ Ez új énekek hangja nem oly tömör, mint *Buda halálá-é*, lengébb, simábban foly, inkább az első dolgozattal rokon. Tartalmok sem olyan zsúfolt; csak emlékezetéből és képzeletből merít. „Szemem annyira rossz, — írta Gyulainak már évekkal előbb — hogy régibb töredékeimen, melyeket újra meg újra olvasnom, a vezérfonalat, tervet, részleteket újabb-újabb tanulmányok által összekötnöm, kiegészítenem kellene, — nem dolgozhatom.“ (77 okt. 22.) Talán erre céloz *Sejtelem* kis verse: „Ifjúkori munkát öregeen ne végezz, — Mert a keverék mű a fejedre tárnáde második részre kevés is az anyag: Csaba serdülése, a királynék vizálya. Az első alaprajz mindössze öt énekre teszi; a későbbi tizenkettőre bővíti, de azzal, hogy a három intés egy-egy ének, Csaba nősülése pedig maga három. Az utolsó tervrajzban a költő maga is azt mondja: „E második részt azonban, mint a melyben a *valódi* cselekvény úgy is kevés, be lehetne olvasztani a harmadikba (úgy hogy ennek első néhány fejezetét,

vagy I. énekét tenné), ha ... *volna kinek!*“ E szomorú sóhajjal örökre leteszi kezéből.

Mégis fel akarja használni fogyó idejét, befejezni valamelyiket legalább a kisebb töredékekből, a melyiknek hamarabb érheti végét. Ez időtájt írja *Az utolsó magyarhoz* a XII. szakaszt.¹⁵⁴ Bámulatos, mennyire épen éltek benne költői tervei, hogy így egyszerre rátalál a légi útra, törés, zökkenő nélkül folytatja a rég abba-hagyott munkát. Csakhogy ez is nagy terv, még az elején jár. A rövidebb *Eduá-hoz* fordul, most írja a csodaszép sorokat a szerelmes királyról. Most vázolja fel további tervét is, ezt is lemondóan: „*Kifejtés az lett volna ..*

A kapcsos könyv is bezárul, „mint egy koporsó \ (*Bal fogytán.*) 1880 óta nincs benne új vers. Már régebbi verseiben is sűrűn merül föl a közeli halál gondolata. Háta mögött, mint Böcklin önarcképén, ott a halál, egyhúrú hegedűjével, melynek síró hangja mindenbe bele rezdül. Szigeti sétáin a földre szegzi szemét: pihenő helyét keresi (*A lepke*); a tölgy-berekben a fák sudarában fejfáját látja (*A tölgyek alatt*); a pesti ligetből egy lesüppedt sírkő tanítását viszi magával az elmúlásról (*Ének a pesti ligetről*), azt érzi az őszi levélhullásban (*Nem kell dér...*). Az akadémiai *Almanach* zöld borítékja arra fordítja gondolatát, hogy az igazi *új-év* fehér halotti lepelben köszönt rá. (*Almanach 1878-ra.*) Fiatalkori ismerősének, Rozvány Andrásnak halála hírére a maga halálára készül; összeírja kortársainak — régi szalontai ismerősöknek, irodalmi férfiaknak — névsorát, a kik előtte haltak el, s a névsor végére gót betűkkel oda jegyzi a Halotti

¹⁵⁴ Arany László, a *Hátrahagyott Versek* bevezetésében.

Melyik talat?

Hogy melyik arakipum választom rajzai között?
Fényképír. nr. a botoc ei. Halapuzt.
Nimé, marati vendég, út e áll a többi nyugodtan
Mora: csak egy kézzel. úja enn: ez létezik en!

($\frac{30}{111} 80$)

A mi anyai szívbe olva
És világ kezébe olva;
Mit remél a kinde, párt;
A mért lángoló anyai olva,
Lengett Főionon a zoltár:
Hogy nem addig lass az élet
Míg aluss a seftbe' jána;
Havem egykor újra éled;
S költőzést bár jűbe, jűbe,
Vagy keresztül állaton:
Leng idő, hogy vinná terhet
Régi neves alakjába,
Megtízreulva, szabodon;
Vagy a „boldugok stigején”
Mint kiné a boldug helyén,
Vagy az üdvözültek helyén,
Mint reméli a keresztjén,
Leng dicőébb folytatása:
És az meg nem tagadom.
Mit hisz a tudós? ő látta.

ARANY JÁNOS KÉZIRATA.

A „HONNAN ÉS HOVÁ” EGY SZAKASZA.

Ysa mend ozchuz iarov vogmuc.¹⁵⁵ Fényképei közül azt tartja találónak, melyen bot és kalap van kezében: menni készül, útja van. (*Melyik talál?*) Mint szélcsendben is az ősz halk sóhaját, úgy érezni költeményein 77-től fogva a halál lehelletét; a rá-gondolás repkény módjára tapad életére és munkáira. 1880-ban kétszer is közel megy el mellette a kaszás csontváz. Tavasszal még meglátogatta hű barátját, Csengeryt, városligeti nyaralójában. Csengery már csak suttozva tudott beszélni, Arany nem értette meg, fiának kellett a szavakat hangosan ismételni, „Nem is nyújtotta hosszúra látogatását, — beszél Arany László¹⁵⁶ — kezet nyújtott barátjának e szavakkal: „Űgy kell búcsúznom tőled, mint az adomabeli kis termetű káplártól búcsúzott a szálas újonc, mikor azt követelte tőle, tartsa a fejét katonásan magasra s nézzen mindig előre egyenest: Űgy hát, káplár uram, áldja meg az Isten, vegyünk búcsút, mert én káplár urat egyhamar nem látom. — Te sem beszélhetsz velem mostanában, míg a hangod vissza nem tér Csengery halovány arca földerült egy pillanatra, megszorította a feléje nyújtott kezet.“ Többé nem látták egymást; nyáron Csengery meghalt. — Az év végén Lévy Tompáné haláláról értesítette. Hány régi emlék, mennyi veszteség érzése újult fel benne! Egyik versében azt írja:

Reményem — elzárt völgy-fenek,
Nincs onnan út, kivezető;
Emlékezet üdítne még —
De az meg egy nagy temető.
(*Kortársam R. A. halálán.*)

¹⁵⁵ Arany László, a *Hátrahagyott Versele* bevezetésében.

¹⁵⁶ A levelek bevezetésében.

Nyugodtan néz szembe a nagy rejtélylyel. A földi pályát nem sokba veszi; ellentétben Petőfi „fejedelmi önérzetével”,¹⁵⁷ a hír-név halhatatlansága dolgában hitetlen; 58-ban írta Tompának: „...szépen elfelednek egy pár év alatt,... az újabb nemzedék nevévről is alig ismerend“ (júl. 3.); ezt ismételte az *Ének a pesti ligetről*, ezt ismétli most, csaknem szó szerint, a *Honnan és hová?* végsoraiban. De nem a sír mélyébe meríti szemét, hanem az örökkévalóságra emeli. Csokonai nézett így fel az égbe, mikor megrendelt halotti búcsúztatót tartott *A lélek halhatatlanságáról*. Tanköltemény ez, a vallásokat s ész-okokat vizsgálja, de át izzik rajta a halál küszöbén álló költő hite a lélek életében, magabiztatása:

          hogy mennyből szállt belém a lélek,
          S ha elvész is e test, jobb részemmel élek.

Arany is az emberi szív tanuságtételét érzi a vallásokban, de eszmeibb s mélyebben lyrai. Erősen vív a kor anyagi felfogásával, s e harczon önmagát védi. Eleső hős, a ki bízik a győzelemben. Egyre közelebb érzi a halál szárnyának suhogását.

Az orvos Kovács Sebestyén Endre a 70-es évek elején kiejtette előtte az „irritatio spinalis” nevét; azóta, hogyha hátfájást érez vagy hamar elfárad, gerinczagsorvadástól retteg, hogy egy karosszéld)e kárhóztatva egy lépést sem tehet majd. Csak nagy-nehezen tudják megnyugtatni. Sem az orvosszerekben, sem az orvosokban nem bízott; maga-megfigyeléséből szótfont megállapításokat; orvosa előtt „civakodó auto-doctor”-nak nevezte magát. Csak pipájáról hitte, hogy

¹⁵⁷ Beöthy Zsolt érdekesen állította szembe ez ellentétet egy előadásban a Kisfaludy-Társaságban.

old és könnyít köhögésén. Legtöbbet a fulladozástól szenvedett; hajnali két-három órától reggelig köhögési rohamok kínozták. „Sokszor a megfúlás veszélye fenyegette“, — beszéli orvosa, dr. Farkas Kálmán.¹⁵⁸ A Margit-sziget e baj enyhítésére nem volt alkalmas; de klimatikus gyógyhelyre utazásról hallani sem akart. A karosszék hátára mutatott: „Itt van mögöttem a Kárpát, ez megvéd az északi szelektől, a fenyeseket pedig zöld szemellenzöm pótolja.“ Ereje szemlátomást fogy; 81-ben már nem tudja körüljárni a szigetet, mint azelőtt; 82-ben a kastélyig is csak egyszer jut el, rendszeren a tölgyesig sétálgat. Figyelte erejének fogyását és várta a halált.

„Mintha összechapott volna élete fölött a hullám s a gondviselés az ó-t est amentom ön-megtagadó alakjainak nehéz megpróbáltatásait akarta volna reá mérni“ — írja Arany László. „De ő e megpróbáltatásokat zúgolódás nélkül viselte el ... s kedélyének alaphangulata ... a sorsában való megnyugvás... s az a csendes humor maradt, a mit nem birt megtörni semmi nyomorúság.“

Szellemi ereje ép és eleven volt. Régi szokása szerint pontosan följegyezte minden kiadását, utolsó krajcárig; hiába zsörtölt vele Gyulai, hogy elég ellenőrzés, ha nem ad ki többet, mint a mennyit lehet.¹⁵⁹ „Igyekezett maga körül minden dolgát maga végezni. Úgy élt a fővárosi modern életmód szüksége, kényelme, igényei közepett, hogy remete sem élhetne egyszerűbben“ — mondja fia. — Ha a szenvedés egy-egy nyu-

¹⁵⁸ *Arany János betegségéről. — A Nemzet tárcája*, 1882 dec. 19. A fentiek és alábbiak e cikken alapulnak.

¹⁵⁹ „Toldi szerelme“-nek egy kihagyolt versszakáról. — *Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteményében.*

godtobb percet engedett, keze ügyébe eső papírdarabkákra, meghívók hátlapjára, könyvek borítékára odavetett egy-egy verskezdetet, melyek halála után fiókjai fenekéről, írómappája ráncai közül,... zsebeiből, a fidibusznak szánt papírdarabok közül kerültek elő'. Bevégezni már nem igen bírja; „gyötrő mell-baja néha órákon át nem hagyott neki csak néhány pereznyi megnyugvást, néhány szabad lélekzetvételt sem“.¹⁶⁰ E töredék versek a halálra, a maga elmúlására vonatkoznak. Az *Örökké!* Prométheusz képében a kór bilincésbe vert szellem jajkiáltása; ő *Az agg színész*, a ki körül a lámpák kialusznak, vége a játéknak. Följegyez egy vers-tárgyat az elaggott fülemiléről; gubbaszt, régi dalaít elfeledte, a verebek is kiesufolják. Szeme folyvást a halál kapujára van szegezve. Vannak e lyrai sóhajok közt mély gondolati költemények. Egy meghívó hátára van odavetve írónnal: *Melyik a bűnös?* Nagyszerű kezdet: a lélek megjelenik a kiterített test fölött; „Megáll fejénél s néz merőn a Homlokra, hol lakása volt...“ Mi lehetett volna ebből! — *Buga Péter* koporsóját leszögezik, eltemetik, — akkor esik gondolkodóba; ez is ennyiben maradt; kiadatlan. Figyeli, a mint a halál lépésről-lépésre közeledik felé. Megadással írja: „Hattannégy esztendő:— Untig elegendő“.

Humora most is meg-meglobban. „Lelkét zúgolódás vagy elfásult önmegadás nem zibbasztotta el, hanem humoros ötletekben talált szórakozást.“¹⁶¹ Utolsó megjelent verse paródia, csakhogy egy kritikára, mely a költőtől pontos természettani leírást kívánt; megmutatja, mi lesz abból, ha versben minden tudomá-

¹⁶⁰ *A Hátrahagyott Versek bevezetésében,*

¹⁶¹ U. o.

nyos alapossággal van elmondva. (*A reggel*). Csinált rébuszt, betájátékot. Egymás mellett a hiányjeles görög γ β (gamma, béta): megfejtése: Gambetta. Rajzolt is talányokat: fa ágon ül egy bakancsos, mellé írva ennyi: -tos; = bakafántos.¹⁶² Ercsey Sándor ezt a találós verset látta meg egy *Szemle*-füzet borítékán:

Fogj össze kettőt, s már többen leszünk,

Más hármat: akkor börtönben veszünk;

Síralmas sóhaj az ott maradó:

Vedd az egészet s olvasd Mi-rab-ó. (Mirabeau.)

A halállal is szinte komázik néha; a magyar faj szokása szerint tréfával teszi túl magát a változhatatlannon. (*Évnapra*.) A neki utolsó *Almanach* egyik lapjára tréfálkozva veti oda: „Minden emberen megtörténik az az iniuria, hogy egyszer aztán neki is meg kell halni, nem egyik vagy másik szomszédjának“.¹⁰³

Az *Akadémiai Almanach* halványzöld borítékára följegyezgeti az időjárás és egészsége változásait, parodisztikus nyelvészeti megjegyzéseit, egy tréfás verset az enyhe Vizkereszt (jan. 6) jó természettel biztató babonájáról. Ez *Almanach* egyik üres lapjára van följegyezve utolsó kis verse, a *Sejtelem* (82. márc. 2.):

Életem hatvanhatodik évébe'

Köt engemet a jó Isten kérébe,

Betakarít régi rakott csűrébe,

Vet helyemre más gabonát cserébe.

Sík Sándor finoman elemezte, hogy az egész népies

¹⁶² Több ilyen közölt Arany László, a *Hátrahagyott Verse*k bevezetéséhez fűzött jegyzetekben.

¹⁶³ Arany László, a *Hátrahagyott Verse*k bevezetésében.

mezei képek sora, szinte kántáló hangon, de a tartalom mélységes: a *cserébe* szóban az elmúlás örök törvénye, a nemzedékek kicserélődése rejlik, s az egésznek alanya: Isten; az ő kezébe adja magát, megnyugvással.¹⁰⁴

Mikor 82 őszén a szigetről hazaköltöznek, a számlákat egy csomagba kötve, ráírja Goethe módosított sorait (Goethénél: *Zeit und Muth.*):

Wie ich Zeit und Geld verthan,
Zeigt dies Büchlein lustig an.¹⁰⁵

Magyarul:

Pénzt, időt hogy vertem el,
Arról e kis könyv felel.

Október elején költöztek haza a palotába. Fia, menyee mindennap meglátogatják, Gyulai is sokszor benéz hozzá, kivált akadémiai ülések előtt, elevenséget, híreket hoz, s tréfásan kötődik csöndes barátjával.

A város Petőfi szobrának leleplezésére készült. Gyulai most azzal „rontott be” Aranyhoz: „János! Eljössz-e a leleplezésre? Ha nem jössz, a Petőfisták azt mondják, irigységből maradtál itthon.» Arany hasonló tréfás hangon felelt: „Hiszen megyek! Már varrja is a szabóm a meggy-szín mentét és a buzavirág-szín nadrágot.”¹⁰⁶ Készült is az ünnepélyre, de beteg lett.

„Nagyon óvakodnia kellett a széltől — írja fia, — mert

¹⁰⁴ Sik Sándor: *Arany stílusművészetéről.* — Szegedi Füzetek. Szerk. Mészöly Gedeon, 1934. 1—4. füz.

¹⁰⁵ E két sort idézi eredetiben az *Elegyes darabok* előszavának végén, 1867-ben.

¹⁰⁶ Arany László, a *Levelek* bevezetésében.

baját minden csekély meghülés tetemesen súlyosbíthatta.“ Szobája ablakára, mert a palota oszlopai és díszei közt mélyen esik, kinyúló félrőfnyi drótot erősít, melynek végén egy kis fehér lobogó röpködésén látni a szél járását. Fiának azzal mutatja meg ezt a kis szélmérőt: „Nézd, itt van az én utolsó művem“. — „Igazán ez lett az ő utolsó műve“, — teszi hozzá fia.

Október 10-én hűvös, szeles időben mégis kimegy. A delet akkoriban a budai reáliskolában egy kis ágyú elsütésével szokták jelezni; Arany, hogy zsebóráját megnézze, pontosan jár-e, kigombolja kabátját; a szél átjárja. Másnap nátháról panaszodik véletlenül meglátogató orvosának, de gyógyszertől húzódozik; „Iam ego aliosque vidi ventoá“ mondja. 13-án láza van s maga küld orvosért. Orvosa napról-napra leírja a betegség tüneteit; a láz folyvást 38—39 C° között volt, a légzés nehéz, fulladozó; a beteg ereje szemlátomást hanyatlott. Mégsem engedte, hogy orvosi tanácskozást tartsanak. „Kezelő orvosom háta mögött senkivel nem beszélek, ha meg együtt jönnek, akkor consilium, ez pedig nekem nem kell.“ A láz lassan alább hagyott, de az erő is fogy. 19-étől fogva naponként kétszer tanácskozik háziorsosa Kéttel. 22-ére virradóra az éjszakát nyugtalanul tölti; fia virraszt mellette.

Az utolsó órákat így írja le orvosa: „Reggel még átment a másik szobába. Leült a divánra: előtte az asztalon ott voltak a reggeli újságok. Felolvastak belőlük, de nem figyelt rá. Megkérdezte: hány óra; „különben mindegy“. Háromnegyed tizenkét órakor fia segélyével, botra támaszkodva még önerejéből tért vissza kiszellőztetett szobájába. A szobába érve, leült az ágy közelében levő székre; sötétségről panaszko-

dott (mint Goethe: Mehr Licht!); „ $\frac{3}{4}$ 12 után 5 perccel egy erős, mély sóhajtással vagyis légvétellel végkép megszűntek nála az élet minden jelenségei“.¹⁶⁷

Vasárnapi nap volt; egy héttel azelőtt leplezték le Petőfi szobrát, neveik megint egymás nyomában jártak a megilletődött elmékben.

Az élettől félre vonult költőt a halálban körülvette. teljes dicsősége.¹⁰⁸

Az egész ország gyászolta. A király és királyné kifejezték részvétüket. Az özvegnél küldöttség tolmácsolta az Akadémia gyászát, felajánlva élethoszsiglan a palotabeli lakást. Gondoskodni kívántak a temetésről, de a család „kegyeletes érzése erről lemondani nem akart”. Bizottságot küldtek ki emlékszobor felállítására; az Akadémia ezer forinttal kezdte meg az aláírást.¹⁰⁹

¹⁶⁷ Dr. Farkas Kálmán: *Arany János betegségéről. A Nemzet tárcája*, 1882 dec. 19. — Némely részletek a *Budapesti Hírlap, Függetlenség* tudósításaiból valók.

¹⁶⁸ Az a néhány író, a ki bejutott a halottas szobába, leírta a bútorzatot. A szoba belső sarkában, állott az ágy, fejjel az ablaknak; é falon a könyvszekrény, előtte íróasztala; szemközt a fal mellett egy kis dívány, előtte asztal, fölötte barna rámás tükör, — ennyi az egész bútorzat. A *Nemzet*, a *Fővárosi Lapok* tudósítói, okt. 24. Szobájának bútorait több más emlékekkel együtt Szalon tára küldte a család; emlékszobában őrzik a csonka-torony emeletén, melyet Arany László stílszerűen be akart fődetni; özvegye ezt meg is valósította (1907). (Debreczeni István: *A nagyszalontai Arany-émlék egyesület története.*)

¹⁰⁹ A *M. T. Akadémia Értesítője*, 1882., 208—210. 1. — A szobrot 1893-ban leplezték le Budapesten, Stróbl Alajos alkotását, a Nemzeti Múzeum homlokzata előtt, mert ez az épület „nemzeti hagyományaink kincseinek legdusabb tárháza” — mon-

Az első hónapban tizenhatezer forint gyűlt össze, egy év alatt 69.070 forint.¹⁷⁰

Az újságok a temetésig gyászkeretben jelentek meg, emlékezéseket, gyászoló költeményeket közöltek.¹⁷¹ Az egyetemi ifjúság ajánlkozott díszörségnek a koporsó mellé, s az önkéntesekkel együtt a rend fenntartására.¹⁷² Vidéken a szószékekről gyásztolták el. A nagykőrösi volt tanítványok ösztöndíjat alapítottak emlékére; a debreceni főiskolai ifjúság két hétig gyász viselését határozta el.

A ravatal az Akadémia oszlopcsarnokában állott, honnan Deák Ferencet is temették. A koporsót zöld füzér övezte a Margit-szigeti tölgyek leveleiből; egy koszorú is a sziget virágaiból; ezeket József fő-

dotta avató beszédében Szász Károly. A csonka torony bejárata fölé a költő ülőszobra van a falba illesztve, Szeszák sikerült műve. Nagy-körösrön Kozma Ferenc tábornok (az irodalomban Bárd Miklós) felesége buzgólkodott szobor állításán; Arany tanári lakásának helyén áll, Ströbl Alajos műve; mellszobor, talapatán a vén juhász ül. Utolsó éveinek pihenő helyén, a Margit-szigeti tölgyek alatt az ifjabb József főherczeg kegyelete állította föl szobrát.

¹⁷⁰ U. o., 229. l. — Salamon Ferenc a *Nemzet-ben* (okt. 25.) azt javasolta, szobor helyett a festők állítsanak emléket, nagy festményekkel elevenítve meg az epikai műveket, melyek „nemzeti muzeumunkban egy külön kis termet töltenének meg. llyenszerű nagy kép csak egy készült, Gyárfás Jenőé, a *Temre hívás* vég jelenetéről.

¹⁷¹ A *Festi Hirlap-hnn* (okt. 25.) Reviczky Gyula, a *Fővárosi Lapok-ban* (okt. 24.) Komócsy, a *Függetlenség-ben* (okt. 25.) Inczedy László, a *Budapesti Hirlap-ban* névtelen (okt. 23.). Bécsi lapok is vezércikkekben emlékeztek meg a gyászról, az *Extrablatt*, *Fremdenhlatt*.

¹⁷² *Pesti Hirlapf* okt. 25.

herceg küldte.¹⁷³ Kedden délután volt a temetés (okt. 24.). Ott volt az egész kormány, a tudomány és irodalom férfiai, a főrendek és képviselők nagy része. A palota előtt a téren 10—12.000 ember hullámozott. A nemzet ki akarta mutatni tiszteletét, mely elől életében a szerény költő elhúzódott. Három órakor kezdődött a szertartás. Török Pál superintendens végezte, a ki rectora volt kisújszállási praeceptor korában; az volt első, ez utolsó találkozásuk. Az Akadémia megbízásából Szász Károly tartott nagy beszédet; azután Gyulai Pál búcsúzott tőle a Kisfaludy-Társaság nevében.

„Óh halhatatlan halott, mielőtt elhagynád e csarnokot, küzdelmeid, szenvedéseid és dicsőséged színhegyét, fogadd búcsúját a Kisfaludy-Társaságnak is, mely először koszorúzta meg lantodat s melynek kebelében zengted el hattyúdalod is! Egy nagy költő és egy jó ember hunyt el benned; nagy elmédet csak nagy szived múlta felül. A hazafi, férj, atya és barát példányképe voltál. A költő és ember egy volt benned. A képzelet magas röptét s a szív mély érzéseit, a szenvedély erejét s az örök erkölcs igaz cultusát egyesítéd műveidben. A népköltészetből meritéd ihleted, régi hagyományaink lelkesítettek, s az egyszerű népének formájában ki tudtad fejezni az ó- és újkor remekíróin mívelt szellemed egész gazdagságát. A magyar nyelv művészet felülmúlhatatlan mestere, az irodalom méltóságának képviselője s a magyar népjellem valóságos typusa voltál minden erényével, gyöngeségei nélkül, óh mennyit veszítettünk benned, óh mennyi mindent takar e koporsó. A fájdalom elfojtja a szót, csak könnyeink omlanak. Isten veled! Isten veled! Isten veled!“

¹⁷³ *Nemzet*, okt. 24. esti kiadás.

Az utolsó szavaknál elfojtotta hangját a zokogás; szem nem maradt szárazon az egész csarnokban. E vonásokat fejtette ki egy év múltán mesteri jellemrajzzá, em lékbeszédében.

A menet útján gyászlobogók lengtek a házakon, az ablakok, gyalogjárók zsúfolva. Hat óra volt, mire a gyászkocsi a temetőbe ért. A sír a főkaputól jobbra, Vörösmarty sírjának közelében, az út belső felén van; környékét a főváros cipruságakkal, füzérekkel díszítette föl. A megtört özvegy kocsijában maradt; ott érintett meg — régi szokás szerint — egy hantot, melyet azután a sírba ejtettek. Török Pál még egy imát mondott, a koporsót leeresztették, felhantolták a sírt. Az őszi est homályában már a hold derengő fénye teltitett ezüst fátylat az új sírra, melyet a temetőkert „bánaaja jelével, behinte lehulló, sárga falevéllal”.¹⁷⁴

A sírra, mely egy kis téren magában áll, a család állított gránit sarkophágot; Halottak napján ismeretlen kezek ma is behintik virággal. Mint a költő írta egy atya körösi fejfájára: „Egyedül hogy ne lenne a sírnak mélyiben”, sorra begyűltek oda’családjának

¹⁷⁴ Végrendeletében ezer forintot hagyott az Akadémiának, „hálája jeléül”; a Kisfaludy-Társaságnál volt 50 arany alapítványát százra emelte; ezer forintos alapítványt tett a szalontai iskolánál is. (*Akad. Értesítő* 1882., 236. l. Gyulai Pál: *Arany János életrajza; Fővárosi Lapok*, 82 okt. 25.) Végrendeletén időnként változtatott, Fraknói Vilmost szokta fölkeríteni tanúnak, ki a palotában, a szomszéd lakásban lakott, — az utolsó nyáron azzal: „Reményiem, többet nem alkalmatlankodom”. (*Budapesti Hírlap*, okt. 23.) Hagyatékát Steinbach István közjegyző vette föl, 112.790 fit értékben; a jegyzőkönyv fogalmazványa irodavezetőjéhez került, majd ennek fiához, Jászai Horváth Elemérhez. Közzétette Miklós Jenő a *Magyarság* 1930. évfolyamában, 145. sz.

Az özvegy az akadémiai lakást, mint férje emlékének megtsit elését fogadta el, abban a bitben, hogy nem sokáig fogja használni; valóban: 1885 febr, 19-én követte férjét. A Szalontán szerzett földeket az özvegy egy kiseddóvó alapjául hagyta. A kis unoka ekkorra szép és érdekes hajadonná fejlett; László és felesége „mintegy leányukká fogadták”;¹⁷⁵ bennök „apát s anyát — S bizalmas testvéreket is talált — Az árvaságra kétszer jutott árva’ — mondja Szász Károly, költői búcsúztatójában. Mert Piroska szép fiatalága nem volt hosszúra mérve, csak — Lévay költői sora szerint — „míg egy liliumnak — Levélkéi a földre omolnak”. 1886 tavaszán meghült; betegágyán verseket szavalt; nagyatyját látta, a mint kézen fogja. Július 5-én eltemették, Szász Károly versbe ömlő búcsúztatójával. Az irodalom gyászversekkel siratta el a „költő unokáját”.¹⁷⁶ Később Arany László is oda szállott, 98 nyarán.¹⁷⁷ Ezzel Arany sírja — mint ő írta a Petőfi családéről és Tompáéről —, végképen be van boltozva’. (Lévaynak, 80 dec. 5.)

A költő él tovább.

1883-ban Ráth Mór megindította a költő összes műveinek gyűjteményét. Költészete újult fényvel ragyogott fel a nemzet előtt.

Folytatta ezt az irodalmi hagyaték kiadása, melyet Arany László a fin kegyeletével, a műértő gondjá-

¹⁷⁵ Gyulai, Arany László munkáinak kiadásában, I. 407. 1.

¹⁷⁶ Utolsó napjait leírta s a róla szóló költeményeket összegyűjtötte Arany László: *Piroska és édes anyja emlékéül*. összegyűjtött munkái I. kötetében.

¹⁷⁷ Költői és prózai munkáit, műfordításait Gyulai Pál adta ki, öt kötetben.

val s a tudós pontosságával rendezett. így láttak napvilágot az *Őszikék*?¹⁷⁸ néhány régebbi, elrejtett költemény, *Az utolsó magyar* és *Édua* töredékei, a *Daliás Idők* és *Csaba királyfi* homályba vetett szépségei. Az Akadémia még egyszer megkoszorúzhatta nagy jutalmával „a költőt, a nyelvművészt, a magyar rhythmus mesterét „a legnagyobb magyar epikus és balladaköltő hátrahagyott műveit és sírját”, a mivel „nemcsak a kegyelet, hanem a tárgyilagos ítélet kötelességét is teljesítette.”¹⁷⁹ A *Hátrahagyott versek*-et prózai dolgozatok töredékei követték, kisebb bírálatok, azután a költő levelezése író-barátaival. Levelei föltárják életének folyását, a kort, aláfestik verseit, elevenebbé teszik arcképét; jobban ismerjük ma, mint — közeli barátait kivéve — kortársai. Mindezek nem csupán egyéni életét színezik, sok megjegyzés vonatkozik művészetére, sok a költészetre általában. Bírázataiból művészi felfogását, elveit, törekvéseit látni; levelei sokat elárulnak alkotásainak lelki történetéből, az alkotó kétségei- és töprengéseiből, vívódásából az anyaggal és alakítással. Nem ismerünk költőt, ki nála mélyebb bepillantást engedne az alkotás titkaiba.

Munkássága egészében a legfőbb fejezet a magyar költészet folytatában. Költőinknek hosszú sora igyeke-

¹⁷⁸ Ezek külön kis kötetben is, ajándékol a jó ismerősöknek, mint a költő gondolta.

¹⁷⁹ Az 1894. május hó 2-án felolvasott jelentésből, az 1894. évi *Akadémiai Értesítő* 281. lapján. U. ott az 501. lapon Arany László levele: „Azt hiszem, boldogult atyám gondolkodásának megfelelően cselekszem, ha e díj összegét az ő egykori munkatársai, az akadémiai alsóbb tisztviselők nyugdíjalapjának gyarapítására ajánlom fel. Kérem tehát, méltóztassék ezen összeget, mint atyám nevében tett alapítványt, egyenesen a nevezett alap javára utalványozni.”

zett ő előtte az ígéret Földje felé, hol a népies-nemzeti elem egybeolvad a tökéletes művészzel. A kik inkább a művészetre szögezték szemüket, többnyire idegen példák után jártak; a kik a magyarságból indultak, nem jutottak magasra a művészet meredekjén. Petőfi szerencsés kezdeménye után Arany fejlesztette a népies-nemzetit a művészet magas fokára. E kettőnek találkozása Petőfinél hevesebb és örvendezőbb volt, Aranynál bensőbb és tartalmasabb; ő terjesztette ki e nagy vívmányt a költészet minden ágára.

Nem talált kincs ez, nagy adományai mellett is sokban egyéni szerzemény.

A mi származásának, magyarságának kész öröksége volt, azt is tanulmányozta, fejlesztette: a nyelvet, a nemzeti versidomot, a népdalokban ismert asszonán-cot. Adományait, művészi érzékét senki sem fokozta irodalmunkban annyi elmélyedéssel, vizsgálódással, tanulmánnyal, senki sem élt ezekkel oly öntudatosan, a nélkül, hogy egyéniségét feláldozta volna, „eredetiségén” csak csorbát is ejtene. Becsülte a hagyományt, sokban mégis újító, a mint a kor vagy egyéni Ízlése kívánta. Ismerte a classikai s a regényes eposz minden érdemét s fogását, de hitregei és képzeleti phantastikus vonásaikat nem habozott a földre leszállítani; csak azt tanulta el, a mi örök művészi bennök. Tanulmányai nem nyomták el egyéniségét, csak fejlesztették, mint a balladánál. Ihlet és tudatosság között oly benső, rejtehnos viszony van nála, mint a zene s a számok világa közt.

Tehetségének Janus-arca van: szinte annyira tudós, mint művész. A nagy alkotók közül talán csak az egy Lionardo hatolt ily öntudatosan művészetének rejtelmeibe; példájával Arany ezért tanítómester is.

Alkotásai a műfajok mintái, s azok természetét elméletben is megmagyarázza. Ő rá hivatkozik a nyelvész, munkáiból veszi példáit a stilisztika, verstan, poétika; megállapításait hirdeti az irodalomtörténet-író, tanul tőle a műbíráló és esztéta, fordításai s erről adott tanításai leckék a műfordítónak. Irodalmunkban a legkiterjedtebb fejezet szól ő róla.

Alkotó erő és tanulmány összhangban vannak szellemében, költői alakján, mint görög szobron az önkénytelennek látszó szépség s a kanon méretei.

Többször hivatkozott arra, hogy a nagy költők tökéletesen kifejezik nemzetük szellemét, természetét. Ő elbeszélő nagy műveiben legbüszkébb hagyományainkat újította föl, melyeket elfeledni annyi volna, mint megtagadni múltunkat, nemzeti érzésünket; epikai alakjaiban népünk vérbő, mégis méltóságteljes természetét rajzolta. Lyrájában sem csak a maga érzelmeit szólaltatta meg, hanem korának mély hazafi érzését, fajunk erkölcsi komolyságát.

A mellett mindenütt megvan nála az általános emberi: az emberi természet megfigyelésében, a lelki mélyrelátásban alakjainál, az érzelmek mélységében; egyéni lyrájában minden időben magára ösmer a családi és hazafi gond kifejezésében a férfi SZÍV, méla humorában az öreg kor.

És megvan benne a génius másik nagy adománya: hogy bár a művészet csúcsain jár, teljesen érthető nemzetének, a nép fiainak is; alkotásai, mint a tempomok, nyitva állnak mindenki előtt.

E vonások felül emelik munkáit a múlandóságon: szólanak minden korhoz.

Némelyek azt kívánák, hogy minden újabb kor „átértékelje” az értékeket, a kor ízlése szerint új és más

oldalról mutassa a költők vonásait. Olyan volna ez, mintha egy Van Dyck arcképet átfesteneék mai ruházatba. Nem a szobrot kell koronként újra önteni, — csak a szemlélők nézik más-más oldalról. Arany különösen ellenállana ennek: írói egyénisége oly [világos és határozott, munkássága oly egységes, egy öntésből való, olyan egész és elévületlen. Nála is találhat újat minden kor, egyik epikai művészetét, másik balladáit vagy lyráját tarthatja magasabbra, a haladó évek szerint ugyanaz az olvasója is más és más érzésében ismerhet magára, más és jnás költeménynél nyugszik meg. Nagy költőkben mindenki mindig talál olyat, ami egyenest neki szól. Többet vagy kevesebbet látnak és élveznek műveiben hajlamuk s a műveltség foka szerint. Aranyra magára is áll az a remek hasonlat, melylyel Deák Ferenc nagyságát jellemezte:

Egy oly remek könyv mása volt ő,
 Minőt — évezredben alig —
 Nagy bölcs teremt, vagy égi költő;
 Melyből uj eszme foganik
 Firól-fira az ember-észben;
 Élvezi nem, kor, vegyesen:
 Az együgyű is érti részben,
 De a tudós sem teljesen.

TARTALOM

IX.

Arany életmódja Pesten. — A hatvanas évek elejének hangulata. — A Szépirodalmi Figyelő és a Koszorú. — Arany kritikai és aesthetikai nézetei. — írói arcképek — A Kisfaludy-Társaság igazgatása. — A Shakespeare-fordítások. — A magyar Molière megindítása 3

X.

Arany elmélete az eposzokról. — Belefog Buda Halálába. — A krónikák adatai s a költő leleménye. — A „korszerű eposz” és Arany újításai. — Az eposzi csodáin tos_r a jellemek. — Hasonlatai. — Nyelv, verselés, rím. — Toldi Szerelmének új tervén dolgozik. — Derült ebb kilátás a jövőre 108

XX.

Az Akadémia megújuló munkássága. — Aranyt titok tokká mii oszt jók. — Munkaköre. — Leánya halála. — Fiáinak írói munkássága. — Az „összes költemények” megjelenése. — Karlsbadban töltött nyarak. — Újabb munkái.: Aristophanes fordítása; Bolond Istók II. éneke. — Folytatja, Toldi Szerelmét. — Lekössön a főtükárságról 173

XII.

Az „áldott év”, 1877 nyara a Margitszigeten. — Az „Őszikék», az újabb balladák. — Befejezi Toldi Szerelm-t. — A személyek; a két főalak; az előadás. — Az utolsó évek, nyelvészeti apróságok. — A hun eposz le ét éneke, 1881. — A halál közelsége; töredékek. — Az utolsó napok. — összefoglalás 252

KÉPEK JEGYZÉKE

- Arany János 1865-ben* 1
Arany Jánosné és Szel Piroska 192
Arany Juliska, Arany László 193
Tompa utolsó levele Aranyhoz 225
Három kihagyott versszak a „Daliás Idők“-ből 304
Toldi Szerelme utolsó két versszaka 305
Arany János 1880-ban 336
Arany János kézírata, a „Honnan és hová“ egy szakasza 337